

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара
Історичний факультет
Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей
Інститут суспільних досліджень

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

Збірник наукових праць

Випуск 8

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2010

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)
П75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. Р. І. Ветров,
д-р іст. наук, проф. О. Ф. Нікілев

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара*

Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук.
П75 пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. : Вид-во
Дніпропетр. нац. ун-т, 2010. – Вип. 8. – 312 с.

ISBN 978-966-551-328-5

Висвітлюються маловідомі питання з історії Придніпров'я від доби бронзового віку до сучасності. У центрі уваги авторів важливі аспекти проблеми урбогенезису на Дніпропетровщині, діяльності історичних персоналій, вивчення культурної спадщини нашого регіону.

Розраховано на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, етнографів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. ред.); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва**; д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**; д-р іст. наук, доц. **Є. І. Бородін**; заслужений працівник культури України **Л. М. Голубчик**; канд. іст. наук, доц. **В. В. Грибовський**; д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**; д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**; канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**; д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**; д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**, канд. іст. наук, доц. **В. Я. Яценко** (відп. секр.).

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 УКР – ДНІ)

*Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору
редакційної колегії*

**Збірник видано за фінансового сприяння
Дніпропетровської обласної державної адміністрації**

ISBN 978-966-551-328-5

© Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2010
© Автори статей, 2010
© Кислов М. Д., обкладинка, 2010

ВСТУП

Шановні читачі! Перед вами 8-й випуск збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження». Основа видання – матеріали VI Дніпропетровської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка відбулася на базі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара 23 квітня 2010 р.

Центральним об'єктом розгляду на науковій конференції, а відтак і на сторінках 8-го випуску нашого збірника, стала проблема урбогенезису на теренах ріднокраю. Її наукова актуалізація пояснюється тим, що й до сьогодні наукове дослідження цієї проблематики ускладнюється недостатньою історіографічною розробленістю й обтяжується історичними міфологемами попередніх періодів. Усе це обумовлює живучість застарілих стереотипів, які мають достатню стійкість як у науковому середовищі, так і на побутовому рівні серед широкого загалу.

За умов суттєвого розширення джерельної бази, особливо завдяки археологічним розкопкам, та внаслідок наробок у царині історичного краєзнавства останнього десятиліття, наукове обговорення цієї складної проблеми є вельми доцільним. Не випадково зазначена проблематика привернула увагу не тільки дніпропетровських істориків, а і вчених ряду інших міст, зокрема Бердянська, Дніпродзержинська, Ізмаїла, Києва, Павлограда та ін.

У збірнику наукових праць проблема урбогенезису є центральною і представлена в першому, найбільшому розділі видання – «Історія міст і сіл: проблема урбогенезису». У загальнотеоретичному аспекті вона розглядається в статті І. О. Тарнопольської. У контексті зародження й розвитку м. Дніпропетровська проблему урбогенезису висвітлено в розвідках С. І. Світленка, Ю. А. Мицика, В. С. Старостіна, В. С. Мороза, Г. К. Швидько, Т. В. Портнової, Н. М. Кушлакової, В. В. Іваненка, М. Е. Кавуна та В. П. Бурмаги, які показали різні її аспекти в широкій історичній ретроспекції від пізнього Середньовіччя і ранньомодерного часу до новітнього періоду в історії нашого міста.

У цих дослідженнях містяться як уже відомі концепції урбогенезису Дніпропетровська, так і спроба нового концептуального осмислення цієї складної наукової проблеми. Некон'юнктурне, науково обгрунтоване удревнення літочислення нашого міста є важливим завданням сучасного покоління. Його реалізація слугуватиме не тільки наближенню до історичної істини, а й становленню модерної української самосвідомості як необхідного чинника оновлення суспільства.

До вищезазначених статей примикають і досліді, що стосуються урбогенезису деяких інших міст Придніпров'я, зокрема Кам'янського-Дні-

продзержинська (Н. М. Буланової), Микитино-Нікополя (В. В. Грибовського). Статті В. С. Бушина, І. І. Лимана, В. М. Константінової, О. Б. Шляхова роблять внесок у вивчення проблеми урбогенезису з погляду регіонального або навіть загальноукраїнського.

Другий розділ збірника наукових праць представлений ще одним традиційним розділом видання – «Історичні постаті». У ньому розміщені такі статті: Л. Л. Прокопенка про Д. Т. Мізку; І. О. Кочергіна про П. Янченка; В. С. Савчука про І. Я. Акінфієва; В. Д. Мирончука, С. І. Світленка і О. О. Коника про О. Александрова; О. В. Бойка і Є. О. Сніди про архієпископа Катеринославського Агапіта; О. В. Дяченко про В. М. Сторожка. У результаті – персоналістика Придніпров'я поповнилася рядом цікавих постатей, у тому числі маловідомих і недостатньо досліджених.

Придніпровський край має славні традиції освіти, культури та науки. З цих позицій представляє інтерес третій розділ збірника, репрезентований статтею М. Хоречко про діяльність клубів Катеринослава на початку ХХ ст.

Четвертий розділ підготовленого видання стосується різних аспектів суспільно-політичної історії краю. Тут можна прочитати постановочну розвідку О. О. Чепурка про меншовиків Катеринославської губернії 1903–1907 рр., статтю Я. Яценка про політичну боротьбу на виборах до міської думи Катеринослава влітку 1917 р. та дослід Ю. С. Митрофаненка і Т. М. Цимлякової про військово-політичну ситуацію в Катеринославі в січні 1919 р.

У п'ятому розділі збірника наукових праць «Археологічні старожитності» розміщено статті Є. Л. Феценка і О. О. Жегалової та Є. Л. Феценка і А. В. Марченко про маловідомі аспекти поховального обряду катакомбної культури та розвідку В. О. Векленка і О. В. Мігунова про середньовічні натільні хрести з Ігреського півострова.

Завершує збірник нова рубрика – «Рецензії». У ній представлена рецензія Г. Г. Кривчика «Героїчне лихоліття очима дніпропетровців» на книгу Г. І. Гуляєва, В. І. Большакова та Н. Д. Бусигіна «Дніпропетровськ: 1928–1947» (Д., 2010).

Отже, новий збірник наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження», який, до речі, уже офіційно зареєстрований як засіб масової інформації, розкриває нові пласти історії нашого краю. Сподіваюсь, його вихід у світ із зацікавленістю сприймуть освітяни і науковці, краєзнавці і музеєзнавці, студенти й учні та всі ті, хто вивчає минуле рідного Придніпров'я.

*Відповідальний редактор,
д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко*

I. ІСТОРІЯ МІСТ: ПРОБЛЕМА УРБОГЕНЕЗИСУ

УДК 94 : 1 (477)

І. О. Тарнопольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УРБАНІСТИЧНИЙ МІФ – ПРОСТІР ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Міфологічна свідомість розглядається як невід’ємна потреба функціонування людської свідомості та національної культури, що в сучасності реалізується крізь так звані урбаністичні міфи. Досліджуються їх особливості та базові класифікації.

Ключові слова: урбаністичний міф, легенда, свідомість.

Мифологическое сознание рассматривается как неотъемлемая потребность функционирования человеческого сознания и национальной культуры, в современности реализующаяся через так называемые урбанистические мифы. Исследуются их особенности и базовые классификации.

Ключевые слова: урбанистический миф, легенда, сознание.

Mythological consciousness is analyzed as integral part of human consciousness functioning which in modern time realises itself through so called urban myths. Their features and base classification are researched.

Key words: urban myth, legend, conciseness.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. міфологія і міфотворчість привертають увагу в різних аспектах. Сучасна наука займається вивченням філософії, історії, поетики, соціології, психології міфу. Досліджуються не тільки міфи стародавніх народів, але й міфи, створені сучасною авторською і масовою свідомістю. Сьогодні міфологічна свідомість активно реалізується в так званих соціальних міфах. Міфи можна виявити в колективному несвідомому, де вони є основою архетипів; у політиці, де вони навмисно інкорпоровані до ідеологічного рівню політичної свідомості; в економіці, де на основі міфів будуються бренди. Таким чином, сучасний міф ділиться на власне міф, створений свідомістю індивідуальною (автор-

ський) і масовою (соціальний), а також так званий квазі-міф, тобто штучно розроблений і впроваджений до свідомості різними інститутами (наприклад, державою).

Слід зазначити, що різні типи, види і форми сучасної міфології активно аналізуються в історичній науці всього світу, приділяючи особливу увагу масовому соціальному міфу, що виник у зв'язку з появою міського техногенного середовища, – а саме, так званому урбаністичному міфу, який найповніше представляє особливості сучасної міфологічної свідомості. Українська історична наука це питання практично не розглядає, цьому є три основні причини:

1. Загальне відставання української історичної науки від світового рівня – ми навіть не задаємося питаннями, які наші зарубіжні колеги вже півстоліття успішно вирішують.

2. Активна участь українських істориків у створенні багатьох сучасних вітчизняних квазі-міфів.

3. Об'єктивна нерозвиненість масової урбаністичної свідомості в Україні, викликана нерівномірним розвитком міст, коли в кінці XIX ст., початку і другій половині XX ст. відбулося масове переселення сільських жителів до міст і розчинення урбаністичної свідомості (інтенсивної) в цілком іншому (екстенсивному) типі мислення.

Україна продовжує розвиватися як урбаністична держава, у зв'язку з чим робота, присвячена одному із значущих аксіологічних феноменів урбаністичної свідомості представляється актуальною. Метою її є розгляд самого поняття урбаністичного міфу, його зв'язків з міфологічною свідомістю в цілому, шляхів формування, особливостей, базових сюжетів, а також класифікацій, що склалися, та типологізацій.

Визначення міфу розпливчаті та багатозначні, бо формулюються в межах антропології, історії, філології, релігії, філософії тощо. Той факт, що словесний знак «міф» корелюється сьогодні з взаємовиключними значеннями і вживається не тільки як щось багатозначне, але і як вельми невизначене, відображає суть цього феномена.

Відповіді розташовуються в широкому діапазоні: від тих, що в 20-х рр. XX ст. давали енциклопедичні словники («фантастичне оповідання народного походження»), або його розгорнутих модернізованих варіантів («синкретичне віддзеркалення дійсності у вигляді плотсько-конкретних персоніфікацій і одушевлених істот, які мисляться цілком реально») до філософських визначень («первіс-

ний міф – це проста (спрощена), образна, пояснююча і приписуюча певний спосіб дій схема миру» [1].

Можна виділити такі теорії міфу і міфологічної свідомості: лінгвістична (М. Мюллер, А. Кун, В. Шварц, В. Манхардт, Ф. І. Буслаєв, А. Н. Афанасьєв, А. А. Потебня та ін.), що ґрунтується на застосуванні до вивчення міфів порівняльної етимології; анімістична (Е. Б. Тайлор, Р. Спенсер, Е. Ленг), вивчає міфи з позицій еволюціоністського підходу, віри в одушевлення предків і природи; психоаналітична (У. Вундт, З. Фрейд, К. Г. Юнг, Е. Нойман, Е. Фромм, Дж. Кемпбелл та ін.), де міфи були представлені як об'єктивізація психічних комплексів, архетипів колективного несвідомого; соціологічна (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, М. Мосс), розглядала міф як віддзеркалення розвитку суспільства, як модель його структури; ритуалістична (Дж. Дж. Фрезер, У. Робертсон-Сміт, Дж. Харрісон, Ф. М. Корнфорд, А. Б. Кук, Р. Мюррей, С. Хьюман, С. Хук та ін.), аналізувала міф з погляду ритуальних дій; функціональна (Б. Маліновський, А. Р. Редкліфф-Браун), визначала міф, виходячи з функцій, що реалізуються ним, та в основному забезпечують стабільний розвиток суспільства, сприяючи інтеграції людини до колективу; структуралістська (К. Леві-Строс, Е. Е. Еванс-Прітчард), трактувала міф як логічний механізм поступового зняття фундаментальних суперечностей у суспільстві і світогляді. З'явилося також нове тлумачення символічної теорії міфу (Е. Кассирер, С. Лангер, К. Гирц та ін.), де він розумівся як символічний результат діяльності людини, замкнута система, що є символічною моделлю світу.

Аналіз даного поняття також дозволяє розглядати міф як фундаментальну властивість людської свідомості, що забезпечує його цілісність – цілісність індивідуума та колективу – крізь цілісність світосприйняття. Хоча до певної міри міф – продукт первісного мислення, проте в жодному випадку не слід оцінювати його як те, що зникає з появою наукового осмислення світу. Міф є засобом концептуалізації миру – того, що знаходиться навколо людини і в ній самій, і є моделлю світу, яка орієнтована аксіологічно, ціннісним чином. Тобто, міф має постійну «прописку» в системі людського мислення і існує завжди. Через систему символів і архетипів міф, фактично, фіксує простір тієї або іншої культури. Найважливішою складовою міфу є його постійне повторення і реінтерпретація.

Епоха, цивілізація, культура і особа живуть у просторі свого

міфу; ідеологія, релігія виступають як спеціалізовані області локалізації міфу – тобто, інститути, що виконують функції стабілізації та генерації. Безглуздо сперечатися, що було раніше – курка або яйце, тобто чи зв'язаний занепад або підйом тієї чи іншої культури з розвитком простору її міфології. Проте, безперечним залишається те, що ці два явища тісно пов'язані. Постійне повторення і реінтерпретація на різних носіях (усний і письмовий наратив, а також відео) розповсюдили кельтсько-англійську систему світосприймання і властиві для неї архетипи (образи народу пагорбів, Fairyland та ін.) на весь світ, значною мірою забезпечуючи властиву сучасному світу домінанту англосаксонської культури. Одночасно загальний занепад української культури і її значущості в загальносвітовому культурному просторі, що спостерігається зараз, чітко співпадає з тотальною втратою національної української міфології. Тоді як у Росії культурне і політичне відродження, що почалося кілька років тому, супроводжувалося спалахом гострого інтересу до національного міфу.

Міф цікавиться положенням людини у природі і культурі, його соціальною роллю. Будь-яка трансформація картини миру неминуче веде до створення нових міфів. Таким чином, з появою нового явища – урбаністичного, а конкретніше, урбаністично-техногенного місця існування, свідомість виробляє нову систему міфологем, покликаних структурувати нове явище.

Такою системою стає урбаністична міфологія. У англomовній історіографії урбаністичні міфи досліджуються вже більше 40 років. Період активного накопичення фольклорного матеріалу, одночасно з самим терміном «Urban myth» і «Urban legend» можна віднести до 60-х рр. XX ст. У 1981 р. результати роботи «міських» фольклористів були представлені публіці у фундаментальному дослідженні професора ун-та Юти Я. Х. Брунванда «Зниклий автостопер: американські урбаністичні легенди і їх значення» («The Vanishing Hitchhiker: American Urban Legends & Their Meanings»), в якій автор приходить до революційних для історіографії того часу ідей: 1) легенди і фольклор властиві не тільки так званим примітивним і традиційним суспільствам; 2) вивчення міського фольклору дасть доступ до гігантського масиву інформації щодо сучасній культури. Уже 1991 р. в збірці наукових праць «Робота в сьогоденні» («Working in the Present») під ред. Р. Фокса і особливо в статті М.-Р. Тріало «Антропологія і зона дикості: поетика і політика ін-

шості», теоретично і методично обґрунтовується перенесення уваги фольклористів і етнографів з так званих традиційних суспільств на сучасне місто, остаточно прописали в історичній науці «антропологію Заходу» або «антропологію сучасного урбанізму» [5].

З цієї миті дослідження урбаністичного міфу ведуться особливо активно – і як у всякому сталому дослідницькому полі виникає суперечка про базову термінологію. У іспаномовній історіографії терміну «Mito urbano» (урбаністичний міф) віддають перевагу над «Leyenda urbana» (урбаністична легенда), в той же час як у франкомовній точнішим вважається якраз «l'îgendes urbaines». Одночасно термін «Contemporary legend» (сучасна легенда) вважається ширшим, оскільки дозволяє включити не тільки урбаністичну складову сучасного міфу. Використовуються також терміни «Foaflore» і «Foaf tale», що базуються на одній з основних ознак урбаністичного міфу, названого «friend of a friend», тобто «історія, що трапилася з другом одного мого друга», скорочено – «FOAF». На присвячених урбаністичному міфу Інтернет-сайтах використовується також термін «hoax» (обман, розиграв), що увійшов до визначення деяких типів урбаністичних міфів («Computer Hoaxes»), проте, у цілому науковою літературою не застосовується [6].

Визначення урбаністичних міфів на сьогоднішній день вельми мало відрізняються в різних роботах і зводяться, в основному, до двох основних:

1) системного – «апокрифічна історія, передана з «других рук» («трапилося з другом одного мого друга»), розповідається як правда, і достатньо правдоподібна, щоб бути прийнятою на віру, оповідає про щось жахливе, неймовірне, таке, що бентежить, або навпаки, про іронічні події. Практично завжди несе у собі застережливо-моралістичний аспект, орієнтований на можливу групу ризику (тобто, «не роби так – не потрапиш у подібну ситуацію»);

2) функціонального – через міф створюється система ціннісного осмислення різних аспектів міського життя, непіддатливих раціональному розумінню [4; 6].

Урбаністична легенда розглядається також як тип фольклору, визначувана як складова вірувань, історій, пісень і звичаїв простих людей (народу – the folk). Сучасний урбаністичний міф відрізняється опрацьованим сюжетом та персонажами і відмінність його від інших наративів («фікшн», теле-драм, сучасних історій) розгляда-

ється крізь аналіз появи і розповсюдження. У відмінності від «фікшн» або драм, що завжди мають індивідуального автора, урбаністичний міф розповсюджується спонтанно і його складно співвіднести з конкретним джерелом. Розповсюдження йде через міжособову комунікацію, від індивідуума до індивідуума – так зване «вірусне розповсюдження» (з розвитком технологій у цю категорію включені також Інтернет-чати і e-mail), при кожному переказі міф обростає новими подробицями і деталями, так що може існувати незліченна кількість версій однієї і тієї ж історії.

Версії міфу можуть різнитися як у деталях сюжету, так і в ціннісному навантаженні (моралі), залежно від того до якої групи ретрансляторів належить черговий розповідач: 1) безпосередніх носіїв урбаністичної свідомості, з дитинства занурених до контексту міста; 2) так званих «паломників», для яких Місто – етап духовного пошуку, що свідомо приймається (як правило, належать до інтелектуальних діячів); 3) так званих «пригнічених», тобто тих, для кого Місто – неминуче зло, агресивне середовище [2].

Урбаністичний міф не може бути елементалістським (оскільки природа в місті пригнічена), або експансіоністським (оскільки простір міста освоюється інтенсивно, а не екстенсивно); він є або міфом общини (тобто соціальним), або міфом індивідуальним (з домінуванням мотивів руху (дорогі) або звершення (подвигу)).

Класичні урбаністичні міфи характеризуються наступними рисами:

1) наративність; 2) претензія на правдивість; 3) зовнішня правдоподібність; 4) повна неможливість перевірити; 5) варіативність; 6) спонтанність і недетермінованість походження [6].

Звертаючись до класифікації урбаністичного міфу ми стикаємося з наступними базовими розподілами:

1. Міф міста-поселення, тобто міста як способу життя великих соціальних груп, спосіб, що включає виробництво, пов'язані з ним способи діяльності, організацію відносин у суспільстві, особливості менталітету, рівень знання, мораль, мистецтво, релігію, право та ін. («Bloody Mary», «The Babysitter and the Man Upstairs», «The Hook»). Місто сприймається як сакральна система, що відокремлює порядок від хаосу, і в той же час створює нову систему хаосу всередині себе, а також концентрат цивілізації, власті тощо. У таких міфах найбільш часто зустрічаються есхатологічні мотиви, а також мотиви жертвопринесення.

2. Міф міста як техногенного середовища, творцем якого є людина. Найбільш поширений мотив – творіння, що виступило проти свого творця (наприклад, «Virus-2000», «Death Car») [4; 5].

Немає протиріччя з наведеною вище класифікацією в розділенні урбаністичного міфу на міф малих, провінційних (трансляючий – передача іншим поколінням – і консервативно-охоронний характер міфу) та великих (розвиваючий, новаторський) міст [3].

Проте найбільш типовою і широко використовуваною є проста сюжетна класифікація, тобто розподілення міфів за темами: «Злочини», «Тварини і комахи», «Медицина», «Секс», «Машини», «Комп'ютери», «Їжа» тощо. Існують також внутрішні типологізації урбаністичних міфів, пов'язані з підкласами внутрішньоміських співтовариств, що їх створюють, наприклад, в окрему групу виділяються «Children street legends», «дитячі страшилки» («Чорна рука» тощо), а також християнські урбаністичні легенди («Сходи до пекла»). Проте дана типологізація ще не отримала остаточної розробки.

У цілому, урбаністичний міф як історичний феномен достатньо повно пройшов етап накопичення історичного матеріалу і вже далеко просунувся на наступному етапі вивчення історичного явища – класифікації, синтезу і аналізу. Проте при всій активності дослідження цього явища, як теоретичній, так і методологічній, на сьогоднішній день є ще достатній простір для діяльності істориків – наприклад, в області діалогічності масової свідомості й індивідуальної роботи професійних творців. Традиційно порівнюючи урбаністичний міф зі стародавнім, сучасні дослідники наполягають на його спонтанності і не детермінованості джерел походження. Проте за сучасною міфологічною свідомістю поєднання індивідуальної і масової творчості дещо складніше. Наприклад, зі всією очевидністю зафіксовано, що міська легенда, яка розповсюдилася по США, про пекельну приналежність компанії Proctor&gamble, заснована на символі хреста в крузі на їх старому логотипі, виникла тільки після публікації популярної збірки про сатанинські ритуали «Michelle Remembers», а легенда про спецназ, що бореться зі шурами-мутантами в московському метро – відповідно, після публікації уривка з роману Н. Перумова «Викрадачі душ».

Таким чином, урбаністичний міф є давно зафіксованим і активно досліджуваним феноменом сучасної свідомості, історичним явищем, що переходить з епохи в епоху, формується і змінюється

відповідно до історичного часу. Можна достатньо категорично стверджувати, що будь-яке місто починає продукувати свій міф, оскільки це невід'ємна властивість людської свідомості – міфологізація місця існування. У великих та маленьких містах України існують свої міфи, що відносяться як до міфологізації типу поселення, так і до техногенного середовища (у Києві більшість з них пов'язані з печерами, у Дніпропетровську до першого типу відноситься міф ХІХ ст. про відьму, дружину адвоката Шубіна, а до другого – міф про секретну лінію метро і секретний космодром «Південмашу» тощо). Проте ж у сьогодення вивчення сучасного українського міфу не вступило навіть до стадії збору матеріалу. У поєднанні із загальною втратою наукового інтересу до давнього українського міфу (навіть порівняно з радянським періодом) це показує вельми плачевний загальний стан культури, оскільки, як вже було сказано, науковий і художній інтерес і реінтерпретація національного міфу є таким же безперечним індикатором стану культурного розвитку нації, як дорогі – показником економічного благополуччя держави.

Бібліографічні посилання

1. **Мелетинский Е. М.** От мифа к литературе / Е. М. Мелетинский. – М., 2000. – 119 с.
2. **Романовский А.** Петербургский технократический урбанизм и рок-н-ролльная традиция: социальные и архетипические мотивы / А. Романовский. Выступление на Второй конференции филфака ТвГУ. – <http://mumidol.ru/gorod/imcity.htm>
3. **Шмидт Н. В.** «Городской текст» в поэзии русского модернизма : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.01 / Н. В. Шмидт. – РГБ ОД, 61:07-10/806 – М., 2007. – 199 с.
4. **Best, J.** The Razor Blade in the Apple: The Social Construction of Urban Legends. / J. Best, G. T. Horiuchi – Social Problems 32:5 (June 1985) – P. 488–497.
5. **Trouillot, Michel-Rolph.** Anthropology and the Savage Plot: The Poetics and Politics of Otherness/ M.-R. Trouillot/ Recapturing Anthropology: Working in the Present / ed. Richard G. Fox. – Santa Fe, New Mexico, 1991. – P. 17–44.
6. Urban legend / Oxford English Dictionary, 2d ed. – 1989.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

УДК 94 (477. 63) «11 – 18»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УРБОГЕНЕЗИС ДНІПРОПЕТРОВСЬКА: ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ В ДОМОДЕРНІ ЧАСИ

На основі осягнення новітньої історіографічної традиції та першоджерел показано особливості урбогенезису Дніпропетровська в пізньому Середньовіччі та ранньомодерному періоді. Запропоновано засади нової концепції початків урбогенезису Дніпропетровська.

Ключові слова: урбогенезис, Самарь, Богородицька фортеця, Старий Кодак, Новий Кодак, Дніпропетровськ, пізнє Середньовіччя, ранньомодерний період, білінійність, поліцентричність.

На основании осмысления новейшей историографической традиции и первоисточников показаны особенности урбогенезиса Днепропетровска в позднем Средневековье и раннемодерном периоде. Предложены главные положения новой концепции начал урбогенезиса Днепропетровска.

Ключевые слова: урбогенезис, Самарь, Богородицкая крепость, Старый Кодак, Новый Кодак, Днепропетровск, позднее Средневековье, раннемодерный период, билинейность, полицентричность.

On the basis of the perception of the newest historiographic tradition and sources the peculiarities of Dnipropetrovsk urbogenesis in the late Middle Ages and early modern time are shown. The new concept of Dnipropetrovsk urbogenesis is offered.

Key words: urbogenesis, Samar, Bogorodickay fortress, Old Kodak, New Kodak, Dnipropetrovsk, late Middle ages, early modern times, bilinearity, polycentrism.

Урбогенезис Дніпропетровська – одного з найважливіших промислових, фінансових, освітніх, наукових та культурних центрів сучасної України – потребує глибокого наукового осмислення. Як не дивно, до сьогодні проблема зародження й розвитку функціонування Дніпропетровська як міського центру в силу недостатньо розробленості породжує більше запитань, ніж відповідей. Свідченням актуальності питання став «круглий стіл» «Датування міста як

проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід», який пройшов 24 вересня 2008 р. у Дніпропетровську під егідою Інституту історичних досліджень (м. Дніпропетровськ) за участю істориків Дніпропетровська, Києва та Харкова [3].

Однією з найбільш заплутаних сюжетних ліній цієї проблеми є питання про початки м. Дніпропетровська, яка є складовою загальної проблеми його урбогенезису. Щоправда, сучасна історіографічна традиція не може поскаржитися на брак різних поглядів, на домінування моністичного підходу в цьому питанні. У 2001 р. професор Г. К. Швидько згадала про кілька версій дати заснування нашого міста в статті «Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська)», зокрема назвала ретроспективно такі дати, як 1787 р. – закладення Катериною II першого каменя в основу Спасо-Преображенського собору, 1784 р. – указ Катерини II про будівництво міста на правому березі Дніпра, 1750 р. – перша документальна згадка про слободу Половиця, 1650 р. – перша документальна згадка про козацьке містечко Новий Кодак, 1635 р. – спорудження фортеці Старий Кодак [20, с. 109].

Утім пройшло вже майже десятиріччя, а істину науковцями не знайдено. За цих обставин на рівні місцевого самоврядування офіційною датою заснування залишається 1776 р. (дата рапорту Азовського губернатора В. О. Черткова про виготовлення проекту та виділення коштів для будівництва губернського м. Катеринослава на р. Кільчень) [12, с. 151], який в 1976 р. трактувався тодішнім компартійним керівництвом як достатній привід для проведення 200-річного ювілею. При цьому в радянські часи нікого не турбувало, що тривалий час у громадській свідомості катеринославіців, а згодом дніпропетровців була закарбована інша дата – 9 (22) травня 1787 р., коли російська імператриця Катерина II та її гість австрійський імператор Йосиф II заклали два символічні камені і фундамент Спасо-Преображенського собору, чим, як офіційно вважалося впродовж десятиліть, і поклали початок новому місту. Про живучість такого бачення початків заснування міста свідчило те, що у 1887 р. в Катеринославі досить широко відзначили 100-річний ювілей. Однак ще через 89 років потому раптово з'ясувалося, що є інша, більш вірогідна дата початку урбогенезису.

Подібна трансформація приймалася адміністративно-бюрократичним шляхом і нібито відразу «вбивала двох зайців». З одного

боку, слугувала утилітарним потребам моменту – провести 200-річний ювілей і «вибити» під нього чималі фонди в інтересах обласного центру (і справедливості ради слід зазначити, що ця мета була цілком досягнута), а, по-друге, вирізнялася ідеологічною коректністю, оскільки руйнувала бачення історичної проблеми заснування Дніпропетровська, започатковане класово ворожим царським режимом. Цілковита штучність дати не бралася за тих історичних обставин до уваги. Проте сьогодні, у 2010 р. вчених-істориків не може не дивувати, чому ця історична міфологема має таку живучість попри всякий здоровий глузд і нові наукові дані, які дозволяють по-новому інтерпретувати початковий етап урбогенезису Дніпропетровська.

Важливим етапом на шляху до сучасного осягнення процесу урбогенезису нашого міста стало видання наукової праці «Історія міста Дніпропетровська» за науковою редакцією професора А. Г. Бolečуха в 2006 р. Для даної теми особливий дослідницький інтерес становить другий розділ книги «Заснування та становлення Катеринослава як губернського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.)» [4, с. 77–128], написаний дослідником М. Е. Кавуном, до речі, автором першої і єдиної на сьогодні кандидатської дисертації про походження та ранню історію м. Катеринослава, захищеної в 2003 р.

Аналізуючи історіографічний аспект генезису нашого міста, М. Е. Кавун показав плюралістичність «останнього етапу історичного осягнення проблеми генезису Катеринослава – Дніпропетровська» від кінця 1980-х до початку 2000 рр. У центрі уваги історика були такі варіанти урбогенезису міста, як «кодацька візія» Ю. А. Мицика, що має висхідною датою 1635 р. (заснування Старого Кодака); новокодацька версія, що пов'язує Новий Кодак з Катеринославом, представлена в працях Д. І. Яворницького, А. В. Бойка та В. Я. Яценка; половицька версія, яка визначає територіальну спадкоємність Половиці і Катеринослава, репрезентована працями істориків Г. К. Швидько, В. Степаненка, письменника В. Заремби. Ще одна версія запропонована В. В. Бінкевичем та В. Ф. Камеко, які висловили погляд, згідно з яким заснування Дніпропетровська слід пов'язати зі згадкою про м. Самарь у 1576 р.

М. Е. Кавун точно помітив новітню історіографічну тенденцію, вираженням якої стали «численні звернення до «докатеринослав-

ських» пластів в історії осілого життя на теренах Надпорожжя». При цьому дослідник констатував наявність «виразної ідеалізації та декларативної абсолютизації урбанізаційного досвіду домодерних пластів» та переважаючу декларативність досліджень «генетичних зв'язків між різними урбаністичними об'єктами» [4, с. 80–81].

Суттєво важливо, що М. Е. Кавун вперше в історіографії зробив спробу накреслити періодизацію урбанізації на території Дніпровського Надпоріжжя, виділивши три фази цього процесу. При цьому він відмітив давньоруську добу XI–XIII ст. – так зване Ігреньське місто, польсько-литовську і козацьку добу XVI – середини XVIII ст. – Самарь, Старий та Новий Кодаки та період останньої чверті XVIII ст. – Катеринослав Кільченський та Катеринослав Дніпровський. Усі ці фази різнилися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження владних органів з ознаками економічного життя і нарешті як поліфункціональний центр з адміністрацією, економікою та культурою [4, с. 83–84].

Безсумнівно, цікавим є висновок авторитетного київського археолога Д. Я. Телегіна про виникнення на Ігреньському півострові при впадінні Самари до Дніпра справжнього первісного міста [13, с. 4]. Проте зв'язок цього населеного пункту з наступними етапами урбогенезису Дніпропетровська не простежується. Отже, ця урбогенетична лінія не набула розвитку.

Натомість сучасні археологічні розкопки, які з 2001 р. ведуться під керівництвом відомого археолога І. Ф. Ковальнової науково-дослідною лабораторією археології Придніпров'я Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара на Нижньому Присамар'ї, дають серйозні підстави докорінно переглянути питання початків урбогенезису Дніпропетровська і датувати його періодом пізнього Середньовіччя. У цьому контексті величезний інтерес представляють історичні топоніми старовинного запорозького м. Самарь та посаду Богородицької фортеці, які нині адміністративно належать до с-ща Шевченко Самарського району м. Дніпропетровськ [2, с. 49]. Археологічні розкопки Самарі та Богородицької фортеці дали дійсно унікальні й численні знахідки, які тільки в 2001–2007 рр. були введені до наукового обігу в кількості 2200 одиниць [21, с. 3].

Знахідки, зроблені в 1955–1965 рр. В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко на цій території срібних монет XIV ст. Володимира Ольгердовича

ча і татарських монет XIV–XV ст. дають можливість вести мову про цивілізаційну древність цього району, де, напевно, в зазначений період виник спочатку перевіз, а згодом і козацьке містечко. На думку В. М. Шалобудова, «монети з пониззя Самари показують, що перевіз у районі Попового мису активно діяв у межах XII – початку XV ст., а знайдені тут шість монет Київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.) свідчать про торгівельні стосунки з Київським князівством». І. Ф. Ковальова цілком справедливо зазначила, що козацьке містечко Самарь, яке «виникає не пізніше XIV ст.», «підтверджує безперервність і тяглість урбаністичного процесу в регіоні». Заслуговує на увагу думка відомого археолога про те, що «Самарь – Богородицька фортеця напряду пов'язані з виникненням Катеринослава Кільченського, обрання місця для будівництва котрого визначаються саме з факту їх існування» [1, с. 27–28; 7, с. 73, 76; 17, с. 83; 19, с. 100].

Ще Феодосій Макаревський підкреслював значення «старовинного запорозького міста Самара», де був знаменитий російський «Богородицький ретраншемент з порохом і селітряним заводами, з величезними магазинами, з цілими кварталами і рядами промислових і торгових будинків і лавок» [11, с. 408]. Згодом Д. І. Яворницький теж відмічав древність «колишнього запорозького городка Самарі», що згодом називався Новобогородицькою фортецею та Усть-Самарським ретраншементом. Визначний дослідник запорозької минувшини зазначав, що в Самарі «церква існувала з дуже давніх пір, як здається, ще в XVI ст.» [22, с. 86, 286].

Як відомо, найдавнішим документальним свідченням наявності пізносередньовічних козацьких осередків на Присамар'ї була грамота польського короля Стефана Баторія 1576 р., підтверджена універсалом українського гетьмана Богдана Хмельницького від 15 січня 1655 р. Археологічні пам'ятки, відкриті дніпропетровськими археологами, підтвердили існування міського життя в м. Самарь за нумізматичними матеріалами та торговельними пломбами. Найбільш рання монета польсько-литовського походження датована 1509 р., а найпоширеніші монети від 1622 р. (6 пр.), 1623 р. (8 пр.), 1624 р. (3 пр.). Усього ж за вісім років досліджень, починаючи з 2001 р., дніпропетровськими археологами знайдено і введено до наукового обігу понад 500 монет східного, західноєвропейського та російського походження, датованих XIV–XVIII ст. Не менш науко-

во вартісними є знахідки торговельних пломб. Найранішня з них датована 1524 р. і має ініціали й титулатуру польського короля Сигізмунда I. «Окремі знахідки XVI ст., насамперед, західноєвропейська товарна пломба з датою 1524 р., – вважає В. М. Шалобудов, – дозволили стверджувати існування на цьому місці досить великого населеного пункту». Суттєвими знахідками на території м. Самарь були матриці восьми українських печаток кінця XVI–XVII ст., у тому числі двох адміністративних, що свідчить про «важливість населеного пункту та фортеці у військовому, торговельному й політичному відношенні» [14, с. 5–6; 7, с. 76; 1, с. 20, 21, 22; 17, с. 83; 18, с. 87; 19, с. 100].

У ході археологічних розкопок на території Богородицької (Новобогородицької) фортеці внутрішньою площею близько 180 000 м² було відкрито вал з боку річки довжиною понад 450 м, висотою від 6 до 7 м, шириною від 20 до 25 м, житлові та господарські споруди, господарські ями, будівлю виробничого призначення, вироби із кераміки, скла та металу, нумізматичні матеріали, торговельні пломби, аптекарські рівноваги, а також лазарет, аптеку, церковний цвинтар, шинок тощо [2, с. 50, 52, 53, 55, 57; 5, с. 61; 6, с. 63, 68; 8, с. 70, 75; 9, с. 112, 115; 16, с. 130].

Під час археологічних розшуків вдалося встановити, що в Нижньому Присамар'ї спочатку функціонувало «старовинне містечко» Самарь з добре вираженим культурним шаром XVI–XVII ст. Цей міський населений пункт пізнього Середньовіччя – початків ранньомодерної доби мав українське козацьке походження і був розташований частково на території Богородицької фортеці, а більшою частиною на місцевості, яка належала посаду останньої (нині с-ще Шевченко в межах Дніпропетровська). Принагідно зазначу, що фортеця була побудована російським князем В. В. Голіциним у 1688 р., який у цьому питанні прийняв поради гетьмана Івана Мазепи напередодні другого Кримського походу [17, с. 83; 22, с. 302].

Ще більш продуктивними уявляються пошуки урбогенезису в ранньомодерний період XVII–XVIII ст., коли Дніпровське Надпоріжжя не припиняло перебувати на перехресті міжцивілізаційних впливів. Відбиттям впливу Західнохристиянського світу стало заснування в 1635 р. польської фортеці Кодак, який, за даними професора Ю. А. Мицика, одразу ж був нанесений на європейські карти і позначався як місто в XVII–XVIII ст. [12, с. 132–133]. Таке розумін-

ня польського Кодака-фортеці має давню історіографічну традицію. Ще Феодосій Макаревський ствердно писав про перетворення в XVIII ст. фортеці Кодак на місто Старий Кодак [11, с. 179, 180]. Сучасний дослідник О. А. Репан цілком точно визначив причини виникнення Старого Кодака «як важливого воєнно-стратегічного пункту, мілітарної опори планованої польської колонізації регіону» [15, с. 244].

Історична роль Кодака-фортеці добре усвідомлювалася поляками і українським військом Б. Хмельницького на початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. Не випадково боротьба за цей центр стратегічного значення тривала до 1 жовтня 1648 р. Закінчилася вона на користь українського війська [12, с. 172–174]. Вельми цікаво, що значення Кодака було зафіксовано в Березневих статтях 1654 р., у тексті яких цей населений пункт визначається як місто [12, с. 142].

Однак попри все це, чи можна вважати польську фортецю-місто Кодак таким населеним пунктом, який поклав початок урбогенезису Дніпропетровська? Розглядаючи це питання, треба враховувати, що територіально ця фортеця-місто (нині це с. Старі Кодаки) не входить до адміністративно-територіальних меж сучасного Дніпропетровська. Здавалося б на цьому питання вичерпано. Проте справа не тільки в цьому. Головне, напевно, полягає в тому, що свого часу Кодак-фортеця, що перетворився на Старий Кодак, мав усе ж таки певний зв'язок як і з Новим Кодаком, так і з пізнішим Катеринославом.

На наш погляд, було б неправильним зробити вигляд, що цей населений пункт не відіграв жодної ролі в урбогенезисі Дніпропетровська. Якщо уважно переглянути, наприклад, «Літопис Самовидця», там неодноразово під 1648 р. та 1697 р. згадується фортеця *Кодак* [10, с. 46, 54, 159]. Такі згадки свідчать, що в середині і в другій половині XVII ст. це був помітний центр-фортеця на теренах Дніпровського Надпоріжжя, який не міг хоча б опосередковано впливати на процес урбогенезису нашого міста.

У цьому контексті слід ретельно вивчити контакти між Старим і Новим Кодаками як *різними, але близькими містами* за місцем розташування та своїм стратегічним значенням. І хоча певний час, особливо в XVII ст., використовувалася загальна назва – «Кодак», два населених пункти розвивалися окремо. Щоправда, у літературі

є згадки навіть про те, що в 1650 р. частина мешканців Старого Кодака переселилася в містечко Новий Кодак [15, с. 25]. Скоріше за все контакти між двома населеними пунктами були більш активними в XVII ст., а з часом все більше затухали. У XVIII ст. Старий Кодак опинився на узбіччі тодішніх комунікативних шляхів і занепадав. Свідченням чого стала ліквідація й закриття в січні 1777 р. Старо-Кодацького духовного Правління [11, с. 134, 138].

Більш цікавою з погляду урбогенезису Дніпропетровська є друге місто-фортеця – Новий Кодак. На думку Феодосія Макаревського, який ґрунтувався на матеріалах місцевих архівів, «новий Кайдак – містечко вельми древнє в Запорозжжі», яке з парафіяльною церквою існувало вже в 1650 р. Ф. Макаревський сповіщав про важливу роль Нового Кодака вже в першій половині XVIII ст. Близько 1750 р. цей населений пункт у всіх паперах іменувався вже «*містом* паланочним». У ньому розміщувалася військова паланка з паланочним полковником, військовою канцелярією, осавулом, соборною церквою зі священиками, кількість яких наприкінці 60-х рр. – у першій половині 70-х рр. XVIII ст. постійно зростала (від 4-х до 7-ми). Це свідчило про збільшення міського населення [11, с. 133, 134, 137]. У Новому Кодакі були побудовані адміністративні будинки, громадські міста, церкви; населення (у 1783 р. це 287 дворів та 17 220 дес. землі) знало ремесла та розвинуту торгівлю.

У 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста. Приблизно до того ж часу належать згадки про місцевого городничого та Новокодацьке громадське правління. Є підстави стверджувати, що Новий Кодак представляв собою ранньомодерне українське місто. Воно мало тенденцію до сталого розвитку і було домінантним центром, який підносився над тодішніми державними слободами: Половицею, Кам'янкою Лоцманською та Старими Койдаками [15, с. 248, 217].

Сучасні дослідники О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан встановили, що розквіт нового Кодака відбувся в XVIII ст., коли це місто набуває функцій адміністративного паланочного центру, у підпорядкуванні якого перебувало близько 12 тис. км² території на Правобережжі та дніпровські острови. Не менш важливим є авторський висновок про те, що «у територіальному та адміністративному плані Катеринослав Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові

установи, певні елементи міської влади та територію міського округу» [15, с. 248–249].

Дійсно, факт «перетікання» Нового Кодака в Катеринославі підтверджується першоджерелами. У сучасній літературі неодноразово зверталася увага на ті тексти першої та другої частини «Опису Катеринославського намісництва», в яких йшлося про Катеринославі, як про знову засноване місто із містечка Новий Кодак. Про географічний зв'язок Нового Кодака і Катеринослава засвідчив і указ Катерини II від 2 березня 1786 р. [15, с. 230]. Інші першоджерела, зокрема «Записка про стан міста Катеринослава» (1820-ті рр.), підтверджують, що первісна територія Катеринослава формувалася із земель Нового Кодака та Новокодацької міської округи і за розмірами практично співпадала з ними. Заслуговує на увагу думка авторів монографії «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII ст. в історії Дніпропетровська» про те, що в 1784–1786 рр. «м. Катеринославі та м. Новий Кодак не розділяються і визначаються як єдине ціле» та про те, що «на цьому етапі будівництва міста Катеринослава мова йшла не стільки про реальне формування зовсім нового міста, скільки про перенесення міського центру в межах певної міської території» [15, с. 233–234, 237].

Безсумнівно, імперська влада потребувала нових символів присутності на колишніх землях Війська Запорозького Низового. Таким величним символом мав стати Катеринославі – за задумом російських можновладців – третя столиця імперії. Поглинення Нового Кодака було необхідно здійснити і з погляду на економічну доцільність. Тут була наявна людність, територія з певною інфраструктурою і вигідним географічним становищем.

Не менш важливим чинником була його політичну й ідеологічну несумісність з новою імперською епохою. Затемнення і поступове забуття топоніму Нового Кодака було важливе задля викреслення із свідомості громадян минулих часів Нової Запорозької Січі з її своєрідним паланочним адміністративно-територіальним устроєм, господарством та вольностями. Поглинення цього міста російським Катеринославом було складовою інкорпорації українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії.

За цих обставин у 1787 р. починає створюватися міфологема про заснування Катеринослава нібито на порожньому місці і, як правильно відмітили О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан, «при

цьому відкидався не лише зв'язок (територіальний та юридичний) Катеринослава та Нового Кодака, а навіть власне існування Катеринослава до цього моменту, хоча воно вже було оформлене кількома указами та розпорядженнями». Взяти хоча б указ Катерини II від 22 січня 1784 р. про перенесення Катеринослава з річки Кільчень на правий берег Дніпра «у Кодака».

Початок 1790-х рр. характеризувався низкою адміністративно-територіальних реорганізацій, які впливали на статус і відносини Катеринослава і Нового Кодака. Як встановили вищезазначені автори, у 1790–1793 рр. Катеринослав і Новий Кодак чітко вважалися окремими населеними пунктами, а останній у 1793 р. отримав ранг містечка. Утім уже в 1795 р. Новий Кодак знов приєднується до Катеринослава, що закріплюється в 1796 р. [15, с. 239–241; 12, с. 152].

Незважаючи на всі подальші метаморфози XIX ст., Новий Кодак, безсумнівно, увійшов в історію Дніпропетровська як урбоутворююча складова в перехідний час від ранньомодерного періоду до початків модерного.

Аналізуючи процес урбогенезису Дніпропетровська, не можна не враховувати, що в XVII–XVIII ст. на його сучасних теренах функціонувало, за підрахунками Г. К. Швидько, близько 10-ти козацьких слобід, зокрема такі, як Половиця (в центрі мегаполіса), Лоцманська Кам'янка, Мандриківка, Діївка, Сухачівка, Таромське, Одинківка, Обухівка, що складають відомі житлові масиви. У XX ст. місто поглинуло ряд сільських населених пунктів на лівому березі Дніпра, які об'єдналися в Амур-Нижньодніпровський район. Це, зокрема, Березанівка, Кам'янка, Ломівка, Мануйлівка, Піски, а також Ігрень, що належить до сучасного Самарського району [20, с. 112].

Таким чином, у процесі заснування й розвитку Дніпропетровська простежуються дві урбогенетичні лінії. Одна, назвемо її лівобережною, веде початок від козацького містечка Самарь і Новобогородицької фортеці до Катеринослава I Кільченського, а звідти до Катеринослава Дніпровського II. Інша – правобережна – від Кодака (Старого і Нового) до Катеринослава II Дніпровського. Отже, є підстави вести мову про не однолінійність, а білінійність урбогенезису нашого міста, і це є першою його особливістю. Друга особливість процесу урбогенезису полягає в тому, що він характеризується поліцентричністю. Її сутність полягає в тому, що урбогенетичні ім-

пульси надходили від різного типу населених пунктів: українських козацьких міст пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду, міст-фортець польського та російського походження та українських козацьких слобід. Слід виділити і третю особливість – урбогенезис нашого міста започаткувався і набув розвитку вже в домодерні періоди. Лівобережна лінія урбогенезису Дніпропетровська має початком пізнє Середньовіччя (XIV–XVI ст.), а правобережна – ранньомодерний час (XVII ст.).

Усе це веде до висновку, що є наукові підстави відмовитися від імперської та радянської історіографічних версій, які обмежували початок урбогенезису міста останньою чвертю XVIII ст. (1776 р. або 1887 р.) і ототожнювали його лише з Катеринославом. Визнання українських козацьких першопочатків Дніпропетровська важливе і з погляду на наукову критику старих міфологем про нібито запустіння Придніпров'я в період пізнього Середньовіччя і ранньомодерної доби та про культурно-цивілізаційну місію в українських землях тих часів політично- і культурно домінуючих народів-націй. Не менш суттєвим є усвідомлення тісних контактів нашого краю із західноєвропейськими країнами.

Звичайно, домодерні періоди заклали лише початки урбогенезису Дніпропетровська, який тривав і в модерну епоху XIX–XX ст. Утім це вже сюжет для іншого дослідження.

Бібліографічні посилання

1. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицьком фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 7–31.
2. **Векленко В. О.** Археологічні дослідження 2005 р. на посаді міста Самарь – Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 49–58.
3. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. – Д., 2008.
4. **Кавун М. Е.** Заснування та становлення Катеринослава як губерньського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Е. Кавун // Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006. – С. 77–128.

5. **Ковальова І. Ф.** Дослідження Богородицьком фортеці 2007 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я... – С. 59–62.
6. **Ковальова І. Ф.** Дослідження Богородицьком фортеці 2008 р. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я... – С. 62–69.
7. **Ковальова І. Ф.** Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я... – С. 73–77.
8. **Ковальова І. Ф.** Нові свідчення входження української козацької старшини до складу гарнізону Богородицької фортеці напередодні війни 1735–1739 рр. / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я... – С. 70–73.
9. **Ковальова І. Ф.** Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 115–122.
10. Літопис Самовидця / вид. підгот. канд. філол. наук Я. І. Дзира. – К., 1971.
11. **Макаревський Феодосій.** Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославской єпархії. Церкви и приходы прошедшего столетія / Феодосій Макаревський. – Д., 2000.
12. **Мицик Ю. А.** Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
13. **Мицик Ю. А.** Місто на Самарі / Ю. А. Мицик, Н. В. Мосьпан, С. М. Плохій. – Д., 1994.
14. Передмова // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – С. 4–6.
15. **Репан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан / Концепція і проект видання О. Лазька. – К., 2008.
16. **Шалобудов В. М.** Виробниче приміщення з території Богородицьком фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 130–133.
17. **Шалобудов В. М.** Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 83–86.
18. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 87–92.
19. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 92–104.

20. **Швидько Г. К.** Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г. К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С. І. Світленко. – Вип. 1. – Д., 2001. – С. 107–121.
21. **Швидько Г. К.** Унікальна історична пам'ятка Придніпров'я / Г. К. Швидько // Перлини козацького Присамар'я... – С. 3.
22. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький : у 3 т. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

УДК 94 (477. 63) «16»

о. Ю. А. Мицик

*Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

ПОЧАТКОВА ІСТОРІЯ КОДАКА У СВІТЛІ ДОКУМЕНТАЦІЇ КОРОННОГО ГЕТЬМАНА С. КОНЕЦПОЛЬСЬКОГО

На підставі нововиявлених джерел розглядається перше десятиліття існування фортеці Кодак, яка поклала початок місту, що нині відоме під назвою Дніпропетровськ. Особлива увага приділяється ініціативам по розбудові Кодака великого коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Конецпольського.

Ключові слова: Кодак, Дніпропетровськ, С. Конецпольський, запорозьке козацтво.

На основании нововыявленных источников рассматривается первое десятилетие существования крепости Кодак, положившее начало городу, известному ныне под названием Днепропетровск. Особое внимание уделяется инициативам по обустройству Кодака великого коронного гетмана Речи Посполитой Станислава Конецпольского.

Ключевые слова: Кодак, Днепропетровск, С. Конецпольский, запорожское казачество.

In the article the first decade of existence of the fortress Kodak, which laid the foundations of the city known now as Dnipropetrovsk, is considered

on the basis of the new revealed sources. The special attention is given to the initiatives of Kodak's arrangement by Stanislaw Konetspolski, the crown hetman of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Kodak, Dnipropetrovsk, S.Konetspol'ski, Zaporizhzhia cossacks.

Історія Кодака (Старого Кодака), від якого бере свій початок місто, яке нині називається Дніпропетровськом, є багато в чому непростов'яшеною. Одна з причин цього явища – брак джерел. Дану прогалину ми, певною мірою, заповнили завдяки важливим знахідкам у польських архівах, наприклад, універсалу Короля Речі Посполитої Владислава IV від 7 березня 1636 р., котрим наказується стягувати на відновлення Кодака (після повстання Івана Сулими 1635 р.) жителів Наддніпрянщини [1]. Відносно недавно польська дослідниця Агнешка Беджицька видала збірник кореспонденції великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського за роки його перебування на цій посаді (1632–1646 рр.) [2]. На цю фундаментальну археографічну публікацію (775 сторінок великого формату) переважно архівних матеріалів ми будемо посилалися, вказуючи безпосередньо в тексті на номер відповідного документа.

Отже, тут було вміщено 554 документів, більшість з яких це листування коронного гетьмана з королем Владиславом. Представлене тут і листування Конєцпольського з кримськими ханами Джанібек-Гіреєм, Бахадур-Гіреєм, молдавським та валаським господарям Василем Лупу (майбутнім свояком Богдана Хмельницького), Миром Моголою Барнавським, Мойсеєм Моголою, Матвієм Басарабом, трансільванським князем Д'єрдем I Ракоці, високопоставленими представниками панівної еліти Речі Посполитої, Османської імперії, звичайно ж і старшиною Війська Запорізького тощо. Про Кодак йдеться майже в 40 документах, причому половина з них – листування Конєцпольського з королем.

Інші документи – це переважно листування С. Конєцпольського з членами уряду та дипломатами Речі Посполитої, керівниками гарнізону на Кодаку, часом з кримським ханом та молдавським господарем, тощо. Перша з цих двох груп документів проливає світло на роль короля і коронного гетьмана як ініціаторів заснування і розбудови Кодака, що цілком узгоджується з відомими планами «турецької війни» Владислава IV.

У листах червоною ниткою проходить ідея відбудови Кодака після знищень, завданих повстанцями Сулими, надіслання на Ко-

дак артилерії, боєприпасів та провіанту тощо, знайдення необхідних для цього коштів. Уже 24 січня 1636 р. король пропонував послати туди артилерію, свинець, порох, гноти, боєприпаси з Бару, а на залогу послати 300 драгунів (№ 172), яких в іншому листі король називає мушкетерами (№ 175). 7 березня того ж року король писав про додаткову частину в 200 драгунів для безпеки Кодака, також і про артилерію та боєприпаси зі Смоленська, а головне – про розіслання своїх універсалів до наддніпрянських міст, які мали б давати робітників і провіант, кирки й мотики. Конкретніше вказувалося на керівників Київського та Чернігівського воєводств, вирізняючи чернігівськогоскарбника Михайла Ясликовського (№ 173). Тут же згадувалося й про піхотного капітана, командуючого гарнізоном на Кодак (пізніше – губернатора) – Яна Войслава Жултовського (близько 1600–1640 рр.). Кошти на відбудову Кодака і сплату жовнірам надходило в недостатній кількості й тому король і сам тиснув на коронного підскарбія (ним тоді був Ян Данилович) і вимагав від гетьмана бути вимогливішим щодо київського «поборці» і тамтешніх ротмістрів (№ 175). Однак брак грошей дався взнаки і закінчення відбудови фортеці довелося тимчасово призупинити (№ 184, лист короля до Конєцпольського від 5 липня 1636 р.).

Між тим, активізацією дій Речі Посполитої відносно Кодака були серйозно стривожені Бахчисарай і Стамбул. Єжі Крушинський, посланець С. Конєцпольського до султана, доповідав зі Стамбулу, що каймакан (один з найвищих турецьких воєначальників) сердиться на нього, що турки послали своїх агентів розвідати: на чийй землі будується Кодак – Речі Посполитої чи Османської імперії (№ 187). Цей конфлікт буде мати своє продовження, про що нижче. У листуванні короля й гетьмана виразно бачимо, що заснування Кодака викликалося двома головними причинами: посилити оборону південно-східних кордонів тодішньої Речі Посполитої, насамперед, українських земель, і водночас «загнуздати» козаків, як висловився сам король у листі від 1 жовтня 1637 р. (№ 289), не допустити їхніх самовільних походів на Чорне море (№ 318). Для північної верхівки Речі Посполитої обидві проблеми були дуже актуальними, тим більше, що на пам'яті було повстання Сулими. Про це йшлося в посланні відомого дипломата Речі Посполитої Адама Кисіля, який у цьому зв'язку згадав і про покійного калуського старосту Лукаша Жолкевського (№ 305).

Певно, визвольне повстання 1637–1638 рр. всерйоз стривожило Річ Посполиту і її уряд відновлює роботи по завершенню будувannya оборонних споруд Кодака. Владислав IV наказував малопольським воєводствам надати людей для робіт на Кодаку, причому, великопольські воєводства, також Пруссія, Мазовія та Підляшшя, повинні були надати їм людей на зміну на другий рік. Король відзначав, що ці воєводства неохоче на це пристають через далеку й голодну дорогу, воліють відкупитися (№ 351, лист короля від 16 травня 1638 р.). У своєму наступному листі від 30 квітня 1639 р. король підкреслював, що «Кодак вимагає закінчення і оснащення, коммату і боєприпасів» (№ 389).

С. Конецпольського особливо хвилювала фінансова проблема, без якої всі труди могли піти намарно, і він добивався від коронного підканцлера Петра Геміцького, щоб гроші на Кодак надійшли до 1 грудня 1638 р. (№ 370). З подальших листів видно, що Конецпольському доводилося брати гроші в кредит і докладати своїх фінансів. Між тим, надходили тривожні чутки про можливий татарський наскок і С. Конецпольський вжив належних заходів: одну частину війська, у т. ч. два козацьких полки, він послав на землі між Кучманським та Чорним шляхами, а другу, у т. ч. з іншими двома козацькими полками, на Кодак, де вони мали також зміцнювати його укріплення. Там уже перебувало 600 піхотинців і 100 запорозьких козаків. Цій, другій частині війська, він призначив збір під Каневом на 27 червня 1639 р. (№ 391).

Сам С. Конецпольський теж вирушив на Кодак і в цей похід його благословив Петр Гембіцький у листі від 30 червня 1639 р. (№ 393). 5 липня Конецпольський поставив свій табір біля Крилова, а з ним були війська чернігівського воєводи (майбутнього польного гетьмана коронного) Марціна Калиновського і два реєстрових козацьких полки (Переяславський та Чигиринський). Ця звістка має особливу вагу, оскільки посередньо підтверджує факт походу на Кодак і перебування в Кодаці Богдана Хмельницького, який потім згідно з літописом Самійла Величка з іронією поставиться до похвальби С. Конецпольського і напропорчить падіння Кодака і перехід його до рук українських повстанців у 1648 р.

Можна визначити і час прибуття коронного гетьмана до Кодака, бо він у цьому своєму листі до краківського біскупа Якуба Задзіка обіцяв виступити з Крилова 6 липня і за 5 днів досягти кінцевого

пункту походу (№ 397). Владислав IV отримав цього листа від коронного гетьмана 24 липня 1639 р. в Ортельсбурзі, про що свідчить його відповідь (№ 401). Уже під час перебування на Кодаци коронний гетьман отримав 18 липня два листи Владислава IV від 27 червня 1639 р. і архівний документ щодо скликання сейму.

С. Конецпольський того ж дня для відповідей королеві, просячи скликати сейм на 1 вересня, а не 4 жовтня, і там розглянути питання про оборону «цього краю». Справа в тому, що на Кодакі стояв півторатисячний гарнізон, термін служби яких кінчався саме 1 вересня, а утримати без сплати жалування військо в належній дисципліні було складно (№ 399). Цікаво, що на Кодакі Конецпольський прийняв посланців з Московської держави, від путивльського воєводи. Гетьман легко розпізнав їхній справжній намір: вони «хотіли знати, що ми (тут) робимо» (№ 407). Знаючи про тривогу, яку викликало будівництво Кодака в Криму, Конецпольський послав до хана свого представника. Щоб запобігти новим визвольним повстанням, на чолі яких стояли запорожці, Конецпольський пропонував певні засоби. Найцікавішим з них є відома інструкція від 3 серпня 1639 р. С. Конецпольського для кодацького губернатора Я. Жултовського, дана коронним гетьманом на Кодакі. Тут містилися вказівки щодо підтримання дисципліни в гарнізоні, проведення військових навчань, розвідки, організація безпеки та постачання провіантом, зміцнення оборонних споруд (№ 552). На Кодакі мав стояти гарнізон із 600 піхотинців та сотні козаків, яким мало б регулярно сплачуватися жалування («жолд»). На козака за квартал мали витратити 31 флорин, а на піхотинця – 11 (подавалися також норми жолду для полковників, осавулів і сотників). Разом з платнею для губернатора це склало б річно 91 600 флоринів. Звичайно на Кодакі мала стояти артилерія, належна кількість боєприпасів тощо (№ 550). Наступний документ підтверджував правильність фінансових розрахунків: 91 600 флоринів на утримання гарнізону на Кодакі (№ 551).

Побувши на Кодакі з 11 липня до 3 серпня 1639 р. і зокрема поклопотавшись про подальше зміцнення оборонних споруд Кодака («довкола цієї дніпровської фортеці збільшили вал на кілька ліктів») та безуспішно пошукавши ординців за порогами, С. Конецпольський вирушив до Полтави, бо вже відчувався брак провіанту. З ним Кодак покинули коронний підचाший Миколай Осторог і стражник (сумнозвісний Самуель Лаш Тучапський) зі своїми воя-

ками і жовнірами М. Калиновського та коронного конюшого князя Домініка Острозького-Заславського. На Кодаку він залишив брацлавського воєводи́ча Станіслава Потоцького, коронне військо і два запорозьких полки. Про все це коронний гетьман написав у своєму листі до короля від 13.08.1639 р. Того ж дня він отримав листа від короля, який наказував йому прибути на сейм хоча б на його закінчення (№ 407).

29 листопада 1639 р. С. Конецпольський отримав неприємного листа від кримського хана Бехадур-Гірея, писаного з Бахчисараю. Виявляється хан, довідавшись про будівництво Кодака, зібрав «всіх старих кримських людей» і дійшов до висновку, що тут безпрецедентний випадок («ніколи такого не бувало, що нині діється») і «якщо поляки хотіли утримати козаків, то утримати їх можна і без замку... Усі погодилися з тим, що цей замок (Кодак) є дуже нам небезпечний». Через це хан затримав гінця, посланого Конецпольським, нарікав на козаків, які набрали багато татарських невільників, і погрожував нападом на Річ Посполиту татар і ногайців, якщо Кодак і далі будуватимуть (№ 413). Все ж, як видно з листа Конецпольського від 30 листопада 1639 р., хан відпустив гінця коронного гетьмана, якого останній «відправив з Кодака до Криму» (№ 415).

Тим не менш, ситуація залишалася загрозливою. Молдавський господар Василь Лупу попереджав короля, що хан змовився з силістрійським пашею і що вони одночасно пишуть скарги до султана; що хан уже втретє просить згоди султана на напад на Річ Посполиту під приводом того, що Кодак будується начебто на турецьких землях. Лупу пробував розрядити напругу, доводячи, що Кодак збудовано на королівських, а не султанських землях (№ 417). Польський посол до Туреччини Ромашкевич підтверджував загрозу нападу Туреччини на Річ Посполиту. За його словами Кінам паша розпитував його в Стамбулі про «замок на Кодаку» і запевняв, що султан Мурад скоро розпочне війну (№ 425). Владислав IV тримався твердо, підкреслюючи, що Кодак збудовано на землях Речі Посполитої, а турки якщо захочуть воювати, то вони це зроблять і без Кодака (№ 421); писав С. Конецпольському про виділення для Кодака 90 тис. злотих, з яких уже взято з варшавського скарбу понад 30 тис. (№ 426); пізніше (6 лютого 1640 р.) він писав, що «Кодак... туркам в очі коле» (№ 431).

Польський шляхтич Петр Коморовський доповідав С. Конец-

польському 2 лютого 1640 р. про тривожні новини з Низу Дніпра, що їх принесли черкаські козаки, які були на сторожі у полях: ханські яничари уже шукали місця для переправи через Дніпро біля Тавані та Бархану (неподалік сучасної Каховки – Ю. М.). Коморовський отримав також листа з Кодака, писаного 24 січня кодацьким губернатором Жултовським про прихід ординців, зокрема 20 січня з Кодака було видно заграву від пожежі: орда випалювала степ. Жултовський тримав свої та козацькі війська напоготові (№ 430).

Ситуація ускладнювалася тим, що з Кодака постійно йшли листи про значний брак провіанту і не виплату грошей воякам. Ці скарги та прохання Конецпольський доносив королеві (№ 440). Видно цього часу загинув чи помер губернатор Жултовський, якого замінив Кжиштоф Гродзицький. Його заступником став Юзеф Лончинський (помер у 1676 р.), професійний жовнір, який, очевидно, брав участь у війнах 1633–1634, 1637–1638 рр., а на Кодаку перебував з 1639 р., ставши майором. Пізніше (1665–1676 рр.) він обіймав посаду буського старости. Про тяжку зиму 1639–1640 рр. згадував у своєму листі від 02.05.1640 р. Адам Пшедбур Конецпольський, син Зигмунда Стефана, двоюрідного брата коронного гетьмана С. Конецпольського. Свого листа він написав із Кодака і згадував тут і про постійну працю над зміцненням укріплень, і про отримання грошей за службу (по 1200 зл. на роту), за які купував переважно солонину, масло та інші продукти, коней з возами; про загрозу татарського нападу і про отримання листа від Миколая Бегановського (1601–1674 рр.), військового і дипломата (№ 451).

Небезпеку ворожого наскоку король і коронний гетьман небезуспішно гасили дипломатичними заходами. До Стамбулу в лютому 1640 р. вирушив посол Войцех М'ясківський. Він мав зокрема довести, що Кодак стоїть на землях Речі Посполитої, а не турецьких. Конецпольський у своїй інструкції вказував послу, яких аргументів ужити, насамперед підкреслити, що ці землі споконвіку були «нашими», про це пише навіть Геродот (!), турки ж і це вже дійсно була свята правда) з'явилися в Європі менше 200 років тому. Посол мав сказати, що Кам'янець або Бар, або дніпрові острови з козаками ближче стоять до Очакова і тому не варто так боятися Кодака. Посол мав підкреслювати (з тактичних міркувань), що Кодак збудовано проти козаків, щоб не пропускати на Низ «лип, човнів, борошна», що в інтересах Туреччини. Цікавий і такий аргумент Конецполь-

ського: «Невже дві чи три тисячі жовнірів, які в послуху знаходяться на Кодакі, страшніші, ніж 60–80 тис. свавільних козаків, які перебувають понад десятку миль?» (№ 442).

Місія М'ясківського проходила складно, бо султан так «завзявся на нас через Кодак, що сам хотів його зносити», а до хана послав з наказом під страхом смерті воювати Річ Посполитої (№ 452). Навіть майже через рік (у 1641 р.) Конєцпольський писав королеві про наміри татар напасти на Кодак (№ 464). 8 вересня 1643 р. Конєцпольський дав інструкцію для чергового посольства до Туреччини, яке очолював М. Бегановський. Той мав запевнити султана, що нижче Кодака Річ Посполита не буде ставити жодних фортець, а крім того запевнити, що всіх турецьких невольників, яких запорожці купили у донських козаків і тримають на Кодакі та поміж себе, буде відправлено до Очакова (№ 500). Про це йшлося і в листі гетьмана до короля (№ 502).

Видно на цей час припадає загострення стосунків між запорозькими та донськими козаками і тут відзначився знаменитий Іван Богун. Як відомо з московських джерел він у цей період перебував на Кодакі і здійснював звідси походи аж до Волги. А. Беджицька в коментарях до листа Владислава IV твердить, що Богун з якимсь Федором Агєєвим та ще 200 вояками напав у травні 1643 р. на московське військо Василя Струкова, який збудував «городок» (фортецю) на Козацькому Перевозі через Дон (№ 508).

Урешті про гарнізон на Кодакі міститься згадка в публіцистичному трактаті, полемічному творі кінця 1644 р., в якому мова йде про боротьбу з ординськими наскоками (№ 554).

Наведені вище джерельні відомості зайвий раз стверджують важливу роль Кодака (з 1648 р. вже під контролем українського уряду), який став потужним центром заселення й оборони місцевого краю.

Бібліографічні посилання

1. Універсал опублікований нами в статті: **Мицик Ю.** Про Кодак, про Сулиму, про козацький Балтфлот / Ю. Мицик // Бористен. – 1993. – № 5 (23). – С. 29–30.
2. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego 1632–1646. – Kraków, 2005.

Надійшла до редколегії 25.04.2010 р.

УДК 94 (477.63)

В. С. Старостін

ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ)

МІСЦЕ НОВОГО КОДАКА В ПРОЕКТАХ СТВОРЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВА

Розглянуто роль «городової округи» Нового Кодака у створенні перших проектів м. Катеринослава.

Ключові слова: Старий Кодак, Новий Кодак, Катеринослав.

Рассмотрена роль «городовой округи» Нового Кодака в создании первых проектов г. Екатеринослава.

Ключевые слова: Старый Кодак, Новый Кодак, Екатеринослав.

The article analyses the role of New Kodak's neighbourhood in creation of the first Ekaterinoslav projects.

Key words: Stari Kodaky, Novi Kodaky, Ekaterinoslav.

Сучасне прочитання подій, які призвели до виникнення м. Дніпропетровська спирається на поважну історіографічну традицію, формування якої почалося ще в першій третині ХІХ ст. в працях архієпископа Гавріїла (Розанова). Основою цієї «звичної історії» є незаперечність виникнення міста у катерининську добу і визначення його, як чогось цілком нового, такого собі «гомункула», який не має ніякого генетичного зв'язку з попередніми населеними пунктами регіону. Разом з тим, у поглядах на виникнення міста у «звичній історії» сформувалося декілька серйозних внутрішніх протиріч. Найзначнішим із них можна визначити загальну непевність стосовно планів князя Г. О. Потьомкіна по створенню нового міста. З одного боку, роль князя Потьомкіна у виникненні і розбудові Катеринослава на Дніпрі визнається вирішальною і його фактично вважали і вважають «батьком-засновником» Катеринослава. З іншого боку, сам «проект Катеринослава» звикли вважати «Потьомкінською столицею», такою собі вершиною ієрархії, що базувалася на міфічних «Потьомкінських селлах».

Першопричиною виникнення цього протиріччя стала інформація щодо первісних планів розбудови міста, яка була широко розповсюджена в написаних Г. Я. Титовим «Листах з Катеринослава», та пізніше частково підтверджена видрукуюваним «Начертанієм» міста, зробленим самим князем. Інформація ця на сьогодні чітко розділяється на дві групи. Свідчення стосовно проекту центрального ансамблю визнано повністю достовірними. Натомість, інформація щодо загальних обрисів планованого міста і досі не визнається як достовірна і варта уваги. За інформацією, поданою Г. Я. Титовим, м. Катеринослав мало отримати довжину в 30 верст уздовж ріки Дніпро, а завширшки розміститися від Дніпра до річки Сури на 25 верст. Розташовані при Дніпрі Старий та Новий Кодаки мали ввійти до складу міста як його форштадти. Під міське пасовище виділялося 8000 дес. землі [9, с. 15, 16]. Ці відомості на сьогодні визнають або свідченням гігантоманії найяснішого князя, або, що ще гірше, просто визначають як «напівлегендарні» і не заслуговуючи серйозного обговорення [5, с. 91].

Разом з тим у місцевій історіографії вистачає матеріалів, які дають можливість набагато точніше визначитись із обрисами цього проекту і визнати його цілком реальним. Можливо навіть набагато більш реальнішим, ніж плани спорудження парадних комплексів міста.

У 1776 р. під час введення нового адміністративного поділу на землях ліквідованої Січі, правобережжя Дніпра в районі сучасного Дніпропетровська відійшло до Саксаганського повіту Слов'янської провінції Новоросійської губернії. До розбудови повітового м. Саксагань тимчасовим центром повіту було визначено заштатне містечко Кайдаки (Нові Кайдаки, Новий Кодак), у минулому паланочне місто, Кодацької паланки Війська Запорозького [6, с. 57]. 25 липня в Новому Кодаці було відкрито Саксаганську воєводську канцелярію [2, с. 176], а 28 січня 1777 р. – Слов'янську протопопію [1, с. 229]. У подальшому в містечку формуються й інші повітові та міські установи. Зростаюче значення м. Нового Кодака було закріплено на початку 1783 р., коли за ним затвердили тимчасово наданий ранг повітового міста з перейменуванням Саксаганського повіту на Новокодацький [6, с. 15].

Як населений пункт, за яким було затверджено ранг м. Новий Кодак отримав і городову округу. За документом наведеним

В. Бідновим, на 1783 р. у межах округи значились наступні населені пункти:

м. Нові Койдаки – дворів 287, землі – 17 220 дес.;

державна слобода Половиця – дворів 113 $\frac{3}{4}$, землі – 6795 дес.;

державна слобода Кам'янка Лоцманська – дворів 33 $\frac{3}{4}$, землі – 2025 дес.;

державна слобода Старі Койдаки – дворів 75 $\frac{1}{2}$, землі – 4530 дес.

Загальна площа городової округи становила 39 000 дес. [1, с. 231]. За іншими документами, кордони округи проходили від Дніпра до р. Сухой Сури біля державної слободи Сухачівка і по р. Суха Сура, аж до її впадіння в Дніпро [1, с. 235, 248].

Після того, як указами від 22 січня 1784 р. було затверджено створення намісницького міста під назвою Катеринослав на правому березі Дніпра біля Кайдак усі структури, які вже були сформовані і діяли у повітовому місті було перейменовано в «катеринославські» [8, с. 226]. У той же час стосовно розміщення власне м. Катеринослав у перші роки існування намісництва не було ніякої певної думки. Після указів у «Описі Катеринославського намісництва» з'являється визначення: «Екатеринослав, вновь учреждаемый город из местечка Новым Кайдаком называемого» [3, с. 123]. З'являється подібне визначення і в інших документах та виданнях доби.

Згідно зі «звичною історією» міста вважається, що в цих документах Новий Кодак подано перш за все як стратегічний орієнтир для прив'язки місцезрозташування нового міста, а власне місто з самого початку планувалося споруджувати біля слободи Половиця. На нашу думку, це визначення ролі Нового Кодака є не зовсім коректним. За всієї грандіозності та фантастичності «проекту Катеринослав» межа міських земель планованого міста і склад запропонованих до включення в нього населених пунктів повністю співпадає з кордонами і складом поселень Новокодацької міської округи, яка реально існувала в першій половині 1780-х рр.

Окрім згадок про проєктовані обриси Катеринослава існують і цілком офіційні підтвердження привласнення ним земель м. Новий Кодак. У «Записці про стан міста Катеринослава», яка датується 1820-ми рр. зазначається, що первісно вигінна земля вважалася спільною з обома Кайдаками, а також входила у середину поселен-

ня лоцманів дніпрових порогів. Крім того у власності міста перебували два острови: Монастирський та Становий. Після російсько-турецької війни ці землі відійшли до Старого і Нового Кодаків та Лоцманської Кам'янки, а частково були передані приватним особам. Становий острів перейшов генерал-фельдмаршалу князю О. Прозоровському. Первісна кількість міської землі оцінювалась у 17 485 дес. Але після переведення з Дубровни 1792 р. казенних фабрик для них було відведено 214 дес. 750 саж. та під поселення фабричних селян 6709 дес. 1909 саж. Роздано приватним особам: штаб-лікарю Роде 1500 дес. та 300 дес. двома ділянками; генерал-майору Хорвату (пізніше повернуто у власність держави, як слобода Краснопілля) – 3997 дес. 572 саж. Окрім цього відмежовано казенним поселянам, «які тут до заснування міста жили і залишилися тимчасово до переведення їх в інші казенні поселення в передмісті Мандриківці» 1066 дес. 407 саж. Містечко Нові Кайдаки виявилось відрізаним від міста смугою фабричної землі [10, с. 41, 42].

Визначена в цій «Записці» площа первісної території м. Катеринослава дуже нагадує площу земель, які 1783 р. належали власне м. Новий Кодак, але не відповідає ані площі земель державної слободи Половиця, ані загальній площі земель Половиці, Лоцманської Кам'янки та Старого Кодака. Разом з тим географія вилучення земель із міського володіння свідчить про те, що Катеринослав первісно отримав усю Новокодацьку міську округу. Більше того, швидше за все місто і надалі, аж до реформ 1860-х р. формально володіло її землями. Так, за матеріалами кінця 1850-х рр. у підпорядкуванні м. Катеринослава налічувалося казенних (власне міських) земель – 4554 дес. і казенно-селянських – 32 093 дес., що разом становило – 36 647 дес. [7, с. 302] Те, що «старожитнє кайдацьке володіння вважається міським», визнавали ще й під час святкування сторіччя міста 1887 р. [4, с. 9].

Фактична ліквідація новокодацької спадщини в 1790-х рр. пояснюється, по-перше, тим, що керування регіоном у часи Катеринославського намісництва відбувалося в «ручному» режимі. Тобто переважно на основі спеціальних указів, розпоряджень, ордерів, якими фіксувалися постійно змінювані наміри, щодо окремих аспектів розбудови краю. Ці особливості управління значно поглиблювалися через слабкий контроль за місцевим чиновництвом з боку центральної влади.

По-друге, новокодацька спадщина виявилася непотрібною і з ідеологічної точки зору. При розбудові центру намісництва було використано «петербурзьку» модель створення міста. Місто Катеринослав мало бути повністю новим містом, створеним державним зусиллям. Його ідеологічна модель вимагала повного відторгнення попередньої урбаністичної традиції, подолання перепон у «степях безплідних», виклику природним силам і чітко означеного успіху саме імперської колонізації. У повній відповідності з поставленими ідеологічними завданнями довкола Катеринослава було розпочато створення легенди про будівництво міста на порожньому місці. Ця позиція особливо виразно проявилась під час відвідин Катеринослава імператрицею Катериною II. Заснування нею 9 травня 1787 р. Преображенського собору одразу ж було означено, як власне заснування міста. При цьому було відкинуто не лише територіальний та юридичний зв'язок Катеринослава та Нового Кодака, а навіть власне існування Катеринослава до цього моменту, хоча воно вже було оформлене кількома указами та розпорядженнями, створеними проектами та розпочатими будівельними роботами.

I, по-третє, окрім ідеологічної непотрібності новокодацької спадщини, вона виявилася незатребуваною містом і через цілком реальні обставини. Новокодацька спадщина могла бути повною мірою реалізована лише у потьомкінському проекті «Катеринослав Дніпровський», яким передбачалося створення великої, економічно і культурно потужної метрополії. Первісно процес відбувався саме в рамках цього проекту і фактично може бути визначений, як створення нового міського центру в межах уже існуючої адміністративно-територіальної структури. З подальшим згортанням «проекту Катеринослав Дніпровський» відстань між старим та новим центрами планованого міста поступово зростає, аж до повного формального відмежування Нового Кодака від Катеринослава. Відмежування не лише фізичного (7 км), але й психологічного (місто та село). На поглиблення цієї межі вплинуло і певне відчуття неповноцінності виниклого міста в порівнянні з первісними проектами, яке гостро відчувається в працях перших місцевих істориків.

Скоріше саме це відчуття неповноцінності Катеринослава, а не цілком реальні політичні, економічні та ідеологічні обставини, які мали вплив на його формування і є головним чинником, який зу-

мовив формування «звичної історії» в якій єдино важливою подією XVIII ст. є візит Катерини II, а все інше у проекті «Катеринослав» сприймається, як пишні декорації до цієї події, які забули прибрати.

Бібліографічні посилання

1. **Беднов В.** К истории бывших запорожских старшин и козаков / В. Беднов // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии* (далі – ЛЕУАК). – Вип. 10. – Екатеринослав, 1915. – С. 217–263.
2. **Беднов В.** Материалы для истории колонизации бывших Запорожских владений / В. Беднов // *ЛЕУАК*. – Вип. 9. – Екатеринослав, 1912. – С. 168–215.
3. **Бойко А. В.** Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII ст. / А. В. Бойко // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* – Вип. 3. – Запоріжжя, 1998. – С. 122–135.
4. **Егоров А.** Екатеринославское блукание (1776–1791 гг.) / А. Егоров. – Екатеринослав, 1887.
5. *Історія міста Дніпропетровська* / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
6. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. / В. М. Кабузан. – М., 1976.
7. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния* / сост. Ген. штаба капитан В. Павлович. – СПб., 1862.
8. **Репан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К., 2008.
9. **Титов Г. Я.** Письма из Екатеринослава / Г. Я. Титов. – Одесса, 1849.
10. **Швидько Г. К.** До історії землеволодіння та господарства Катеринослава кінця XVIII – початку XIX ст. / Г. К. Швидько // *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. – Д., 1996. – С. 39–44.

Надійшла до редколегії 04.05.2010 р.

УДК 94 (477. 63) «17»

В. С. Мороз

Історик-краєзнавець (м. Дніпропетровськ)

ПОЛОВИЦЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В УРБОГЕНЕЗИСІ М. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Розглянуто роль Половиці в урбогенезисі Катеринослава-Дніпропетровська.

Ключові слова: Старі Кодакі, Нові Кодакі, Половиця.

Рассмотрена роль Половицы в урбогенезисе Екатеринослава-Днепропетровска.

Ключевые слова: Старые Кодакі, Новые Кодакі, Половица.

The role of Polovitsa in Katerynoslav's urbogenesis is considered.

Key words: Stari Kodaky, Novi Kodaky, Polovitsa.

Визначення дати заснування і історичного ядра Катеринослава-Дніпропетровська та інших сіл і міст Придніпров'я набули загальнодержавного, політичного, соціального і наукового значення.

До складу міста ввійшли старовинні запорозькі поселення Половиця, Нові Кайдаки, Лоцманська Кам'янка та ін. Яке з них послужило основою довгого урбогенезису Дніпропетровська? Думки і докази дослідників розділились. Досі немає єдиного підходу до визначення критеріїв початку датування поселень. Якому із них надати перевагу – часу першої згадки в джерелах, даті набуття поселенням статусу міста археологічним даним чи усним переказам і легендам? Як бути, коли територія міста являє собою конгломерат різних за часом виникнення поселень? Літописний «город» чи «острог» зовсім не є тотожним сучасному розумінню міста, як не відповідали їм запорозькі містечка. І було б дивним вимагати цього від поселень кельтського племені паризіїв *Lutetia parisiorum* – сучасного Парижа, заснованого римлянами в 43 р. н. е. *Londonium* – Лондона, полян Кия, Щека і Хорева – Києва, Москви часів Юрія Долгорукова та ін. на перших порах їх існування.

Виникнення міст на півдні і сході України проникнуті імперською ідеологією. Довгий час у свідомість населення регіону втокмачували

думку, що ця територія до приходу сюди Росії в другій половині XVIII ст. була безлюдна і слугувала лише притулком для диких звірів. Уперше це прозвучало 4 жовтня 1786 р. в доповіді царського намісника Катеринославського, Астраханського і Саратовського генерал-губернатора, генерал-фельдмаршала князя Г. О. Потьомкіна (1739–1791 рр.) імператриці Катерині II (1729–1796 рр.) про свої плани відносно будівництва Катеринослава на місці Половиці: звести «храм великолепный, посвященный Преображению Господня в знак, что страна сия из степей бесплодных преобразена попечением вашим в обильный вертоград, и обиталище зверей в благоприятное пристанище людей...» [7, с. 68]. У 1836 р. цю думку розширив А. О. Скальковський (1808–1897 рр.): «императрица так много основала городов в России, что редкая губерния осталась без ее градостроительных работ» [37, с. 157]. Про колонізаторську роль Катерини II в заселенні вказував Д. І. Багалій (1857–1932 рр.): «Екатерина II поручила губернатору Каховскому прежде всего обозреть страну, разделить ее на уезды, назначить места под города...» [4, с. 33]. Зрозуміло, при цьому «забували» вказати, що Запоріжжя було вкрите зимівниками, слободами і містечками в північних паланках. Інтенсивне заселення і освоєння регіону в кінці XVIII – першій половині XIX ст. йшло регульованим державним і стихійним народним шляхами [13; 14; 15; 17; 30; 31].

У 1980-х рр. розпочалася і набула поширення тенденція перегляду звичних дат заснування Дніпропетровська (1776, 1787 р.). Дослідники висувують і обґрунтовують більш ранні дати. Розмаїття думок можна умовно розділити на дві ідеологічні групи – прихильників козацького походження міста й імперського, з волі імператриці Катерини II.

Ю. А. Мицик вважає, що урбогенезис Дніпропетровська розпочався із польсько-запорозької фортеці Старі Кодаки (Кайдаки) [40]. Феодосій [42, с. 139], А. В. Бойко, В. Я. Яценко, О. А. Репан, В. С. Старостін, О. В. Харлан [34], І. О. Кочергін – центру Кодацької паланки козацького містечка Нові Кодаки (Кайдаки). Запорозьке коріння міста відстоюють Г. К. Швидько [44], В. Заремба та В. Степаненко, Д. І. Багалій. Їх позицію можна передати словами: «Половина – зерно, з якого виросло місто Катеринослав» [5, с. 30].

Другу, найбільшу ідеологічну групу, представляють дореволюційні і радянські історики Гавриїл, А. О. Скальковський, Феодосій, Д. І. Багалій, М. М. Владіміров, О. І. Єгоров, К. Корольков, Д. І. Явор-

ницький, В. Я. Борщевський, Б. Я. Бріккер, Г. Ф. Ватченко, І. К. Воропай, О. О. Овсяннікова, Ф. С. Павлов, Л. П. Ушаткін, В. П. Чумаченко, Г. І. Шевченко та ін.

Не вдаючись до розгляду аргументів авторів відносно початку урбогенезису Катеринослава-Дніпропетровська із Старих і Нових Кодаків (Кайдаків), зробимо лише деякі зауваження. Навіть у нездійснених грандіозних проектах князя Г. О. Потьомкіна по будівництву міста їм відводилася лише роль передмість (форштатів) від нім. *vor* – перед, *stadt* – місто – тобто перед містом, передмістя [32, с. 435]. Це підтверджують як проектні, так і затверджені до забудови плани Катеринослава К. Геруа 1786 р. та І. Старова 1792 р., на яких ці козацькі поселення-передмістя не нанесені. До складу майбутнього міста вони не входили і забудові не підлягали. Тепер відносно адміністративного і територіального статусу. Старі Кодаци (Кайдаки) ніколи не входили до складу обласного центру і нині є селом Новоолександрівської сільської Ради Дніпропетровського району Дніпропетровської області.

Дещо складніша ситуація із Новими Кодачами (Кайдаками). Губернським центром утвореної в 1764 р. Новоросійської губернії став Кременчук. До побудови Катеринослава на правому березі Дніпра виконував функції столиці Катеринославського намісництва. Саме там перебували чиновники намісництва і перші правителі генерал-поручик Т. І. Тутолмін (1740–1809 рр.) та генерал-майор І. М. Синельников (1741–1788 рр.), управління намісника, палати і присутствені місця [21, с. 6]. Під час будівництва Катеринослава «у Кайдака» в запорізькому містечку для контролю за ходом будівництва розмістилася тимчасово військова і цивільна адміністрація [42, с. 139]. Справді, у 1787–1791 рр. Нові Кодаци (Кайдаки) у багатьох документах, навіть офіційних, звався Катеринославом. Феодосій (1822–1885 рр.) і Д. І. Яворницький підкреслювали, що це було тимчасове явище [42, с. 139; 47, с. 25].

Нові Кодаци (Кайдаки) залишалися окремою самостійною адміністративно-територіальною одиницею. Лише 3 липня 1795 р. царським указом йому надається статус передмістя. Земля містечка об'єдналася із міською вигінною [34, с. 262, 263]. Кодачани виконували міські повинності, але до складу Катеринослава так і не ввійшли. 1838 р. їх перетворили на державних селян [19, с. 39]. З часом село і місто розросталися. У 1903–1910 рр. їх зовнішні східна і захід-

на границі зійшлися. На плані Катеринослава 1913 р. позначені місця у складі чотирьох вулиць і Брянської колонії і сільські Кайдаки. Лише в 1926 р. Нові Кодаци (Кайдаки) повністю ввійшли до складу міста [11, с. 147]. Отже, упродовж 140 років Нові Кодаци і Катеринослав жили окремим, нічим не пов'язаним, життям, будучи відокремлені один від одного відстанню 5–7 км, аж до з'єднання. Чи може бути логічно обґрунтованим і джерельно аргументованим твердження, що саме це козацьке містечко стало «пращуром Дніпропетровська»? Чи має під собою основу в даному випадку теза про континуїтет і культурну традицію? Відповідь лежить на поверхні.

Що ж стало «зерном, з якого виросло місто Катеринослав?» Спочатку невелика преамбула. Приєднання Криму до Росії далеко відсунули кордони на південь. Новоросійська і Азовська губернії перестали бути окраїнами. Указом від 30 березня 1783 р. на них поширили дію «Учреждения для управления губерниями» від 7 грудня 1775 р. Оскільки жодна із цих губерній не мала необхідної кількості жителів, вирішити із них створити Катеринославське намісництво [13, с. 148]. Функції столиків у 1784–1789 рр. тимчасово виконував Кременчук [22, с. 632].

В указі варті уваги такі рядки: «назнача губернский и уездные города по выгоды местной» [39, с. 247]. Як бачимо, майбутні міста ще не мали ні назви, ні визначеного місця розташування. Перший правитель Катеринославського намісництва генерал-майор Т. І. Тутолмін запропонував свій проект поділу території на дві області і 16 повітів. Губернським і обласним містом мав стати Катеринослав, який планувалося збудувати біля Кобеляк, колишнього сотенного містечка Полтавського полку, на той час 4-ї роти Дніпровського пікінерного полку на рр. Ворсклі і Кобилячкі [17, с. 59]. Пропозиція Т. І. Тутолміна була відхилена. Продовжувались пошуки місця під будівництво майбутнього Катеринослава. 22 січня 1784 р. вийшов другий імператорський указ «Об учреждении губернского города в Екатеринославском наместничестве под названием Екатеринослава» [1, с. 24]. Так вперше прозвучала назва майбутнього міста. Катерина II затвердила поділ Катеринославської губернії (не намісництва!!!) на 15 повітів, надала Г. О. Потьомкіну право «определять время в течение нынешнего года к открытию сего наместничества... покуда назначенный губернский город на правой стороне реки Днепра, у Кайдак построен будет» [41, с. 248].

Чи не ці слова з указу («у Кайдак») підсилені цитованою фразою Феодосія і стали основою для прихильників тези про початок урбогенезису Дніпропетровська із Нових Кодаків (Кайдаків)?

Як розуміти це сакраментальне твердження? Дослівно як чітку тононімічну прив'язку до конкретного місця? О. Репан цілком слушно вважає, що вираз «у Кайдака» слугує лише приблизним орієнтиром [34, с. 260]. Пошуки місця під будівництво губерньського (намісницького) міста тривали майже три роки і завершилися восени 1786 р. Одночасно з цим йшло розроблення проектно-кошторисної документації. У 1785 р. вийшов указ з вимогою терміново розробити «план строения того города и оный нам (Катерині II – **В. М.**) представить». Відомо три «плана строений» 1785–1786 рр. Вони дають чітку відповідь про топографію майбутньої новобудови, яка лежала на 7–10 км униз за течією Дніпра від козацького містечка Нового Кодака (Кайдаків). Це було запорозьке поселення Половиця.

Її місце в урбогенезисі Катеринослава-Дніпропетровська не знайшло належного висвітлення, хоча її роль у цьому процесі величезна. За влучним виразом Д. І. Багалія «Половиця – зерно, з якого виросло місто Катеринослав» [5, с. 30]. І проростало це зерно протягом століть, крізь грози і тернії, лихоліття війн і зміни племен та народів. Половиця має довгу, складну і недостатньо вивчену історію.

Наші пращури вибирали для поселення найкрасивіші місця, зокрема, правий берег Дніпра і вершину сучасного парку ім. Т. Г. Шевченка. Їх манили багата рослинність, близькість до води, поклади каменю та глини. Облюбоване місце стає притулком на віки [35, с. 234]. Змінюються лише хронологічні рамки та археологічні культури.

У 1901–1902 рр. А. С. Синявський (1866–1951 рр.) провів обстеження і розкопки в Потьомкінському саду (нині парк ім. Т. Г. Шевченка). Культурний шар виявився дуже товстим і містив у собі багато залишків різних періодів життя людини: кам'яного і бронзового віків, сліди скіфської доби і античної культури та запорозького побуту [35, с. 236]. У 1902 р. В. Б. Антонович (1834–1908 рр.) досліджував у Потьомкінському саду залишки городища неоліту [26, с. 401]. 1907 р. Д. І. Яворницький (1855–1940 рр.) виявив величезне поселення мешканців катакомбної культури епохи міді і бронзи, забудоване кам'яними наземними житлами і господарськими будівлями [20, с. 22].

Під час закладки в 1900 р. корпусів Катеринославського вищого гірничого училища (нині Національний гірничий університет) на

місці колишньої Ярмаркової площі та на вул. Кудашівській (нині Барикадна) виявлені поселення та кургани зрубної культури [20, с. 23]. Її носії належали до іраномовного етносу: були етнічними попередниками історичних скіфів. Скіфські поховання виявлені на території майбутньої Половиці на вул. Кудашівській біля історичного музею ім. Д. І. Яворницького і Гірничого університету. На зміну прийшли племена черняхівської культури. Їх поховання зафіксовані поблизу Південного мосту на ж/м Перемога [20, с. 29].

І. Ф. Ковальова цілком правомірно стверджує про «майже суцільну безперервність мешкання» у пониззі Самари та на Дніпрових порогах найбільш активної частини мішаного в етнічному відношенні вільного слов'яно-кочовницького населення...» [20, с. 34].

Життя по зарослому лісом правому березі Дніпра в районі майбутньої Половиці було і в часи Київської Русі. Цьому, насамперед, сприяли вигідне природне та географічне розміщення на перетині важливих шляхів. Дніпром проходив відомий торговий військовий і дипломатичний шлях «із варяг у греки». Л. Є. Махновень вважає: соляний шлях проходив правим берегом Дніпра з Києва до старовинної переправи в районі сучасного Нікополя [24, с. 570]. Шлях свою назву отримав від солі, яку возили із Криму. В районі майбутньої Половиці проходив і Залозний шлях. П. В. Голубовський (1857–1907 рр.) розміщував його в районі впадіння Самари в Дніпро [9, с. 162–163].

У XII ст. русичі відтіснили половців до дніпровських порогів [23, с. 128], які опинилися в середині Половецької землі. Це яскраво звучить у знаменитому плачі Ярославни із знаменитого «Слово о полку Ігореве»: «О Дніпре – Славуто! Пробив ти кам'яні гори крізь землю Половецьку» у перекладі М. Рильського [8, с. 77]. Узнавши, що руські князі «не в любови живуть», степняки здійснюють зухвалі походи на Київську Русь і творять «пакости» на дніпровських порогах, перерізуючи названі гори шляхи. У 1170 р. Мстислав Ізяславович зібрав князів-братів з метою захистити руську землю. «І вже вони в нас і Грецький шлях однімають і Соляний, і Золосний» [24, с. 293]. Зібравши дружину, русачі виступили в похід. Наздогнавши втікаючих половців, розгромили їх на Орелі і Самарі.

Свідченням перебування половців на території майбутньої Половиці є кургани з їх похованням, досліджених у кінці XIX – початку XX ст. на вул. Басейній (нині Писаржевського), Кудашівській, Полтавській (нині О. Гончара) та в інших місцях [20, с. 32].

На правому березі Дніпра здавна селилися слов'яни. Біля Лоцманської Кам'янки (нині Жовтневий район м. Дніпропетровська) та в інших місцях виявлені поселення Х–ХІІІ ст. Обслуговування переправ через Дніпро і пороги військових, торгових і дипломатичних суден забезпечували мешканцями поселення відносно безпеку від володарів степу [20, с. 32]. Вигідне стратегічне положення Монастирського острова перед порогами належним чином оцінили варяги – вікінги, осівши на цьому залогою. На острові і правому березі Дніпра внизу сучасного парку ім. Т. Г. Шевченка зупинялись на відпочинок каравани човнів. Тут ремонтувалися судна і підготовлялись для долаття страшних порогів. Мешканці поселення забезпечували мандрівників продовольством і саме найголовніше – провідниками чи лоцманами для проходження кам'яних глиб каміння, які перегороджували русло ріки.

Про існування поселення наших далеких предків на місті майбутньої Половиці свідчить і наявність сакральної споруди на Монастирському острові. Історик церкви єпископ Феодосій (О. Г. Макаревський, 1822–1885 рр.) говорить про заснування в 870 р. грецькими монахами монастиря [42, с. 43, 44]. Згідно з євангельськими канонами монахи присвячували себе виключно проповіді Божого слова і служінню бідним і злиденним [27, с. 714]. Мирну ідилію перервав напад монголо-татар. Феодосій вважає, що це сталося в 1224 р. після розгрому київських князів і половців на загадковій Калці [42, с. 47]. Д. І. Яворницький вважає, що це сталося в 1240 р. [48, с. 165].

Відновлення поселення на правому березі Дніпра на місці майбутньої Половиці відбулося, ймовірно, у другій половині ХVІ ст. за часів зародження запорозького козацтва. Про це побіжно свідчить перебування в 1557–1562 рр. на Монастирському острові в збудованому в 1562 р. укріпленні [25, с. 121; 49, с. 195], в якості гарнізону запорізьких козаків на чолі із князем-гетьманом Байдою-Вишневецьким (?–1563 рр.) і московських стрільців Д. Адашева (?–1561 рр.) у кількості 8 тис. чол. [6, с. 12]. Зрозуміло, що така кількість людей, враховуючи ще й козаків разом із військовими припасами, спорядженням тощо, не могли правильно розміститися на Монастирському острові. Значна частина їх неминуче мала перейти на розташований поряд правий берег Дніпра. Вважаємо, що після від'їзду Д. І. Вишневецького із Монастирського

острова в липні 1562 р. [43, с. 343] замок і поселення на правому березі знищили татари. У 1582–1583 рр. у цих місцях побував Самійло Зборовський. Його біограф Партош Папроцький про ці об'єкти нічого не повідомляє. У 1594 р. правим берегом Дніпра на Січ їхав посол австрійського імператора до запорожців Еріх Лясота. У його досить-таки детальному щоденнику не згадуються фортифікаційні споруди на Монастирському острові і поселення на березі Славутича [45, с. 189].

Перша згадка про Половицю в джерелах відноситься до 1634 р. [50, с. 71]. Отже, вона була старша навіть Старого Кодака! Д. І. Яворницький виникнення цього поселення відносить до середини XVII ст. [46, с. 13]. Розвиток й існування Половиці носив хвилеподібний характер. У разі ворожої навали населення відходило і ховалось, повертаючись в обжиті місця мирного часу. Хмельниччина і Руїна, з майже щорічним перебуванням татар в якості союзників супротивників-гетьманів за булаву вели до знищення поселень і захоплення в полон мирного населення. 1660 р. кошовий І. Д. Сірко (?–1680 рр.) розгромив татар під час переправи через Дніпро в районі острова Станового – гирла Самари [29, с. 167, 168]. З цього часу Монастирський острів став власністю січовиків, а з 1700 р. – і всієї нагірної частини майбутнього парку ім. Т. Г. Шевченко [48, с. 165]. Чи існувало поселення в такий бурхливий та неспокійний час невідомо. У травні 1709 р. Дніпром спускався вниз корабель російського полковника П. Яковлева, жорстоко розправляючись із запорозькими фортецями. Чи не спіткала Половицю доля Переволочної, Нових і Старих Кодаків?

Після Полтавської катастрофи 1709 р., за свідченням С. І. Мишецького (1710–1760 рр.), написаними по свіжих слідах подій, не відбулося повного знелюднення Придніпров'я. Не всі запорожці пішли в Олешки. Частина залишилася на старих місцях [26, с. 23]. В їхніх зимівниках залишилися посполиті! [18, с. 33]. За умовами Прутського миру 1711 р. територія на південь від Самари була віддана туркам і татарам. У свою чергу татари віддали полякам обоє Кодаків із заборонаю там проживати запорожцям і мати свої поселення [18, с. 45]. Мабуть така ж доля спіткала Половицю.

Перебування під ханською протекцією в Олешках було дуже обтяжливе для січовиків, особливо в моральному плані, які стали просити дозволу на свої споконвічні землі. 5 січня 1715 р. до гетьма-

на І. І. Скоропадського прибув писар Олешківської Січі Рогуля клопотатись про повернення. 17 лютого державний канцлер граф Г. І. Головкін (1660–1734 рр.) повідомив гетьмана, що запорожці можуть приходити невеликими групами «и жить в малороссийских городах, где кто родился или где похощет» [12, с. 284]. Їх також мали запевнити, що їм «никакого наказания учинено и в ссылку сосланы никогда не будут» [12, с. 284]. Чи повернулися вигнанці в Половицю? Відомостей не маємо.

Навесні 1728 р. Самарський полковник Іван Петров збирався із Самари зі своїми козаками йти в Олешки, і забравши клейноди і припаси, повернутись у Стару (Чортомлицьку – **В. М.**) Січ. І. І. Скоропадський письмово і через послання заборонив це робити [12, с. 288]. Пересторога не допомогла. 24 травня із Старої Січі прийшло 40 суден. Закувавши щойно обраного кошового отамана К. Гордієнка і військового суддю, запорожці забрали із церкви клейноди, церковне начиння, пограбували всі торгові ряди і шинки. Розоривши Січ в Олешках, козаки пішли на Чортомлин [?, с. 290]. Частина січовиків розійшлась по домівках і зимівниках.

У 1734 р. запорожці отримали офіційний дозвіл повернутися на прабатьківські землі. За даними січового архіву на території Вольностей війська Запорозького Низового було декілька містечок. М. Є. Слабченко (?) до їх числа відносить і Половицю, яка жила за військовими законами і звичаями і підкорялася військовому праву [38, с. 161]. За «кількістю населення запорозькі містечка були справжніми містами і могли що до своєї чисельності посперечатися з багатьма містечками Гетьманщини, Правобережжя й Росії» [38, с. 161]. М. Є. Слабченко вважає, Половиця відбрунькувалася від Новоселиці [38, с. 162]. Ми не маємо фактів спростувати цю версію, хоча попередній розгляд матеріалу свідчить про автохтонне, самостійне виникнення цього поселення, притому набагато раніше.

Населення Половиці ділилося на січовиків і «підлеглих війську», а у військовому відношенні – на сотні і десятки, очолювані сотниками і десятськими (отаманами). Помічником отамана був гаус. Аналогічний поділ був і в посполитих [38, с. 164, 166]. Під час останнього нападу татар на Запоріжжя в січні 1769 р. Половиця стала притулком для вцілілих від погрому козаків-зимівничан. Тут оселилась частина запорожців, які після ліквідації в червні 1775 р. Нової Січі не захотіли йти за Дунай. Сюди ж переселилась з Нових

Кайдак група відставних запорожців. Серед них бачимо відомих осавула Лазаря Глобу і Микиту Коржа, оповідача широко відомих спогадів. У Половиці осідали і різні вихідці із Правобережної польської України [47, с. 26]. Після ліквідації Запоріжжя Половицю перевели в розряд державної військової слободи. 1779 р. в ній було 125 дворів. У поселенні на узвишші працювало багато вітряних [28, с. 172], а внизу п'ять водяних млинів, три кузні, відбувалося п'ять ярмарків на рік, на які привозили товари із Криму, Польщі та Росії [47, с. 27]. Запорозька слобода стала важливим торгівельним і мукомельним центром регіону.

«План местоположения, назначенного для города Екатеринославля» дає чіткі топографічні орієнтири майбутнього міста. Міський центр мав розміщуватися на обширному пагорбі. З північного заходу його обмежували балка Довга. Інші пагорби ділили балки Кленова і Суха (Аптекарьська). Із Довгого і Кленового ярів витікали струмки. З'єднавшись, вони утворювали невеличку річку Жабокрязь, у Д. І. Яворницького – Половиця. Уздовж берега Дніпра розляглася слобода Половиця. Згідно з «Плавуніо» вона витягнулася на 2,5 км. Глибина забудови сягала 650 м [1, с. 24, 25]. На цьому документі в загальних рисах зображено більше 70 садиб і окремих споруд, дворів, будівель, серед них – «хутір». Деякі з них тягнулися вздовж берега нижче Половиці біля південно-східного схилу гори на місці майбутньої Мандриківки [?, с. 25]. Про розкиданість забудови поселення свідчать сучасники [28, с. 172] та М. Л. Корж.

Саме Половицю вбачали ядром урбогенезису Катеринослава-Дніпропетровська Л.-Ф. Сегюр (1753–1830 рр.), П. І. Сумароков (?–1846 рр.), О. Ф. Воєнков (1778–1839 рр.), А. О. Скальковський (1808–1897 рр.), М. Л. Корж (1731–1835 рр.), Г. Я. Титов, архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов (1781–1858 рр.), єпископ Феодосій (О. Г. Макаревський, 1822–1885 рр.), Я. П. Новицький (1847–1925 рр.), М. М. Владіміров, К. Корольков, Д. І. Багалій, О. І. Єгоров (1850–1903 рр.), Н. Д. Полонська-Василенко (1884–1973 рр.), Д. І. Яворницький (1855–1940 рр.), О. Й. Дружиніна (1916–2000 рр.), В. М. Кабузан, Г. К. Швидько та багато інших.

Саме на території Половиці були збудовані перші промислові підприємства (суконна фабрика, млин Тіссена, пивоварений завод Боте (Ботте), чавуноливарний завод Заславських, учбові заклади (Головне народне, приходське і жіноче училища, губерньська гімна-

зія, реальне училище, семінарія), культурні заклади (театр, бібліотека, Англійський клуб, парки Міський і Потьомкінський, редакції газет, кінематографи), духовні (Преображенський собор і Успенська церква), адміністративні (губернське правління), судові (окружний суд), самоврядування (губернська земська управа і дворянське депутатське зібрання) тощо – тобто найважливіша інфраструктура міста.

На основі джерел різного походження нами вперше зроблена спроба реконструкції можливого розвитку Половиці й історично відомої запорозької слободи (містечка). Роль і місце Половиці в урбогенезисі Катеринослава-Дніпропетровська влучно відмітив Д. І. Яворницький: «губернский город Екатеринослав окончательно уселся на месте бывшей запорожской слободы Половицы» [47, с. 28]. У територіальному та адміністративному плані Катеринослав-Дніпропетровськ є правонаступником Половиці, від якої одержав територію та певні господарські елементи – млини, кузні, ринки та ін.

Бібліографічні посилання

1. **Андрущенко Н. П.** Днепропетровск: архитектурно-исторический очерк / Н. П. Андрущенко, С. Е. Зубарев, В. А. Ленченко. – К., 1985.
2. Археологія Української РСР : у 3 т. – К., 1971. – Т. 1.
3. **Афанасьев-Чужбинский А. С.** Поездка в южную Русь. Очерки Днепра / А. С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861. – Ч. 1.
4. **Багалей Д. И.** Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалей. – К., 1889.
5. **Багалій Д. І.** Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків, 1926.
6. **Бантыш-Каменский Д. Н.** Энциклопедия знаменитых россиян / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М., 2008.
7. **Владимиров М. М.** Первое столетие г. Екатеринослава / М. М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887.
8. Времени неподвластно. – К., 1987.
9. **Голубовский П.** Печенеги, шорки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. / П. Голубовский. – К., 1884.
10. Городище каменного века // Исторический вестник. – СПб., 1903. – № 1.
11. **Гуляев Г. И.** Очерки истории Екатеринослава / Г. И. Гуляев, В. И. Большаков, В. С. Мороз. – Днепропетровск, 2007. – Кн. 1.

12. Дела, касающиеся запорожцев с 1715–1774 гг. // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1886. – Т. XIV.
13. **Дружинина Е. И.** Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959.
14. **Дружинина Е. И.** Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970.
15. **Дружинина Е. И.** Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1981.
16. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. – К., 1969.
17. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. / В. М. Кабузан. – М., 1976.
18. **Кириченко М.** Соціально-політичний устрій Запоріжжя / М. Кириченко. – Харків–Д., 1931.
19. Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1898 г. городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом. – Екатеринослав, 1898.
20. **Ковальова І. Ф.** Наш край у давні часи / І. Ф. Ковальова // Історія міста Дніпропетровська. – Д., 2006.
21. **Корольков К.** Столетний юбилей города Екатеринослава / К. Корольков. – Екатеринослав, 1887.
22. Кременчуг // Энциклопедический словарь, изд. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон. – СПб., 1895. – Кн. 32.
23. **Кудряшов К. В.** Половецкая степь / К. В. Кудряшов. – М., 1948.
24. Літопис руський за Іпатським списком. – К., 1989.
25. **Мельник Л. І.** Козацтво на Україні (друга половина XV–XVI ст.) / Л. І. Мельник // Історія України. – К., 1991. – Кн. 1.
26. **Мышецкий С. И.** История о казаках запорожских / С. И. Мышецкий. – Одесса, 1852.
27. Монашество // Энциклопедический словарь. Изд. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон. – СПб., 1896. – Кн. 38.
28. **Новицький Я. П.** Половиця / Я. П. Новицький // Твори : у 5 т. – Запоріжжя, 2007. – Т. 2.
29. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1903. – Т. 1.
30. **Полонська-Василенко Н. Д.** Заселення Південної України в середині XVIII ст. (1734–1775) / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 2.
31. **Полонська-Василенко Н. Д.** Південна Україна після зруйнування Січі / Н. Д. Полонська-Василенко // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 2.

32. Полный словарь иностранных слов... – М., 1903.
33. **Ревский С. Б.** Екатеринослав Кильченский / С. Б. Ревский. – Д., 1974.
34. **Репан О.** Коріння міста: поселення XVI–XVII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан // Хроніка, 2000. – К., 2007.
35. **Синявский А. С.** Потемкинский сад в археологическом отношении / А. С. Синявский // Летопись Екатеринославской учебной архивной комиссии. – Екатеринослав, 1904. – Т. 1.
36. **Скальковский А. А.** Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1836. – Ч. 1.
37. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 2003.
38. **Слабченко М. Є.** Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Є. Слабченко // Праці комісії для відчування історії західно-руського та українського права. – К., 1927. – Т. VI.
39. Указ 30 марта 1783 г. // М. М. Владимиров. Первое столетие г. Екатеринослава. Приложения. – Екатеринослав, 1887.
40. Так скільки нам років? // Наше місто. – 2001. – 21 лютого.
41. Указ 22 января 1784 г. // М. М. Владимиров. Первое столетие г. Екатеринослава. Приложения. – Екатеринослав, 1887.
42. **Феодосий.** Слобода Половица – нынешний губернский город Екатеринослав / Феодосий // Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Днепропетровск, 2000.
43. Царственная книга // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1906. – Т. XIII. – Ч. II.
44. **Швидько Г. К.** Пошуки істини (до початкової історії Дніпропетровська) / Г. К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. праць. – Д., 2001. – Т. 1.
45. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Мемуари до історії Південної України. – Д., 2005. – Т. 1.
46. **Яворницький Д. І.** Дніпрові пороги / Д. І. Яворницький. – Д., 1989.
47. **Яворницький Д. И.** История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Днепропетровск, 1996.
48. **Яворницький Д. І.** Запоріжжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. – Д., 2005. – Ч. 1.
49. **Яковенко Н.** Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006.
50. **Dubiecki M.** Kudak twierdza kregowa I jej okolice – Warszawa, изд-во Гебетцера и Вольфа, 1900.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

УДК 908 (477.63) (09)

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

ПРОБЛЕМА УРБОГЕНЕЗИСУ КАМ'ЯНСЬКОГО-ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА

Проаналізовано основні підходи при визначенні дати утворення м. Кам'янське-Дніпродзержинськ та висвітлено особливості урбанізації цього поселення наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: Кам'янське, Дніпродзержинськ, урбогенезис.

Проанализованы основные подходы при определении даты образования г. Каменского-Днепродзержинска, освещены особенности урбанизации этого поселения в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: Каменское, Днепродзержинск, урбогенезис.

In article basic approaches at definition of date of formation of the town of Kamenskoe-Dneprodzerzhinsk and urbanization peculiarities of this settlement at the end of XIX in the beginning of XX century is analyzed.

Key words: Kamianske, Dneprodzerzhinsk, urbogenesis.

Проблема витоків міських поселень Дніпропетровського регіону, що знаходиться на межі краєзнавства і урбаністики, на сьогоднішній день залишається однією з найбільш актуальних у регіональній історії, як важлива складова дослідження історичного розвитку Південної України. Її актуалізація викликана як науковим інтересом у зв'язку з перспективою підготовки нового видання «Історії міст і сіл України», так і громадськими ініціативами, пов'язаними з пошуками історичного коріння населених пунктів та святкуванням ювілеїв. Наслідком активізації інтересу до історичної урбаністики в останні роки стала низка публікацій С. В. Абримової, О. М. Бобкова, М. Е. Кавуна, В. І. Лазебник, Т. В. Портнова, О. А. Репана, Є. А. Чернова, О. Б. Шляхова та інших дослідників, присвячених містознавчій проблематиці. У полі зору вчених знаходилися теоретичні проблеми урбаністики, дослідження літочислення міст Катеринослава, Павлограда, Нікополя, питання формування міського середовища та його модернізації. Разом з тим

урбанізаційні процеси, що відбувалися на території Кам'янського-Дніпродзержинська, на сьогоднішній день залишаються найменш вивченими в порівнянні з іншими містами Дніпропетровського регіону. Звідси уявляється необхідним пов'язати розрізнені факти історичного минулого цього населеного пункту, утворивши цілісну картину процесу генезису, формування та еволюції міста до початку ХХ ст.

Перший розгорнутий науково-популярний нарис історії Дніпродзержинська за авторства К. М. Гибало, Т. М. Коцюбинського, В. В. Малюка, Я. С. Фомкіна побачив світ у 1969 р. в «Історії міст і сіл Української РСР» [6, с. 222–247]. У 1979 р. цей огляд, в якому була представлена заідеологізована схема історії Дніпродзержинська, було перевидано [7, с. 230–254]. Після цього майже два десятиліття панувала суцільна тиша. Лише наприкінці 1990-х рр. у міській періодичній пресі розгорнулася дискусія щодо визначення дати заснування міста, наслідком якої стало стимулювання наукового інтересу та святкування 250-річного ювілею Дніпродзержинська в 2001 р.

Нагадаємо, що сучасний Дніпродзержинськ утворився шляхом злиття чотирьох населених пунктів – колишніх запорозьких слобід Кам'янське, Романкове, Тритузне, Карнаухівка, які входили до Кодацької паланки. Проте інтеграція Романкового й Тритузного до структури міста, що на той час вже носило сучасну назву – Дніпродзержинськ, відбулася в 1938 р., а с. Карнаухівка – лише 2000 р. При визначенні дати початку літочислення міста застосовані загальноприйняті в історичній науці методологічні засади, коли за основу береться вік того поселення, яке стало ядром майбутнього міста. Не викликає сумніву, що в даному випадку – це с. Кам'янське, оскільки саме там відбувалися урбанізаційні процеси, викликані потужною індустріалізацією, логічним наслідком яких став правовий акт 3 червня 1917 р. про надання йому статусу міста [13, арк. 3–7].

Під час круглого столу «Датування як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід», проведеного 24 вересня 2008 р. в Києві, учасники наголошували на основних засадах визначення дат походження міст: «за першою писемною згадкою, за датою надання населеному пунктові правового статусу відповідним органом влади, за інтерпретаціями археологічних

даних» [5, с. 12]. У більшості випадків для датування заснування міст використовується саме дата першої згадки в історичних джерелах. Таким способом визначено початок літочислення багатьох європейських міст. Наприклад, перша згадка про Лондон стосується римського періоду: у 43 р. н. е. було засноване м. Лондініум (на місці сучасного Лондона) під час вторгнення військ імператора Клавдія до Британії. Перша згадка про заснування – 22 лютого 794 р. Франкурта-на-Майні зустрічається в грамоті Карла Великого.

Але цей підхід не завжди спрацьовує. Так, перша письмова згадка про літописну Лтаву знайдена на сторінках Іпатієвського списку «Повісті минулих літ» 1173 р., але залучення археологічних джерел дозволило міській адміністрації в 1999 р. відзначити 1100-ліття Полтави. Хоча зрозуміло, обидві дати мають дуже умовний характер [5, с. 28–30].

Перша згадка про с. Кам'янське міститься в «Доношении монашествующей братии в Киевскую митрополию», виявленому Феодосієм Макаревським у консисторському архіві Нехворощанського монастиря: «А в 1750 году, желая проискать в России место, от того Чигиринского монастыря он, иерей Власий, отлучился и в оном 1750 году, проискал себе, место войсковых запорожских вольностей в селе Каменском, к новоначинающей тогда строитися церкви Рождеству Пресвятыя Богородицы, куда, по выданным ему, иерею Власию, от прихожан тамошних презентом от преосвященного митрополита Киевского, Галицкого и малыя России покойнаго Тимофея Щербацкаго, усыновительную грамоту 1751 года, июня 14-го дня, получил, при какой церкви обретался он, иерей Власий, с того времени по 1753 год...» [17, с. 77]. Саме від цього повідомлення про с. Кам'янське, яке в інших писемних джерелах та літературі мало назви – Кам'янка Задніпровська, Кам'янка Вища, Кам'янка Тритузнева, веде своє літочислення сучасний Дніпродзержинськ [1, с. 19].

Отже, на перший погляд, всі акценти розставлені. Але склалася парадоксальна ситуація: по-перше, Кам'янське періоду Нової Січі ще не стало окремим осередком урбогенезу, тому мова може йти лише про передісторію міста, тобто про його утворення. По-друге, колишні запорозькі села, які нині входять до меж Дніпродзержинська, більш давнього часу, ніж історичний центр міста. Так, у 1745 р.,

серед тринадцяти крупних поселень, що входили до складу Кодацької паланки, відомий дослідник В. М. Кабузан, поряд з с. Нові Кодаки (з 1650 р.), Старі Кодаки (з 1632 р.), Запорозька Січ (з 1734 р.), Микитин Перевіз, Шолохове (з 1740 р.), Томаківка (з 1740 р.), Звонецьке (з 1745 р.), Таромське (з 1704 р.), Аннівка (з 1740 р.) і Тарасівка (з 1740 р.) називає селища Романкове (з XVII ст.), Карноухівка (з 1738 р.), Тритузне (з 1740 р.) [8, с. 80].

У сучасній історичній науці набуває поширення підхід, скерований на пошук найдавніших поселень на території міст [5; 11]. У цьому відношенні слід окремо зупинитися на історії с. Романкове, яке після скасування Запорозької Січі постало як волосний центр Саксаганського повіту, йому були підпорядковані села Кам'янське й Тритузне.

Романкове (Романове) отримало назву від Романового кургану (горба, пагорба, могили), розташованого навпроти Романового острова, добре відомого запорозьким козакам як традиційне місце загальновійськових рад. Так, у березні 1659 р. на Романовім кургані відбулася загальновійськова рада під керівництвом наказного гетьмана Івана Безпалого, на якій прийняли рішення про заснування четвертої за рахунком січової церкви Святої Покрови, нижче сучасного Нікополя на річці Чортомлик [1, с. 10].

Той факт, що запорозькі козаки проводили на цих землях загальновійськові ради, є побічним свідченням про існування біля Романового кургану укріпленого перевалочного пункту, в якому можна було знайти питну воду, харчі, свіжих коней. «На Романовом кургане... они (черкаські козаки – **прим. автора**) жили свободно и безопасно, часто большими ватагами сходились и съезжались на эти места для общих рад и совещаний, для открытого моления и богослужения; тут казаки были сильны и крепки; в неоднократных стычках легко били и побеждали татарву, даже в огромных массах ея», – писав у 1876 р. єпископ Катеринославський Феодосій Макаревський, який досліджував архівні документи та історичні пам'ятки краю [16, с. 36]. Від 1704 р. числилася заселеною Романківська балка, першопоселенцями якої стали новокодацька старшина з челяддю [10, с. 39].

Відомий дослідник запорозького козацтва М. Слабченко вважав, що с. Романове й Романів курган мали значення фобургів (з фр. *Faubourg* – не справжнє місто, передмістя) – невеликого

укріпленого містечка, обнесеного ровами й підсиленого винесеними вперед охоронними бекетами [15, с. 342]. Містечковий устрій Вольностей дослідник пов'язував з пануванням січового права. Отже, початки постійного проживання населення біля Романового кургану датуються щонайменше першою половиною XVII ст. Перша письмова згадка про с. Романкове датується 1740 р. і пов'язана з будівництвом у ньому Свято-Миколаївської церкви [17, с. 86].

У 1756 р., згідно з «Именной ведомостью жителей с. Романкове, Каменское, деревень Тритузная и Карнауховка» в Романковому налічувалося 187 родин, з них колишніх малоросійських козаків – 88, польських підданих – 99. У той час у с. Кам'янське мешкало 115 сімей (47 малоросійських сімей та 68 польських підданих); у Тритузному – всього 13 сімей (9 та 4 відповідно); Карнаухівці – 50 сімей (35 та 15 відповідно) [3, с. 232].

Після ліквідації Запорізької Січі, у 1823 р. Катеринославською казенною палатою було здійснено перепис казенних поселень. Виявилося, що найбільш заселеним на той час лишалося волосне с. Романкове – 790 дворів на 4654 особи. У с. Кам'янське було 292 двори на 1600 мешканців, у с. Карнаухівка (Карноухівка) – 141 двір на 1000 мешканців, у с. Тритузне – 140 дворів на 1143 мешканця [12, арк. 101].

У 1823 р. с. Романкове в порівнянні з сусідніми селами відзначалося досить строкатим соціальним складом населення. Це поселяни (4033 особи), козаки (484), казенні селяни (104), козацькі підсусідки (6), міщани (18), відставні без окладу (6). Натомість у с. Кам'янське й с. Карнаухівка були представлені такі соціальні стани: поселяни (1028 й 768 відповідно), козаки (258 й 202 відповідно) й казенні селяни. Причому чисельність останньої групи була найнижчою: 8 та 27 осіб відповідно. У с. Тритузне мешкало 911 поселян, 227 козаків й 5 казенних селян. [12, арк. 101]. У 1862 р. в Романковому налічувалося 862 двори та 5246 жителів, у тому числі державних селян – 4453, вільних матросів – 481, відставних солдат – 129, дворян – 48 [9, с. 161]. На той час село стало одним із найбільших і найбагатших сіл Середнього Придніпров'я.

Попри досить невелику кількість дрібних кустарних підприємств та наявність міщан і навіть дворян, ярмаркову базарну та кустарну торгівлю, розвиток промислів, Романкове, як волосний

адміністративний центр, майже не відрізнялося від навколишніх сіл й не стало окремим осередком урбогенезу. Практично до кінця XIX ст. там зберігався напівнатуральний уклад господарства. У цьому сенсі не має підстав починати літочислення Дніпродзержинська від першої згадки в історичних джерелах про найдавніший населений пункт на території міста – с. Романкове.

Міська традиція, як ознака сталості міського життя в широких хронологічних межах, почала народжуватися лише наприкінці XIX ст. у зв'язку з потужною індустріалізацією, яка охопила Придніпров'є. Розпочате в 1887 р. Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством на землях с. Кам'янського будівництво Дніпровського металургійного заводу призвело, передусім, до бурхливого зростання населення: упродовж 1887–1896 рр. кількість мешканців збільшилася від 2000 до 18 000 осіб [2, с. 56]. На 1 січня 1913 р. в Кам'янському налічувалося 40 407 мешканців, з них місцевих селян – 7405, а інші – різночинці [4, арк. 1].

Крім цього, кардинально змінився етно-конфесійний склад населення. У пропорційному відношенні росіяни становили 60 % населення, поляки – 35, євреї – 3, німці, бельгійці, греки, турки – 2. Офіційна статистика не оперувала ніякими даними про українців (автохтонне населення і переселенців з інших губерній), які, щоб уникнути непорозумінь з владою, вимушені були себе подавати як «русские» [4, арк. 1]. Більша частина мешканців Кам'янського (23 559 осіб) сповідувала православну віру. Католики становили 14 235, юдеї – 1220, старовіри – 940, лютерани – 284, караїмці – 10, магометани – 115, євангелісти – 40 [4, арк. 1].

На рубежі XIX–XX ст. у Кам'янському відбувалася концентрація та інтенсифікація міських видів діяльності, про що свідчила соціальна стратифікація населення за родом занять станом на 1 січня 1913 р.: торгівців – 800, підрядників різних професій – 70, конторщиків і писців – 350, інженерів і техніків – 60, приказчиків – 350, лікарів – 5, акушерок – 7, фельдшерів – 8, власників готелів, трактирів і столових – 11, агентів різних страхових товариств – 16, викладачів – 80, духовенства різних конфесій – 14, учнів – 2573, хлібопків, булочників і кондитерів – 177, м'ясників – 100, кравців – 188, шевців – 96, чоботарів – 27, картузників, шапкарів і модисток – 65, ножівників – 13, пічників – 98, столярів – 40, теслярів – 37, пилярів – 8, шорників – 13, бондарів – 33, ковалів – 60, слюсарів – 125,

каменярів – 65, колісників – 20, мідників і лудильників – 12, ювелірів – 14, палітурників – 24, покрівельників – 35, склярів – 75, ткачів – 13, трубочистів – 25, циркулярників – 42, фарбувальників – 30, службовців і робітників – 10 000, візників – 270 [4, арк. 1].

На рубежі XIX–XX ст. сформувалися основи архітектурно-планувального та соціокультурного обрису майбутнього міста, які в значній мірі визначили характер його подальшого розвитку. На цей час у Кам'янському нараховувалось 575 кам'яних споруд, 298 – дерев'яних, 3385 глинобитних. Окрім Дніпровського заводу, було збудовано пивний завод, 3 парові млини, олійниця, бойня, 7 слюсарних майстерень, 5 бондарних, 5 колісних, 6 ковбасних, 3 кондитерських, 10 булочних, 7 хлібних амбарів, 4 пивних склади, керосиновий склад, пароходна пристань, 480 торгових лавок, склад машин та землеробського знаряддя, 4 заводи селтерських вод, 8 мучних складів, купальня, 3 кінематографа, 2 друкарні, 3 фотографії [4, арк. 5].

Функціональна спеціалізація Дніпровського заводу та рівень його економічного розвитку накладали відбиток на міську інфраструктуру: модерний вигляд мала лише центральна частина Кам'янського з двоповерховими і триповерховими кам'яними будинками, бруківкою та освітленням на центральних вулицях. Індустріальний переворот не змінив патріархальний уклад села, оскільки процес формування рис міського устрою відбувався поза його межами. Околиці, з глинобитними хатами, критими очеретом, та дерев'яні бараки у промисловому центрі, не мали ані освітлення, ані бруківки, вулиці тонули в багнюці. «Село Каменское в данное время находится в положении действительно утратившим вид обыкновенного села, как по постройках, так и по населению, живущему в нем, носит характер чистого городского поселения, со всякого рода коммерческо-промышленными предприятиями и многими двухэтажными домами, но без всякого благоустройства», – так охарактеризовано це поселення губернською владою в 1913 р. [4, арк. 1].

У 1912 р. Кам'янське стало волосним центром, значно випередивши сусіднє Романкове у своєму розвитку. Своєрідне суперництво між двома селами, викликане сутністю урбогенезу, під час якого нівелювалися національні традиції, споконвічний патріархальний уклад життя, проявлялося на рівні повсякденної

свідомості у спілкуванні та настроях селян Романкового і Кам'янського.

Попри високі темпи урбанізації, Кам'янське на початку XX ст. де-юре залишалося селом, незважаючи на неодноразові клопотання різночинців про надання поселенню статусу міста. Каталізатором їх активності виступали орендні відносини з місцевими селянами, оскільки будинки різночинців були збудовані на землі Кам'янської сільської громади. Орендна плата становила від 1 до 3 крб за сажень. Крім того, кожний орендатор вимушений був платити щорічний податок у сумі 3 крб на користь сільської громади. Майно домовласників на орендованій землі вважалося рухомим, а значить малоцінним. Ситуацію могло виправити тільки надання їм права викупу присадибної селянської землі, можливе із скасуванням сільської громади та введенням у селищі нового устрою – міського типу. Термін оренди землі закінчувався в 1908 р., тоді й було вперше ініційовано різночинцями процес надання Кам'янському міському устрою [2, с. 61].

10 травня 1909 р. відбулися загальні збори різночинців-домовласників Кам'янського, на яких обрано уповноважений комітет, який направив відповідне клопотання про надання с. Кам'янське міського статусу до Міністерства внутрішніх справ. Звідти повернули документ на розгляд Катеринославського губернатора, який підтримав пропозицію кам'янчан: «Кам'янське в зв'язку з особливим торгово-промисловим станом і багатьма торговими закладами, з великими щорічними оборотами, бажано реорганізувати в міське поселення» [14, арк. 7]. Характеризуючи риси міського устрою, Катеринославський губернатор описав заводську частину Кам'янського: «Крім канцелярії пристава є камери міського судді та судового слідчого, контора нотаріуса, поштово-телеграфна контора, 2 церкви, каплиця... При заводі – лікарня та пологове відділення» [14, арк. 7]. Але правління Дніпровського заводу та директор-розпорядник І. І. Ясюкович розглядали збудоване в Кам'янському заводське селище не як самостійну величину, а підпорядкований інтересам підприємства інститут, розпоряджатися в якому повинна заводська адміністрація. Надання заводському селищу статусу міста було рівноцінним покладанню на підприємство обов'язків з його утримання при незначних субсидіях з боку населення. До того ж, фактично всі новобудови

були власністю Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства.

Консервативно настроєна сільська громада, як законний власник земель, на яких різночинці намагалися ввести міське правління, на сільських сходах у 1908 та 1910 рр. не підтримала ідею введення міського правління. У своєму присуді селяни посилалися на відсутність вільної землі для вулиць та площ майбутнього міста [14, арк. 10]. Надання Кам'янському міського статусу стало можливим лише 1917 р. за Тимчасового уряду, коли позиції власників Дніпровського заводу та сільської громади були ослаблені у зв'язку з Першою світовою війною.

Отже, у зв'язку з початком будівництва Південно-Російським Дніпровським металургійним товариством Дніпровського заводу в 1887 р. у с. Кам'янське стали відбуватися інтенсивні урбанізаційні процеси, поселення набуває ознак промислового, комунікативного, торгового, ремісничого, адміністративного центру й 3 червня 1917 р. отримало правовий статус міста. Нижні хронологічні рамки утворення м. Кам'янське-Дніпродзержинськ окреслені 1750 р., від першої згадки в писемних джерелах.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро: історія, спогади, архівні документи / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
2. Буланова Н. М. Невідомі сторінки в історії Кам'янського (за матеріалами Російського історичного архіву м. Санкт-Петербург) / Н. М. Буланова // Скарби музею : зб. статей за матеріалами обласної наукової конференції до Міжнародного дня музеїв в 2003 р. / Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. – Д., 2005. – С. 56–63.
3. Відомість про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці. 1756 р., вересня 25 // Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів. 1734–1775. – К., 1998. – Т. 3. – С. 232–264.
4. Выписка из журнала Екатеринославского Губернского по земским и городским делам Присутствия от 1 января 1913 г. // Музей історії Дніпродзержинська.
5. Датування як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: Матеріали круглого столу, 24 вересня 2008 р., Київ / Інститут суспільних досліджень, Центр польських та європей-

- ських студій Національного університету «Києво-Могилянська академія» [за заг. ред. В. Г. Панченка]. – Д., 2008.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. / [ред. кол. тому: А. Я. Пашенко (голова) та ін.]. – К., 1969.
 7. История городов и сел Украинской ССР. Днепропетровская обл. / [ред. кол. тома: И. В. Васильев (председатель) и др.]. – К., 1977.
 8. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1859 гг.) / В. М. Кабузан. – М., 1976. – С. 80.
 9. Материалы для географии и статистики России, собранные офицером Генерального штаба капитаном В. Павлович. – СПб., 1862.
 10. **Пірко В. О.** Заселення Степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк, 1998.
 11. **Репан О.** Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К., 2008.
 12. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846, оп. 16, спр. 18735, ч. 2.
 13. Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург). – Ф. 6, оп. 2, спр. 359, арк. 3–7.
 14. Там само. – Ф. 1278, оп. 5, спр. 2427.
 15. **Слабченко М.** Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) / В. К. Козирев. – Запоріжжя, 1999. – С. 342.
 16. **Феодосий (Макаревский).** Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея / Феодосий (Макаревский) // ЕЕВ. Отдел неофициальный. – 1876. – № 3. – С. 36.
 17. **Феодосий (Макаревский).** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. / Феодосий (Макаревский). – Екатеринослав, 1880. – Вып. 1 ; Вып. 2.

Надійшла до редколегії 06.05.2010 р.

УДК 94 (477. 63)

Г. К. Швидько

Національний гірничий університет

**КАТЕРИНОСЛАВСЬКА СУКОННА ФАБРИКА
ЯК МІСТОУТВОРЮЮЧИЙ ФАКТОР
(КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ТРЕТИНА XIX ст.)**

Розглянута історія виникнення та функціонування в Катеринославі казенної суконної фабрики, яка вплинула на формування території та зовнішнього вигляду губернського міста.

Ключові слова: фабрика, виробництво, слобода, робітні люди, виробничий процес.

Рассматривается история возникновения и функционирования в Екатеринославе казенной суконной фабрики, которая повлияла на формирование территории и внешнего облика губернского города.

Ключевые слова: фабрика, производство, слобода, рабочие люди, производственный процесс.

The history of origin and functioning of Katerinoslav state-owned textile factory, which influenced the formation of the territory and appearance of gubernia city is considered in the article.

Key words: factory, manufacturing, sloboda, working man, production.

В історії м. Катеринослава-Дніпропетровська казенна суконна мануфактура займає особливе місце, як і загалом у промисловому розвитку степового Подніпров'я. Уряд надавав їй великого значення з огляду на кілька обставин, першого з яких є турбота про будівництво губернського міста та залучення до нього жителів, використання неозорих просторів Півдня імперії для розвитку вівчарства – основи суконного виробництва. Тому відповідно до указу імператриці від 30 травня 1793 р. «Про влаштування фабрики в Катеринославі» та згідно з програмою розбудови губернського міста в 1794 р. в ньому з'явилася казенна суконна фабрика, хоча за технологією виробництва вона була скоріше мануфактурою, бо на підприємстві велику питому вагу мала ручна праця. Взагалі ж, легка промисловість

тоді прямо залежала від розвитку сільського господарства, яке давало для неї сировину.

У свою чергу, суконні підприємства повинні були задовільнити потреби російської армії. Держава розраховувала на забезпечення своїх підприємств дешевою робочою силою, використовуючи на них працю приписних селян, кантоністів та легалізованих прибулих сюди з інших районів держави втікачів та навіть і злочинних елементів, які відбували тут покарання.

Наприкінці XVIII – першій третині XIX ст. Катеринославська казенна суконна фабрика (мануфактура) на українських теренах входила до трійки крупних підприємств, поруч з Глушівською (Путивльською) та Ряшківською (південна Чернігівщина) мануфактурами, котрі виникли ще в першій чверті XVIII ст. і хоча їх потужність під кінець зазначеного періоду поступово зменшувалася і не витримувала конкуренції більш технологічно оснащених і рентабельних підприємств центральної і північної Росії, але вона була досить значною. З цього приводу дослідники пишуть: «Успішний розвиток суконної промисловості пояснювався, з одного боку, наявністю на Україні розвиненого вівчарства, а з другого – потребами армії. Щоб задовільнити їх, царський уряд укладав з підприємцями вигідні для них контракти на постачання сукна армії, що, звичайно, заохочувало підприємців до удосконалення виробництва. Зокрема, поліпшилися способи промивки і сортування вовни, що, в свою чергу, сприяло підвищенню якості сукна» [15, с. 13].

Історіографія наукового дослідження історії Катеринославської казенної суконної мануфактури не дуже багата. До перших спеціальних досліджень маємо віднести працю К. А. Пажитнова «На казенній Катеринославській суконній та шовково-панчішній фабриці», опубліковану в 1924 р. [17]. Зрозуміло, що в ній зосереджувалася увага на становищі робітників фабрики, їх експлуатації. Наприкінці XIX ст. в Києві Т. І. Дерев'янкін захистив кандидатську дисертацію про мануфактурне виробництво в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., в якій розглядаються і деякі виробничі та соціальні питання Катеринославської казенної суконної мануфактури [9]. У тому ж році вийшла з друку перша частина об'ємної монографії О. О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні». Ця частина була присвяче-

на ремісничому і мануфактурному періодах у розвитку промисловості. Автор увів до наукового обігу документи ряду фондів Центрального державного історичного архіву СРСР, хоча сюжет, який відноситься до історії Катеринославської суконної мануфактури, займає не таку й велику площу [16].

Але найбільший внесок у висвітлення історії Катеринославської суконної фабрики внесла російська дослідниця О. І. Дружиніна, яка в кількох монографіях всебічно дослідила розвиток Півдня України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. [10; 11; 12]. Окрім сюжетів про фабрику у монографіях, О. І. Дружиніна в 1985 р. опублікувала окрему статтю на цю тему [13]. У ній в основному йдеться про обставини, які призвели до ліквідації Катеринославської казенної суконної фабрики. Цього ж періоду торкається й наша стаття, написана на підставі новознайдених документів у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України [18].

Зазначимо, що про Катеринославську казенну фабрику коротко говориться в усіх працях, які стосуються архітектурного вигляду Катеринослава того періоду.

Потенційна джерельна база для дослідження повної історії Катеринославської суконної мануфактури досить значна, але на даний час до наукового обігу введено дуже мало історичних джерел. Архівні джерела зосереджені у фондах переважно російських установ – Російського державного архіву давніх актів, Російського державного воєнно-історичного архіву в Москві та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі. Велика кількість зосередження документів з історії Катеринославської фабрики в названих архівах пояснюється підпорядкуванням промислових підприємств у різні роки (Міністерство внутрішніх справ, Міністерство торгівлі і промисловості), передачею фабрики в 1804 р. у відомство воєнного комісаріату, а також Сенатським указом від 30 червня 1804 р. про обов'язок губернаторів щорічно надавати Міністерству внутрішніх справ відомості про фабрики і заводи губернії. Подібні відомості надсилали до МВС і приватні підприємці.

Архівні справи мають обсяг від кількох аркушів до кількох сот аркушів. Перший період існування Катеринославської казенної суконної фабрики більш репрезентований справами фонду «Відді-

лення мануфактур – експедиції державного господарства МВС» РДІА. Документи свідчать про дуже тяжкий період функціонування фабрики на початку ХІХ ст., коли вона за вироблене сукно не отримувала від замовників плату, що призводило до виникнення судових справ. У фонді «Департамент мануфактур і внутрішньої торгівлі Міністерства фінансів» зберігаються документи, які дозволяють простежити історію фабрики наступного періоду. Справи фонду «ВУА» РДВІА в даному випадку також дуже важливі. У них йдеться про побудову виробничих приміщень, про керівництво і штат чиновників фабрики, про її робітників і поповнення робочої сили фабрики колоністами тощо. Тут же маємо описи будівель матеріалів та інструментів за різні роки.

Частина документів зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Головним чином, це копії або підготовчі матеріали оригінальних документів, надісланих керівництвом фабрики до відповідних інстанцій.

Передісторія виникнення Катеринославської казенної суконної мануфактури, безперечно, пов'язана з будівництвом на базі козацької слободи Половиці губернського міста на правому березі Дніпра. Тоді князь Г. О. Потьомкін перевів сюди з білоруського містечка Дубровни кілька родин, які працювали там на його суконній мануфактурі, а також із приватної суконної мануфактури м. Кременчука. Хоча його білоруська мануфактура і мала назву «Катеринославська», проте управитель величезного за площею південного краю не встиг саме виробництво перебазувати на нове місце, чому перешкодила розпочата 1787 р. російсько-турецька війна, а незабаром (у 1791 р.) і смерть князя.

Новоросійський генерал-губернатор Платон Зубов, правитель Катеринославської губернії Василь Коховський, а після його смерті в 1794 р. Йосип Хорват, продовжили енергійну діяльність Г. О. Потьомкіна по розвитку краю і, зокрема, розбудові Катеринослава [14, с. 494]. За пропозицією графа П. Зубова та генерал-прокурора Сенату графа Самойлова і видано було згаданий указ Катерини ІІ від 30 травня 1793 р. про утворення Катеринославської фабрики на основі переведених у казенну власність двох підприємств князя Г. О. Потьомкіна – суконної в Дубровні і шовково-панчішної в підмосковній Купавні. У «Відомості про витра-

ти Катеринославської, нині Новоросійської, казенної палати понад розклади в 1794, 1795 і 1796 рр.» вказано, що витрати «на переведення суконної фабрики з Могилевської в цю губернію, її улаштування та постачання шовко-панчішної фабрики» за кошторисом склали 101 171 крб. У «примітці» до «Відомості» зазначено, що до вказаної суми Могилевська казенна палата надала 30 000 крб та Владимирська казенна палата для демонтажу і перевезення устаткування фабрики і переведення людей з Купавни до Катеринослава витратила 20 000 крб [8, с. 344].

Місце для фабрики визначили з урахуванням специфіки виробництва, яке вимагало використання великої кількості води для миття шерсті. У «Записці» директора фабрики Григоровського 1836 р. розташування підприємства описано так: «Екатеринославская казенная суконная фабрика имеет свое положение на правом берегу по течению реки Днепра в черте и близ города Екатеринослава по обеим сторонам большой дороги, идущей из предместья Новых Койдак в город, расположение фабричных зданий в длину на 2 версты, широта же оной по глубокому краю, вошедшему в речку Днепр, до одной версты, как изъясняется на прилагаемом при сем плане» [4, арк. 179]. Першим директором обох фабрик став Ліпранді.

До Катеринослава з Дубровни було переведено не лише устаткування фабрики, а й прикріплених до неї робітних людей – 344 чоловіки і 305 жінок. А ще 32 чоловіки померли в дорозі. Разом з ними 1794 р. переселені були і приписні до фабрики селяни, яких поселили за 15 верст від фабрики на р. Сура, правій притоці Дніпра. Вони повинні були у вільний від польових робіт час виконувати прості роботи на замовлення фабрики та виготовляти пряжу. Для проживання їм було побудовано 200 хат, приходська церква, сільський «магазин». Поселенню, яке отримало назву «Сурська слобода», відмежували у власність 7561 дес. і 1813 кв. саженив землі. Царським указом новопоселенцям, як державним селянам, надали 10-річні пільги в сплаті державних податків, житла через 10 років були передані селянам у власність.

Як пише відомий дослідник історії розвитку промисловості в Україні О. О. Нестеренко, уже 1795 р. «мануфактура одержала замовлення від казни на виготовлення 17 115 аршин офіцерського сукна, 15 827 аршин унтер-офіцерського». Замовлення було прий-

няте, але у відповідь повідомлено, що «фабрика весьма охотно принимает таковую выставку сукон, но по причине неустановления на новом месте всех ее частей в деятельное существование к начатию приступит невозможно; и уповая окончить таковое фабрике установление к июлю месяцу не упустит требование Коллегии удовлетворить» [16, с. 268].

У зв'язку з тим, що фабрика спочатку не могла працювати на повну потужність, робітні люди повинні були вдаватися до сторонніх заробітків. Вони та їхні дружини і діти наймалися до приватних осіб на роботу – ловити рибу, проводити плоті через пороги, витягати з води дерево, що його сплавляли із лісової в степову зону для будівництва, тощо. Ще тяжче жилося тоді приписаним до фабрики селянам.

На підставі архівних джерел російська дослідниця історії Південної України О. І. Дружиніна подає опис фабрики в її початковий період існування в Катеринославі: «Вдоль Днепра на широкой Кременчугской дороге протянулся ряд деревянных домов, покрытых дранью. Суконная фабрика состояла из конторы, двенадцати мастерских, пяти магазинов, полицейского поста и лазарета. На особом дворе, обнесенном забором, находились жилые дома (31), между которыми были вырыты колодцы. Сукновальня, располагавшаяся там же, где и мастерские, действовала механическою машиною, лошадьми и называлась „сухопутною“ – в отличие от других подобных мастерских, основанных на применении водяного двигателя. Красильня, шерстомойня и „лаборатория“ были вынесены на берег Днепра.

Чулочная фабрика состояла из двух корпусов, в которых помещались мастерские. Рабочие-чулочники жили вместе с рабочими суконной фабрики» [10, с. 235]. Отже, як виробничі, так і жилі приміщення фабрики займали велику площу міської території.

У період підготовки міста до святкування 100-літнього ювілею в «Екатеринославском юбилейном листке» були надруковані спогади краєзнавця Дмитра Гасаненка «Дещо про фабрику і фабричну слобідку». У молодості Д. Гасаненко, тоді учень Катеринославської гімназії, спілкувався з на той час відставним директором фабрики В. І. Драгневичем, бо був репетитором молодших гімназистів, які квартирували в Драгневича. І хоча автор помилково називає його останнім директором Катеринославської суконної фабрики, навів-

ши прізвище ще двох директорів, проте його спогади видаються досить цікавими для нашого предмету дослідження. Наведемо деякі витяги із цих спогадів. Мемуарист пише: «Во главе управления стоял директор фабрики, обыкновенно пятого и даже четвертого класса (Табелі про ранги – Г. Ш.). Комиссионеры при фабрике носили военную форму старого образца – сюртуки и мундиры с красным воротником, да еще и с серебряными петлицами на воротничке мундира и белыми металлическими пуговицами, украшенными рисунком пылающей бомбы; все это в совокупности давало сходство с формой теперешних чиновников интендантского ведомства...». Директори фабрики мешкали у казенному будинку, що належав пізніше начальнику батальйону внутрішньої охорони полковнику Соколову, а потім – поміщику Фальц-Фейну. Управління ж фабрикою, «или просто – контора, как оно официально называлось, помещалось рядом с директорским домом, во флигеле с тремя окнами на большую улицу, что теперь как раз против Лютеранской кирхи через улицу» [2, с. 116].

Керівництво фабрики підтримувало тісний зв'язок з головним комісаріатським Депо в Кременчузі, куди щорічно відправлялися «комиссионеры с вахтерами» за матеріалами (сировиною – Г. Ш.) для фабрики та за грошима. Д. Гасаненко пише: «Все фабричные рабочие считались военными, т. е. просто солдатами, хотя формы военной не носили; они были чем-то вроде военных поселян: муж, жена и все семейство, не исключая и малолетних, еще не способных к работе на фабрике, получали казенные пайки, а за работу – жалованье, при готовой квартире, отоплении и освещении. Для каждой двух семейств построены были в три линии, составлявшие две улицы, казенные домики на две половины с кухней и чистой комнатой. Это население составляло так называемую фабричную слободку. Домики эти теперь (у 1887 р. – Г. Ш.) еще стоят, обитаемые потомками фабричных, – как раз против теперешней слободки, которая при фабрике не существовала и представляла огромную возвышенную равнину, на которой было только фабричное кладбище» [2, с. 116].

При фабриці 1798 р. була споруджена Покровська церква – «на том самом месте, где в рощице, возле вокзала, поставлен памятник на месте алтаря». Була тут і велика, на два відділення «баня из рубленного леса, с двумя при ней колодезями и журавлями для

вытягивания воды большими бадьями. Баня эта стояла у подошвы той горы, на которой теперь раскинулась Подгорная слобода» [2, с. 149].

Про Сурсько-Литовську слободу мемуарист повідомляє: «В селении Сурском построен был большой двухэтажный корпус фабрики, на которой рабочие занимались чисткою и чёскою шерсти на машине, кажется, паровой. В этом имении жил в казенном доме смотритель-комиссионер для надзора. Мужчины рабочие часто высылались по наряду, на фабрику в город для черных работ, напр., для копания сажалок, канав, колодезей, так как эти литвины (білоруси – Г. Ш.) были отличными грабарами в свое время» [2, с. 149].

Для воєнних кантоністів у місті був споруджений так званий «Сирітський дім», де мешкали і навчалися дві тисячі солдатських дітей. Цей двоповерховий дерев'яний будинок з «толстыми и высокими колоннами между окон до самого верху и с фронтоном, на котором красовался государственный герб», знаходився там, де з виникненням Катерининської залізниці були побудовані будинки залізничного депо. А навколо будинку було багато флігелів та службових приміщень. У РДВІА зберігається рапорт директора фабрики, надвірного радника Смирнова комісару Татіщеву за 1818 р., в якому говориться, що «закончено строительство военно-сиротского отделения на фабрике», а також про використання колоністів на фабриці, про вихованців сирітського дому, які «работают в своей амуниции и вещи от работы быстро изнашиваются» [7, спр. 102].

Обидві фабрики мали єдине управління. Так, 11 грудня 1800 р. «управляющим на Катеринославські фабрики» був призначений колезький асесор Гуськов, котрий через три роки став надвірним радником. При переході фабрики у відомство Комісаріатської експедиції Воєнної колегії в 1804 р. він подав прохання про відставку «с должности управляющего Екатеринославскими суконною и шелково-чулочною фабрикою» [6, арк. 1]. У зв'язку з цим була проведена ревізія на фабриці, внаслідок якої виявилось наступне: «Ревизия отчетам Екатеринославских казенных фабрик, за бытность управляющим надворного советника Гуськова кончена, по которой оказалось прибыли по обеим фабрикам с 11 декабря 1800 г. и по самую сдачу в ведомство Комиссариата, то есть сукон-

ной 14 марта, шелково-чулочной 1 мая 1804 г. с лишком 30 тыс. руб.» [6, арк. 1].

Процес становлення фабрики був досить важким. Мануфактур-колегія намагалася надавати допомогу фабриці, аби вона могла виробляти для потреб війська якомога більше сукна. Зокрема, вона турбувалася про поповнення робочої сили Катеринославської мануфактури, у першу чергу, за рахунок дітей-сиріт та інвалідів.

Катеринославська шовково-панчішна фабрика згідно з царським указом від 9 травня 1804 р. перейшла у власність князя Юсупова. У 1802–1804 рр. нею керував колезький радник Петелін, котрий після зміни власника пішов у відставку [6, арк. 6].

У тому ж 1804 р. Катеринославська суконна фабрика перейшла з підпорядкування Мануфактур-колегії у Відомство комісаріату Воєнної колегії, що свідчило про зацікавленість уряду в її функціонуванні. У рапорті воєнного міністра щодо Катеринославської фабрики зазначено, що до 1804 р. вона виробляла для полків лейб-гвардії за рік від 45 до 48 тис. аршин різного сукна. Тепер же їй планується додати 247 чол. робітних людей, після чого вона буде постачати на рік до 60 тис. аршин гвардійського і до 8 тис. аршин офіцерського сукна. А коли б можна було збільшити кількість робітних людей до 800 чол., то через 5 років вона могла б додатково виробляти ще 40 тис. аршин офіцерського сукна. Рішенням уряду на цей рапорт було наступне: «Для приведения Екатеринославской суконной фабрики в лучшее устройство и состояние и для увеличения выработки сукна прислать на фабрику 100 солдатских детей мужского пола и одну роту инвалидов. Солдатских детей выбрать из военно-сиротских отделений из неспособных к военной фронтовой службе, возрастом от 7 до 15 лет, но годных к работам. До 18-летнего возраста довольствоваться их пищей и одеждой от фабрики, а после 18 лет привести их на сдельную оплату» [5, с. 1139–1140].

У наведеному документі говориться, що солдатські діти, направлені на фабрику, мають там залишатися назавжди. Дітей робітників-інвалідів брали на роботу у віці від 6 до 12 років, потім їх треба було навчити грамоті, а вже потім – направляти їх у полки військово-сирітського відділення. Дівчата повинні були залишатися на мануфактурі назавжди. За свою працю робітні люди отримув-

вали заробітну плату, яка хоч і була мізерною, дозволяла їм утримувати себе і свої сім'ї.

У 1804 р. на фабриці було «рабочих мастеровых людей, престарелых и малолетних всего мужеска 679 и женска 626 душ, кроме оставшихся поселенными с 1793 г. приписных к фабрике крестьян в 15 верстах от Екатеринослава в Сурской слободе...» [4, спр. 589, арк. 180]. У цьому ж документі (1836 р.) читаємо: «Какое количество и каких именно выделялось и в какую цену на фабрике до 1807 г. сукон, неизвестно, но находим сведения, что между сим временем в 1806 г. по Высочайшему повелению 26 чел. искусных в своем ремесле с их семействами переведены на Александровскую мануфактуру со всеми шелково-чулочными станами и инструментом, к производству работы годными» [4, спр. 589, арк. 180]. Відомо, що Олександрівська мануфактура (неподалік від Санкт-Петербурга), яка виникла наприкінці XVIII ст., до того часу не виробляла шовкових тканин, а спеціалізувалася на виробництві парусних полотен із льону, а також гральних карт. Новий власник Катеринославської шовково-панчішної фабрики (1804 р.) князь Юсупов, як бачимо, дещо розширив асортимент продукції Олександрівської мануфактури завдяки катеринославським майстрам та переведенню туди з Катеринослава відповідного обладнання.

На початку 20-х рр. XIX ст. на Катеринославській казенній суконній мануфактурі вже працювало більше 3,5 тис. робітників та більше тисячі приписних селян. Це було величезне підприємство, яке акумулювало в собі більшість працездатного населення Катеринослава. Від початку 20-х рр. йшла серйозна розбудова суконної фабрики. У 1820 р. новим директором фабрики був призначений В. Драгневич, який прибув на фабрику 14 грудня, що видно з його рапорту [7, спр. 101, арк. 3]. Незадовго перед тим на фабриці було проведено опис будівель, матеріалів та інструментів станом на 1 січня 1820 р.

Очевидно, саме на час правління Драгневича припадає розквіт Катеринославської казенної суконної фабрики. Літератор і мандрівник О. Воейков, який влітку 1825 р. побував у Катеринославі, з великим хистом описав свої враження від фабрики: «Вдали виден длинный мост, перепоясавший реку-красавицу, а за ним особый городок, с светлыми, веселыми домиками, чистыми, широкими улицами: это суконная фабрика!

... На другой день (21 августа) был я у обедни; потом осмотрел обширную фабрику тонких сукон. Она делает честь дальновидности и творческому духу Потемкина. С того времени они распространены и улучшены; все новоизобретенные самопрялки, станы, стригальницы сюда выписаны из Лондона, а с образца делаются и новые здешними мастерами синие и алые сукна не уступают английским в тонкости, краске и отделке, и превосходят их добротой. Директор фабрики угостил меня сытным завтраком, и дал полное понятие о прежнем и нынешнем состоянии сего важного государственного заведения, о постепенном его усовершенствовании, о том, что такие сукна Екатеринославской суконной фабрикой отпускаются по самой умеренной цене бедным Офицерам и что Государь император имеет несколько мундиров из сукон, здесь выработанных. Сии последние слова произнес он с гордостью, показывающею, сколь для него лестно такое отличие» [1, с. 130, 139]. Немає підстав сумніватися в правдивості свідчень О. Воєйкова. У цей період фабрика переживала розквіт як у створенні «матеріально-технічної бази», так і у виробничій сфері.

Виробничий процес по виготовленню сукна вимагав дотримання відповідної технології і наявності на різних етапах необхідних умов, як то: колодязі, водоймища для вимочування і промивки матеріалів, вирощування так званих «ворсильних шишок» тощо. Так, 5 квітня 1831 р. директор фабрики, колишній військовий генерал Карл Адлерберг писав Г. В. Нечаєву (у 1840–1860-х рр. був катеринославським предводителем повітового дворянства): «Узнав, что по договору с Вами, отправился в деревню Вашу человек, знающий искусство рыть надлежащим образом колодцы, и имея крайнюю надобность в таковом мастере для углубления и поправления колодцев, устроенных при паровой машине на вверенной мне фабрике, я прошу Вас покорно сделать для меня большое одолжение, прислать помянутого человека на фабрику с тем, что по окончании здесь необходимых работ за условленную плату, отправится он немедленно к Вам обратно в деревню.

Уважением настоящей просьбы моей при той крайней необходимости, какая предстоит теперь на фабрике в исполнении означенных колодцев, Вы весьма много обяжете имеющего честь быть с истинным моим почтением и преданностью Вашим, милостивый государь, покорный слуга Карл Адлерберг» [3, с. 137].

Два колодязі з журавлями для діставання з них води великими дерев'яними відрами були при фабричній бані на два відділення. Очевидець про них пише: «Как теперь помню эту баню, уже почерневшую, должно быть от копоти и времени, заброшенную, разрушавшуюся: в таком виде мы, мальчики, ужасно ее боялись – все думали, что в ней не только ночью, но и днем водятся черные мохнатые домовые и боялись близко подходить к ней. Баня эта стояла у подошвы той горы, на которой теперь раскинулась Подгорная слободка, как раз на берегу выкопанной сажалки, которая ныне превратилась в длинную, широкую, но неглубокую лужу ... Это озеро-лужа представляло даже в старое время стоячее водохранилище, которое никогда и никуда не разливалось и не угрожало наводнением или разрушением фабричным зданиям, а для фабричных баб, живших вблизи, озеро это представляло сподручную статью для стирки белья. Не знаю, в силу каких соображений, года четыре тому назад (тобто, у 1883 р. – Г. Ш.) городское управление прежнего состава прорыло из озера в казенный сад отводную канаву. И какой же гигантский труд взяла на себя тогда управа, когда приходилось рыть длинную канаву, в глубину до сажени, и потом строить на этой канаве мост, которого прежде там никогда не бывало! Такой труд, однако, не оправдал ожиданий: вода из озера все таки не пошла в сад, так как оно лежит в глубокой впадине на обширной подгорной низине» [2, с. 149–150].

Для більш повної характеристики потужності фабрики торкнемося питання про її виробничі, службові і жилі приміщення. Під час ліквідації фабрики було складено детальний опис цих усіх будов із зазначенням часу їх спорудження, матеріалу, призначення. Цей список складає 186 одиниць. У цьому опису бачимо 3 кам'яні корпуси: двоповерховий ткацький (1825 р.), триповерховий прядильний (1831 р.), двоповерховий прядильний (1823 р.) Ці три виробничих приміщення були покриті залізом. Під 4-м номером значиться одноповерховий ткацький дерев'яний корпус (1796 р.), далі йдуть ткацький дерев'яний (1794 р.) і корпус для чищення сукон (1794 р.), флігель «для тертя сандалу» (1805 р.) та інші приміщення. Переважно ці побудови дерев'яні, серед них і двоповерхові (корпус машинний – 1818 р.; корпус «замещенный ткацкими станами» – 1824 р.; корпус, «замещенный фабричною церквою» – 1824 р.), Але є й кам'яні, таких було 8 («магазинны», амбар, погріб, «литейная»,

корпус «для валюжни с паровою машиною») та дерев'яна «шерстомийня с каменным очагом». В опису значиться: флігелі для чиновників (13 одиниць) та майстрових людей (31 од.), госпіталь (1 од.), сірчані ванни на 10 ліжок, два флігелі для хворих (по 20 ліжок), та штаб-лікаря, для аптеки. Вказано 66 однотипних будиночків для «інвалідної роти», збудованих у 1809 р. і розташованих у 5 ліній.

Цікавою видається і динаміка будівництва за часом. Згідно з описом вона виглядає так: 1793 р. – 1 приміщення, 1794 р. – 6, 1796 р. – 1, 1799 р. – 1. Тобто, до XVIII ст. відноситься всього 9 приміщень. Далі кілька років будівництво не велося, лише в 1805 р. споруджено 2 флігелі виробничого призначення, 2 – для майстрів, а також сарай і кухня. До 1819 р. щороку з'являлися нові споруди, але чітко проглядаються роки найбільш активного будівництва: 1809 р. (5 виробничих приміщень та 66 жилих будиночків), 1811 р. (3 виробничих приміщення і 3 флігелі для майстрів), 1817 р. (2 виробничих приміщення і 6 флігелів для майстрів). У 1820 р. чомусь жодна будова не була здана в експлуатацію. Зате наступного року фабрика отримала 10 виробничих приміщень. Будівництво на фабриці велося до 1832 р. включно. «Урожайними» були роки 1823–1825. Уже тільки названі споруди свідчать про те, що фабрика для Катеринослава була величезним підприємством, яке формувало загальний вигляд міста.

Проте значні фінансові затрати на будівництво і закупку обладнання не супроводжувалися регулюванням використання робочої сили, підвищенням продуктивності праці і зниженням собівартості продукції. У середині 20-х рр. на фабриці стали виготовляти лише гвардійське сукно, ціна на яке також була високою. І споживачі стали шукати якісне, але дешевше сукно. 2 листопада 1835 р. було прийняте урядове рішення «об упразднении Екатеринославской суконной фабрики и о передачи как строений, так и фабричного народонаселения в Департамент Военных поселений» [4, спр. 585, арк. 167].

26 травня 1836 р. директору фабрики Григоровському надійшло розпорядження про згортання роботи підприємства. Обґрунтуванням такого рішення в наказі є те, що потреба в «гвардійських сукнах» на 1838 р. забезпечується поставками приватних суконних фабрик. Від директора вимагалось надіслати у Воєнне міністерство донесення з розписом, «какие из имеющихся на Екатеринославской

фабрике материалов, машин, станков, инструментов и прочие с пользою обратитъ на Павловскую фабрику и какое полезное употребление можно сделать из остальных затем вещей... Вы представите... мнение по общему совещанию с Директором сей фабрики, буде он прибудет в Екатеринославль, в противном случае представьте одно свое мнение». Виконуючи наказ, 20 червня 1836 р. Григоровський направив у Комісаріатський департамент Воєнного міністерства рапорт з додатком різних описів, списків, відомостей про майно і людей, включаючи список майстрів та підмайстрів з сім'ями, як повинні були переселитися у Підмосков'я для роботи на Павловській фабриці [4, спр. 589].

Такий «вирик» фабриці було винесено внаслідок ревізії її роботи спеціальною комісією, яка визнала її існування не вигідним для держави. Почався період згортання її діяльності, вирішення питання про майно (продавати на місці чи демонтувати та перевезти устаткування на іншу фабрику), влаштування праці робітних людей тощо. Як пише О. І. Дружиніна, найкращих суконщиків разом з їх сім'ями (175 чол. із 3210) перевели на Павловську казенну фабрику у Підмосков'я. Жителі Сурської слободи були перетворені у державних селян.

Так завершилася історія Катеринославської казенної суконної фабрики, як одного із найбільших підприємств Півдня України і як важливого фактора формування вигляду губернського міста. Історія використання її приміщень і території у наступні часи є предметом окремого дослідження, чим опікуються переважно наші місцеві архітектори та краєзнавці.

Бібліографічні посилання

1. **Воейков А.** Екатеринослав (Из записок одного путешественника) / А. Воейков // Новости литературы, издаваемые А. Воейковым. – 1825. – Кн. XIII. – Сент.
2. **Гасаненко Д.** Кое-что о фабрике и фабричной слободке / Д. Гасаненко // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 13. – С. 116–117.
3. Епістолярна спадщина родини Нечасвих (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2003. – Т. 3. – С. 137.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. V, спр. 585, 589.

5. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 30. – № 23997.
6. Російський державний воєнно-історичний архів. – Ф. 16, оп. 1, спр. 335.
7. Там само. – Ф. 336, оп. 2, спр. 101; спр. 102.
8. **Яворницький Д. І.** До історії Степової України / Д. І. Яворницький. – Д., 2004. – С. 343–350.
9. **Деревянкин Т. И.** Мануфактура в Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук / Т. И. Деревянкин ; Институт истории УССР. – К., 1959. – 16 с.
10. **Дружинина Е. И.** Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – С. 229–239.
11. **Дружинина Е. И.** Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – С. 264–276.
12. **Дружинина Е. И.** Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 / Е. И. Дружинина. – М., 1981. – С. 98–111.
13. **Дружинина Е. И.** Судьбы крупнейшего государственного предприятия Новороссии / Е. И. Дружинина // Общество и государство феодальной России. – М., 1975. – С. 37–49.
14. **Загоровский Е. А.** Деятельность П. А. Зубова по управлению Степной Украиной / Е. А. Загоровский // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 492–506.
15. Історія Української РСР : у 8 т. – К., 1978. – Т. 3.
16. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні / О. О. Нестеренко. – К., 1959. – Ч. 1 : Ремесла і мануфактура. – С. 268–272.
17. **Пажитнов К. А.** На казенной Екатеринославской суконной и шелково-чулочной фабрике / К. А. Пажитнов. – Л., 1924. – Кн. 2.
18. **Швидько А. К.** Из истории Екатеринославской казенной суконной мануфактуры накануне ее упразднения / А. К. Швидько // Рабочий класс Приднепровья. Формирование, традиции, социальный облик. – Д., 1989. – С. 109–118.

Надійшла до редколегії 11.05.2010 р.

УДК 94(477.7) 325 (=16 2.1=512.145) «1700/1800»

В. В. Грибовський

ГО «Інститут суспільних досліджень»
(м. Дніпропетровськ)

ІСТОРІЯ НІКОПОЛЯ НА ПЕРЕХРЕСТІ ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТРАДИЦІЙ

Аналізується висвітлення історії міста Нікополя в XVIII ст. в дореволюційному російському та сучасному українському історіописанні.

Ключові слова: Нікополь, Микитине, Запорозька Січ.

Анализируется освещение истории города Никополя в XVIII в. в дореволюционном российском и современном украинском историописании.

Ключевые слова: Никополь, Никитино, Запорожская Сечь.

The historical description of Nikopol city in XVIII century are analyzed as the models Russian imperial and modern Ukrainian historiography.

Key words: Nikopol, Mykytyne, Zaporozhian Sich.

Уявлення про літочислення міст вбирає до себе не лише наукове знання, основане на фаховому опрацюванні джерел та створенні концепцій, спроможних витримати випробування фактологічним матеріалом. Мова йде саме про уявлення, причому уявлення суспільне, стали домінування певних тенденцій у колективній свідомості, що мають міфологічну – не раціональну – природу і дбають про зручність пояснення, його припасування до ствердження ідентичності, а не про відповідність висновкам науковців. То ж ми маємо справу не тільки з науковою проблемою, але й проблемою суспільно-світоглядною, в якій знайшла відображення розмаїта сукупність етнічних, політичних, культурних, соціальних ідентичностей. Проте й вона, розглянута у чітко окресленій специфіці, може скласти предмет для наукового вивчення.

Почасти ми солідарні з висновком Н. М. Яковенко стосовно того, що науковець не повинен виконувати роботу політика чи адміністратора у визначенні літочислення населеного пункту [21, с. 55]. З іншого боку, й для науки невелика користь з того, що певна апріо-

рі взята концепція максимально насичується відповідним чином відібраними фактами, і тому виглядає наукоподібною та переконливою. Для з'ясування походження міст нам здається корисним зосередити увагу, по-перше, на виявленні уявних конструктів, оперуючи якими представники певної міської спільноти пояснюють походження свого міста і, відповідно, маркують обжитий простір як «свій»; по-друге, як змінювався цей простір незалежно від уявлень його мешканців.

До нашого спеціального інтересу потрапляє м. Нікополь Дніпропетровської області, на території якого існували населені пункти, що тривалий час не бралися до уваги для визначення його літочислення. Одним з них було козацьке с-ще Микитине, котре після ліквідації Січі отримало статус міста і було названо Слов'янськом, а з 1782 р. – Нікополем. У 1980 р. широко відзначалося його 200-річчя [34]; тоді за точку відліку бралися офіційні документи кінця XVIII ст. про створення міста. Наприкінці 1980-х виникла жвава дискусія стосовно датування міста: частина городян вважала його витвором Катерини II, інші – спадком козацької доби. Зрештою, міська влада зважила на його зв'язок з козацькою історією і ухвалила рішення про визнання 1639 р. (імовірний час будівництва Микитинської Січі) за офіційну дату заснування міста. Мабуть, більше дбаючи про підвищення його туристичної привабливості, ніж солідаризуючись з городянами, що виявляють українську ідентичність (адже місто має переважаючий російськомовний електорат). Цікаво, що після 1991 р. на території, де існувало п'ять запорозьких січей, не було відкрито жодного пам'ятника очільникам козацтва. Ініціативи щодо їхнього встановлення сприймаються як прояв дурного тону з присмаком націоналізму. Проте з'явилися пам'ятники радянському прикордонникові Віктору Усову, архітектору Ганчеву (будівельникові блочних п'ятиповерхівок), Нестору Махно; місцева преса із захопленням пише про уродженця Нікополя Осипа Шора як прототипу Остапа Бендера. Однак проект спорудження пам'ятника на козацьку тему, який пропонувалося розмістити біля будинку міськради, відхилено. Зазначені постаті виявилися більш актуальними в місцевій «політиці пам'яті», ніж притьмарені образи козацтва.

Маркером самосвідомості більшості городян слугують не тільки історичні образи XX ст., але й постаті «времен очаковских и покоренья Крыма». Нікопольська преса протягом останніх п'яти років (на

диво, в унісон з мас-медіа інших південноукраїнських міст) стала все частіше згадувати російську імператрицю Катерину II та її фаворита Григорія Потьомкіна. Останні подаються як деміургічні персонажі, котрі серед порожнього степу, «з нічого» створили м. Нікополь (як і інші міста Півдня) та осяяли козацьку глушину світлом культури та цивілізації. Акценти ставляться й на радянській індустріалізації, за часів якої побудовано Нікопольський південнотрубний завод та інші промислові об'єкти, що й зараз розглядаються як «містоутворюючі». Про те, що радянський сегмент є чи не найбільшим у нашаруванні уявлень городян, свідчать рейтинги 50 видатних нікопольців, відібраних з-поміж тих, хто був найбільш помітний за всю історію міста [44]. Зазначене вказує на те, що в колективній свідомості нікопольців домінують дорадянські російські та радянські репрезентації, а також на можливість їхнього синтезу, до якого дивним чином не прищеплюються українські етнічні компоненти.

У середині XIX ст. Нікополь (тоді офіційно містечко) мав більшу концентрацію українських етнічних компонентів. Один із перших істориків міста, священник Іван Карелін зафіксував перекази про його міфічного першопредка – козака Микиту, що оселився «на мысе у Днепра, который и получил название его именем «Микитин рог»». Від праць І. Кареліна тягнеться традиція ототожнення давніх назв Нікополя: Микитин ріг, Микитин перевіз, Микитине [28, с. 523]. То ж для нікопольського історика-священника, котрий з великою довірою ставився до праць архієпископа Гавріїла Розанова, було звичайною справою писати про Микитине як попередника офіційно заснованого Нікополя. У 1930-х рр. нікопольський краєзнавець Георгій Шапошников обґрунтував тезу про пряму спадковість між Микитиним та Нікополем [40]. Ця ж теза обережно подавалася краєзнавчою літературою, що видавалася до 1980 р. [18]. Після 1991 р. нікопольські краєзнавці намагалися ув'язати історію свого міста з більш давнім періодом – кінцем XVI ст. (згадка Микитинового рогу в Еріха Лясоти) або з Микитинською Запорозькою Січчю. Останню тезу обґрунтували П. М. Богуш [14, с. 47] та М. П. Жуковский [25, с. 81].

Утім, на сьогодні не існує жодного дослідження з ґрунтовним висвітленням еволюції певного населеного пункту козацької доби в міську спільноту Нікополя. Ув'язання його початків із запорозьким перевозом на Микитиному розі чи Микитинською Січчю здійсню-

ється без належного вивчення джерел та переконливої демонстрації тези про континуїтет. Ще Г. С. Шапошников (1931 р.) звернув увагу на наявність цезури між козацькими поселеннями XVI–XVII ст., що існували на Микитиному розі, та с-щем Микитиним: «лише в першій половині XVIII ст. ... існувало невелике оселище коло Микитиноного рога», – стверджував він [40, с. 12]. Перші ухадницькі ватаги створили постійні осідки на території сучасної Нікопольщини ще в середині XVI ст., зокрема на річках Базавлук і Томаківка [9, с. 84], найбільш ранні згадки про Микитин ріг (як про об'єкт фізичної географії, а не поселення) датуються 1594 р. [31, с. 108–109] та подаються в «Книге Большому Чертежу» (1627 р., мала декілька редакцій до 1680 р.) [29, с. 111]. Частота згадування цього топоніму в джерелах зростає у другій половині XVII ст. Причому він зазначається не як населений пункт, а урочище з переправою [43, с. 539]. Звісно, наявність переправи передбачає й наявність людей, що її обслуговували. Однак цих міркувань ще замало для того, щоб обґрунтувати твердження про певну тяглість (континуїтет) між Микитиним перевозом чи Микитинською Січчю та містечком Микитиним. У першому випадку ми ще не маємо справи з поселенням як таким (адже обслуга могла сезонно перебувати біля перевозу), у другому – відсутні свідчення про подальший розвиток населеного пункту після 1652 р., коли (орієнтовно) Січ з Микитиноного рогу була перенесена на р. Чортотлик.

Окреслимо макроконтест питання. Період з кінця XV до початку XVIII ст. був малосприятливий для розвитку міських поселень Південної України. Степовими теренами пролягав Великий Кордон, що складав наочно невиразну, розтягнену на сотні кілометрів завширшки і, у політико-географічному розумінні, аморфну межу між європейським і азійським цивілізаційними просторами [19, с. 98–99]. Прикордонні спільноти – запорожці, ногайці, кримські татари, турки, – за стилем свого життя відрізнялися від спорідненого для кожного з них населення гіртерланду: Городової України, Анатолії, Кримського ханства, ногайського Поволжя. Прикордоння не мало всіх компонентів економіки гіртерланду, з його поділом на сільське господарство, ремесло й торгівлю, а відповідно, було відсутнє й розмежування між міським центром і сільською округою. Єдиними населеними пунктами порубіжжя, зі стабільним розташуванням і значною концентрацією населення, були фортеці, що мали

торговельно-ремісничі передмістя. Останні, разом з усім доокружним мобільним населенням, не могли цілком забезпечити місто-фортецю продуктами харчування й ремісничими виробами. Населення порубіжжя практично до середини XVIII ст. гостро потребувало на підв'яз всього необхідного для своєї життєдіяльності з гінтерланду. Зазначене однаково стосується як турецьких фортець Очаків і Кизи-Кермен, так і Запорозької Січі.

Населення степового порубіжжя вело войовничий і мобільний спосіб життя, що загалом характерно для спільнот з екстенсивною економікою. Запорозькі зимівники, ногайські кочові аули, кримськотатарські відгінно-пасовищні господарства періодично змінювали територію, на якій здійснювалася утилізація ресурсів. Міський спосіб життя (ремесло, торгівля, адміністративна діяльність тощо) був неможливий поза стінами фортечних мурів. То ж у разі перенесення військово-адміністративного центру на нове місце, міське життя на попередньому місці відразу згасало, зникали й умови для значної концентрації населення. Зі значною мірою вірогідності можемо припустити, що так сталося близько 1652 р., коли центр запорозького козацтва був перенесений з Микитинового рогу до р. Чортомлик. Перевіз біля Микитинового рогу неодноразово згадується у документах другої половини XVII ст., зокрема – тексті Андрусівського перемир'я 1767 р. Проте не можна його ідентифікувати як певне поселення. Організація роботи Микитинового перевозу, краще висвітлена джерелами 40–70-х рр. XVIII ст. (про що мова – згодом), вказує на те, що він перебував у власності Війська Запорозького, яке відряджало туди своїх урядовців та козаків на певний строк. Така практика сама по собі не передбачала створення постійного населеного пункту.

У період перебування Війська Запорозького в кримському підданстві (1709–1733 рр.) запорожці зберегли у своїй власності перевіз на Микитиному розі. Зокрема він згадується в 1731 р. переволочанським купцем Іваном Ковальчуком [2, арк. 1 зв.]. Утім найбільш зручні пасовищні угіддя, включаючи і дніпровські плавні, пойми річок Кінської, Томаківки та Базавлук, зайняли кримські татари; у 1723–1725 рр. там розмістилися ногайці Єдисанської, Єдичкульської та Джембуйлуцької орд, переселені кримським ханом з Північно-Західного Кавказу [19, с. 120–122]. У цей час місця розташування запорозьких зимівників постійно змінювалися, як зазначено

в документі, «запорожцы *кочуют куренями* по рекам Богу (Південному Бугу, – В. Г.), по Великому Ингулу, по Исуні, по Ингулцу, по Саксагани, по Базавлуку» [35, с. 100]. Повернувшись до російського підданства та заснувавши Нову Січ на р. Підпільній у 1734 р., запорожці витіснили ногайців і кримських татар зі своїх колишніх володінь, зокрема вивільнили від них Великий Луг і Томаківку [4, с. 88].

Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. російське командування створило біля Микитиного перевозу заставу для контролю цього стратегічного об'єкта. По закінченню війни, на виконання умов Білградського миру, російські військові команди залишили Микитинську заставу. У ній був розміщений карантин, контрольований з Новосіченського ретраншементу полковим лікарем, на 1760 р. – Х. С. Фігнером [4, с. 508]. Кожний, хто їхав із турецьких володінь через Запорожжя на підросійську територію, мусив пробути в микитинському карантині 10 днів [5, с. 394]; під час спалахів епідемій у Криму карантин міг тривати до 6 тижнів [7, с. 122, 128]. На місці колишньої застави скоро виникла слобода, яку стали називати Микитиним. Вказівку на його існування подано в 1740 р.: тоді «перекопский [татарин] Бекташ ездил до *Никитина*» [5, с. 227], на 1760 р. тут зазначені «козаки никитинские и протчие тамо поблизости живущие» [5, с. 110].

Білградський мирний договір 1739 р. позначив новий етап в історії степового порубіжжя, зміцнивши тенденцію до стабілізації кордонів. Скорочення частоти набігів ногайців та кримських татар на землеробські поселення, збільшення обсягів поширення на прикордоння адміністративного контролю, переслідування здобичницьких ватаг – усе це, на загал, підвищило рівень безпеки життя на прикордонні. Як наслідок – розгортання землеробської колонізації степових теренів. Виникнення с-ща Микитиного на зламі 30–40-х рр. XVIII ст. – одна з ознак цього процесу. Зважмо, що на той час поблизу Нової Січі з'явилося відразу кілька великих населених пунктів. На р. Базавлук розтушувалася слобода Шолохове, де мешкали сім'ї запорозької старшини [32, с. 270], слобода Томаківка виникла в результаті оселення українських селян, які працювали на Хортицькому верфі під час війни [32, с. 224]. Окреме поселення з'явилося на місці Старої Січі, де неодноразово згадується базар і продаж худоби [6, с. 242; 42, с. 31] (вірогідно від нього, а не від Чортомлицької Січі слід виводити сучасне с. Капулівка). Більше того, україн-

ські поселення стали з'являтися і на лівому боці Дніпра, себто у володіннях Кримського ханства. Зокрема напроти Микитиного, за свідченням 1742 р., «в ... урочище Каменном Затоне в построенных лавках запорожские козаки ... продают сала, пшено и протчая, и шинкуют горелкой, а в хатах продают печеной хлеб, паленицы, в погребях же оные козаки, также и жида, продают вино виноградное, а в ледниках пиво» [7, с. 760]. На початку 1750-х тут було 16 куренів, базар, 10 кузень. З наказу російського уряду його знищили 1754 р., однак уже наступного року в Кам'яному запорожці наповнили льодом 7 погребів «даби в наступающее лето в тех татарских местах базару и кузницам быть». Доокруж Микитиного, у плавнях, фіксуються зимівники козаків Семена Скидана на р. Чортотлик (1759 р.), Демка Легуші у Великому Лузі (1762 р.), Павла Кудеми на Великому Лузі «в песках» (1762 р.), Івана Христианина біля урочища Кам'яного (1762 р.), Омелька Редька у «Великом Лузе в Малых песках в плавле» (1763 р.), Тимоша Латаного у Святій плавні «по сю сторону Конской» (1763 р.), Антона Сокура та Івана Шолудька в Басанській плавні (1759 р.) [35, с. 109–112]. Прикметно, що частина Великого Лугу, дотичного до Микитиного, отримала назву Микитинської плавні [7, с. 227, 236].

Унаслідок стабілізації кордонів, порубіжжя набувало рис гімтерланду. Відтепер поселення на прикордонні – не лише оборонний об'єкт з великим скупченням озброєних людей; це, передусім, – торговельний, ремісничий та адміністративний центр, здатний еволюціонувати в міські поселення. Ігнорування процесу стабілізації кордонів як чинника колонізації степового порубіжжя спричиняється до викривлення історичної ретроспективи. Пов'язування дати виникнення м. Нікополя з датою заснування Микитинської Січі не підтверджуються емпіричним матеріалом і є штучним умовиводом, в якому відсутня наукова аргументація. Натомість ця погодженість інспірується українськими національно-ідеологічними чинниками, що спонукають використовувати історію не як інструмент для висвітлення минулого, а як засіб легітимації сучасних національних цінностей. Штучне «здавнення» населених пунктів і доведення їхньої споконвічної «українськості» – один з найвиразніших проявів таких легітимацій. Засвідченням легітимаційної функції «здавнювання» літочислення є прагнення його ініціаторів юридично закріпити буцімто відкрити «істину» – чи то рішенням

міськради, чи то постановою кабміну про історичні населені пункти (на диво, у Постанові Кабінету Міністрів України № 878 від 26 липня 2001 р. дата виникнення Нікополя подана під 1594 р. [21, с. 73]). Ще гірше, коли посилання на певний розпорядчий акт використовуються як аргумент у науковій дискусії. Годі чекати від таких «легітимацій» чогось іншого, ніж забруднення малодослідженої наукової проблеми ідеологічним сміттям, що додає їй складності й звужує простір для фахової дискусії.

Інша історіографічна традиція має протилежне спрямування висновків, проте подібні технологічний інструментарій та ідеологічну природу: легітимацію імперії. У подальшому викладі ми окреслимо контури того, чим було с-ще Микитине напередодні отримання статусу міста в законодавстві Російської імперії, а також з'ясуємо, як набуття цього статусу висвітлювалося в імперському історіописанні.

З розвитком господарства Нової Січі зростало й економічне значення містечка Микитино та Микитина перевозу, крізь які проходили торговельні шляхи з Правобережної України, Гетьманщини та Росії до Криму. В останнє десятиліття існування Січі Микитине, залишаючись невеликим поселенням, було важливим пунктом транзитної торгівлі, з жвавою внутрішньою торгівлею і народжуваною міською інфраструктурою (відносно розвинута адміністрація, розгалужена сфера обслуговування проїжджих осіб, орієнтована на їхню значну концентрацію). За свідченням джерела, датованого 1761 р., «оное Никитино есть урочище..., а живут там ... ха[т] до 30-ти запорожцов, ради шинкарства». На 1774 р. зазначено до 20 «жилых запорожских изб» [40, с. 32]. При таких, здавалося б, невеликих розмірах селища наявна непропорційно велика кількість шинків, яких на 1770 р. згадується аж 10 одиниць [37, с. 157]. Дивною була й «изрядная деревянная церковь» [40, с. 116], звісно, призначена не тільки для місцевих козаків. У Микитиному з різних причин і на різні строки затримувалася певна кількість проїжджих людей. Омелько Кулябка, наприклад, з малих літ був сиротою, навчався сницарському ділу, будучи на службі в лубенського полкового обозного (згодом полковника) Івана Кулябки, їхав «з ватагою, посланною от оного ... Кулябки в Крым за соллю, и пришед с оною ватагою в Никитине, и тамо был при возах тиждень», відстав від ватаги і пішов у найми до запорожця Івана Куліша, наймитував

в інших господарів [7, с. 231]. Максим Забудько, винний у крадіжці грошей у запорозького коваля Василя Вовка, утік до Микитино, наміряючись податися в Кодак, проте Вовк його впіймав та віддав у січову пушкарню [7, с. 248]. Згадаймо також і різного роду торговців, що приїздили в Микитине задля гендлю, купців, котрі мусили витримувати карантин.

Микитин перевіз, розташований на віддалі 5 верст від с-ща Микитино [5, с. 365, 505] (зважмо: це були два різних об'єкти), складав важливу статтю надходжень до скарбниці Війська Запорозького. Його обслуговувала окрема команда запорожців, зокрема, у 1770 р. згадуються «находящейся в Никитином козацьей ставки козаки» [4, с. 568]. Вірогідно, на самому перевозі була лише одна будівля, яку можна пов'язати зі згаданим у 1754 р. перекопським каймаканом Фетте-ефенді «на Днепре зимовником, которой *против* Каменной»; у ньому каймакан пропонував провести комісію з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок. Однак скоро з'ясувалося, що «ни четирем человекам вместитца в такую малую и скверную землянку не можно, *а больше ни одного шалаша не находится*» [6, с. 430]. Виділене нами курсивом вказує на те, що крім зазначеного зимівника на шляху з Микитино до Кам'яного затону більше будівель не було, отже й уявляти козацьку службу споруду на перевозі слід як «малую и скверную землянку». Найбільш вірогідно, що в ній запорозький шафар збирав плату за користування перевозом. Канцелярія писаря швидше за все розташовувалася безпосередньо в Микитиному, вона ж, імовірно, і була зазначеною вище «ставкою» козаків.

Запорозьку адміністрацію на перевозі представляли шафар, котрий збирав плату за переправу, писар, підшафарій та підписарій (за станом на 1756 р.) [8, с. 37]. Під командою перевозової старшини було близько десятка озброєних козаків. Микитинські писарі вели облік і перевірку паспортів, що видавалися у Січі тим запорожцям, що виїздили на промисли та у торговельних справах до турецько-кримських володінь, складали реєстри збитків зі слів постраждалих запорожців, котрі верталися з-за кордону. Ці реєстри потім подавали на комісії з розгляду прикордонних суперечок. Писарі перевозу також доправляли листи Коша до ханських урядовців та очаківського паші, збирали розвідувальну інформацію щодо Кримського ханства й Туреччини, як, наприклад, микитинський писар

Ілько Гулий, котрий у 1754 р. їздив з листом від Коша до очаківського паші, а на зворотному шляху був пограбований і вбитий ногайцями [6, с. 454–455].

Рух товарів і людей через Микитин перевіз був доволі інтенсивним. Перевізники інколи не встигали переправляти усіх бажаючих, і біля перевозу виникали черги. На це вказує лист кошового отамана Петра Калнишевського від 10 серпня 1772 р. з вимогою «самоскорейше» переправити його отари овець та 40 діжок горілки, призначених для продажу в Криму [3, арк. 91]. Транзит через Микитине не переривався і взимку. Зокрема запорожці Василь Похил та Микита Зубенко в січні 1755 р. прибули в Микитине «под образом продажи пушного товару», де пробули 4 дні, далі виїхали в Крим, не зважаючи на «большие стужи и снеговые заметы» [7, с. 23]. Ще більшим було навантаження на карантинну службу, що мала витримувати прибулих з кримського кордону осіб від 10 днів до 6 тижнів. Траплялося, що їм, через відсутність вільного місця в карантинному домі, доводилося відбувати карантинний термін просто неба [7, с. 125].

У 1752–1754 і 1760 рр. у Микитиному проводилися комісії з розгляду запорозько-кримських прикордонних суперечок. Обставини їх проведення дозволяють з'ясувати чимало цікавих деталей побуту селища. Так, комісію 1754 р. обслуговувало 10 місцевих козаків, а в її роботі мали бути задіяні до шести микитинських будинків, зокрема й «квартира», що звичайно відводилася Кошем для постою кримських татар і ногайців [6, с. 424–425, 427]. Останню можна співставити зі згаданою іншим джерелом «плетеною будкою», яку наймали купці; зокрема в 1771 р. її орендували для зберігання солі. У листопаді 1754 р. на Микитине був відряджений перекладач російської колегії іноземних справ Федір Семенов для контролю за взаєминами Коша з Кримським ханством і турецькою прикордонною адміністрацією, а також для здійснення офіційного пропуску через кордон, що посвідчувався «печатними білетами» [10, с. 135].

Зростання економічного значення Микитиного викликало зацікавлення російських урядових кіл, що прагнули встановити контроль над зовнішньою торгівлею Запорозької Січі. З'являються проекти створення порту в Микитиному як противаги січовій гавані, в яких основний мотив ховався за міркуваннями економічної доціль-

ності (ускладнення судноплавства на р. Підпільній улітку). Такі проекти готували той же Ф. Семенов (1755 р.), член Комерц-колегії Д. Лодигін (1761 р.) [40, с. 15–31], у 1757 р. – цолнер Кременчуцької митниці, котрий навіть радив відібрати у запорожців усі дуби і човни та передати їх на облік майбутній микитинській митниці [38, с. 93]. Гетьман К. Розумовський також цікавився прибутками Микитинового перевозу, вимагаючи від Коша докладних звітів [3, арк. 160]. Та запорожці впевнено захищали свої інтереси, бойкотували роботу урядових ревізорів і заявляли, що їм «москалей купцов не надобно» [40, с. 17]. Через спротив Коша російська митниця в Микитиному з'явилася тільки після зруйнування Січі, у 1776 р. [17, с. 219].

Проте Кіш знайшов спосіб використати урядові наміри задля власного зиску. Після пожежі в Січі 1 квітня 1756 р., козаки зважили, що справді р. Підпільна невігідна для судноплавства, а тому вирішили не відбудовувати Січі на Підпільній, а спорудити нову Січ біля Микитинового перевозу. Про це Г. Федоров повідомив гетьмана К. Розумовського 12 березня 1758 р. [24, с. 30–31]. Гетьман підтримав намір запорожців, про що й повідомив у Сенат. 15 травня 1763 р. царський указ затвердив рішення про перенесення Січі в Микитине і спорудження там російської фортеці, більш потужної, ніж Новосіченський ретраншемент. З огляду на можливі ускладнення у відносинах з турецьким урядом (оскільки Білградський договір забороняв будувати фортеці безпосередньо на кордоні), російському послу в Стамбулі О. М. Обрескову доручалося переконати Порту в тому, що це не буде суперечити турецьким інтересам. Порта спершу погодилася з аргументами Обрескова, але через рішучий протест кримського хана відклала надання офіційної відповіді. 5 січня 1764 р. Катерина II написала схвальну резолюцію на проекті Колегії іноземних справ про перенесення Січі, але з відмовою від будівництва фортеці. Проте згодом і цей проект довелося відкласти, «пока полские дела в лутчее состояние придут» [1, арк. 1–5].

Ліквідація Запорозької Січі в 1775 р. відкрила простір для серії нових проектів, спрямованих на інкорпорацію степового Причорномор'я і Криму до Російської імперії. Найбільш амбітний з-поміж них був «грецький проект» Г. О. Потьомкіна та О. А. Безбородька, витлумачений А. Зоріним у такий спосіб: «Росія повертає собі свою древню святиню, і це повернення супроводжується інтенсивною еллінізацією впокореної землі. Росіяни приходять у провінцію, що

колись належала грекам, знову надають їй грецький вигляд і заново здобувають свою віру й історію» [26, с. 102]. Коли катерининському урядові забракло сил «звільнити» усіх греків від «оттоманського ярма» або переселити їх до малозалюднених причорноморських степів, «грецький проекту» еволюціонував у проект «новоросійський». Новоросія, як результат еволюції «грецького проекту», мала виступити «плавильним казаном» для перетворення розмаїтих ідентичностей колоністів, котрі не мали жодного стосунку до землі, на яку прийшли, в єдину ідентичність, лояльну до імперії і сконструйовану самою імперією задля своєї ж зручності. Г. Потьомкін у контексті «грецького» та «новоросійського» проєктів ініціював «революції у топоніміці» (вислів А. Зоріна), себто перейменування населених пунктів, потрібне для того, «чтоб отрясть и истребить воспоминание о варварах ... в покоренном полуострове возобновлены древние именованія» [26, с. 101].

Виконання функції «отрясть и истребить воспоминание о варварах» доручалося історикам. Архієпископ слов'янський і херсонський Євгеній Булгаріс отримує від Г. Потьомкіна замовлення на написання такої історії Новоросії, «где искони были славные мужи и обилующие грады: Ольвия, Мелитополь..., Борисфен, носящий на себе флоты Россов древних» [26, с. 106]. Запорозьке козацтво і тюркомовні народи опинялися на маргінесі схеми історії регіону, яка починалася античною добою, слідом йшла доба русів, далі перекидався місток через «темні віки» владарювання турків і татар (як перерва в розвитку цивілізації) до «Времен Очаковских и покоренья Крыма», себто зайняття Росією Північного Причорномор'я як акту остаточного устійнення цивілізації. Зусиллями Григорія Потьомкіна і Євгенія Булгаріса була створена своєрідна «матриця» історіописання, сприйнята і доопрацьована російськими інтелектуалами наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. (С. Сестринцевич-Богущ, О. Сумароков, архієпископ Гавриїл Розанов, А. Скальковський). Центральний її елемент становила теза про стерильний щодо культури простір, заповнений дикістю; її антитеза про сакральне преображення, здійснене актом творіння міста з нічого, підкреслювала креаціоністську роль імперської влади як у минулому, так і за сьогодення.

На думку А. Зоріна, отой майже епічний тон проголошення про заснування Херсона і Славенська, створення Херсонської і Славен-

ської єпархії з великими повноваженнями архієпископа, Катеринослава, замисленого Потьомкіним як південну столицю Російської імперії, було символічною демонстрацією єдності християнських народів на кордоні з Туреччиною [26, с. 105, 151]. Найменування єпархії, яку очолив видатний діяч грецького культурного відродження Євгеній Булгаріс (до речі, автор нової назви кримськотатарського Ак-Меджида – Сімферополя), стало помітним проявом потьомкінської «революції у топоніміці». 9 вересня 1775 р. за резолюцією Катерини II містечко Микитине отримало статус і назву повітового м. Слов'янська; тоді ж було створено нову єпархію – Слов'янську й Херсонську. Ці назви, на думку Катерини II, мали символізувати те, що «наш народ есть единоплеменный и сушая отросль древних Славян, и что Херсон был источник христианства для России, где по восприятии князем Владимиром крещения, свет благодатной веры и истинного богослужения и насажден в Россию» [36, № 14.366].

Новий семіотичний простір, створюваний імперією, не став чужим для частини української культурної та політичної еліти. Василь Рубан, колишній перекладач у Микитиному, секретар Г. Потьомкіна, автор літературних творів, що посіли міцне місце в історії російської літератури, був також і автор багатьох топографічних та історичних описів, в яких використовувалися суголосні імперській ідеології наративні моделі. Кирило Розумовський, котрий будучи гетьманом, був утягнутий в інтригу з перенесенням Січі в Микитине і створення там митниці, у 1782 р. писав одному з секретарів Потьомкіна, М. І. Коваленському: «Я и доньне не могу выйти из недоумения о том скором возвращении на месте, где так недавно один только обретался зимовник... (це про Херсон. – В. Г.). Не один сей город занимал мое удивление. Новые и весьма недавно также основанные города Никополь, Новый Кайдак, лепоустроенный Екатеринослав...» [22, с. 363].

Однак попри бучність символічних демонстрацій та самовпевненість авторів проєктів, упровадження імперського управління наражалося на низку труднощів і потребувало на значні матеріальні та людські ресурси. На будівництво фортець у щойно заснованих містах передбачалися чималі державні асигнування: на Херсонську – 460 103 крб, Слов'янську – 128 990 крб, у той час як на фортецю Св. Дмитра (сучасний Ростов-на-Дону) – 128 354 крб, а на

стратегічно важливі Керч та Єнікале – 138 362 крб [33, с. 132]. Значення Слов'янської фортеці обумовлювалося тим, що вона контролювала Микитин перевіз, і зростало мірою того, як ускладнювалася ситуація в Криму та посилювалася загроза нової війни Росії з Туреччиною. Слов'янськ мав стати не лише фортецею, але й адміністративним центром Слов'янської провінції, до складу якої входили повіти: Слов'янський, Саксаганський (Новокодацький) та Інгульський [27, с. 56]. Змінюючи назви населених пунктів та адміністративно-територіальних одиниць, російські урядовці мусили спиратися на вже існуючу запорозьку інфраструктуру та використовувати «місцевий матеріал» для будівництва Новоросії.

З 1779 р. російський уряд почав виселяти запорожців із зимівників до новостворених міст і слобід [15, с. 20]. Починаючи з березня 1779 р., до Слов'янська мали зігнати мешканців 188 зимівників «при речках Чертомлике(,) Чирвиной Камянки в плавнях и за Днепром» у кількості 650 осіб чол. ст. і 32 жін. ст. [41, с. 152]. Виселення запорожців до міста 1780 р. тривало повільно: у Слов'янську було близько 70 будинків. Наступного року його здійснювали більш жорстким порядком. Наслідки цих урядових заходів засвідчив В. Зуєв (1781 р.), зазначивши в місті більше 200 будинків і вказавши на те, що запорожців «со степи из островов сгоняют и с хуторов» [16, с. 233]. Приєднання Криму до Росії зняло актуальність будівництва фортеці Слов'янськ, знизилося стратегічне значення населеного пункту, поступово він перейшов у ранг позаштатних містечок з новою назвою – Нікополь.

Виникнення в Микитиному нового міського поселення стало відбитком чужих для степового регіону принципів містобудування [30, с. 134]. Г. С. Шапошников побачив відмінність у типах забудови різних частини міста. Найдавніша частина ще на початку ХХ ст. зберігала традиційну назву – Микитине, мала хаотичну забудову, «криві вулички, іноді такі вузьенькі, що руками одночасно можна торкнутися до парканів двох протилежних будинків». Інша ж частина мала чітке планування, характерне для більшості міст, побудованих російським урядом на Півдні України [40, с. 9–10]. Цю частину Нікополя будували за планом, на спеціально відведеному «в степи под построение нового города пустом месте... В нем строения хорошие, мазаночные, разделенные прямыми улицами, а соборную церковь и канцелярию, которые стоят

на самом верхнем краю берега..., отделяет от жилья пространное поле» [16, с. 233].

То ж Нікополь, поглинувши Микитине, через нього увібрав у себе певні елементи запорозької традиції, що позначилися і на характері забудови, соціальній структурі, міській культурі, а також відносинах власності. Специфічною ознакою останніх була наявність у колишніх запорожців спільного володіння майна (будинками), котрі в таких випадках зазначалися в реєстрах як «товариші», котрі мешкали в одному домі. У 1782 р. в Нікополі було 9 помешкань полкових старшин, зазначених у реєстрі парафіян нікопольської Свято-Покровської церкви як [11, с. 13–17]. Один з них, Мокій Семенович Гулик (Гуляк), володів будинком, в якому жили його брат Мартин Гунка і товариші: Іван Червоний, Кирило Горкуша, Василь Сухий та 3 наймити («служители») [11, с. 15]. М. С. Гулик зробив швидко військову кар'єру під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр., згодом став військовим осавулом і суддею Чорноморського козацького війська [39, с. 134–137].

Частка запорозького елемента в новій міській спільноті поступово зменшувалася. У реєстрі парафіян нікопольської Свято-Покровської церкви 1791 р. вже не зазначено полкових старшин та їх товаришів, хоча все більше згадуються відставні офіцери-помічники зі своїми кріпаками і «подданными», загалом збільшується частка російських прізвищ [12, с. 9]. Хоча залишки козацького типу оселення простежувалися ще на початку ХХ ст. і були, зокрема, наявні в особливостях забудови старої частини міста, збереження за нею старої назви – Микитино, а також типово запорозьких будинків (хати козака Білого) і традиційного стилю життя корінних мешканців (нікопольських рибалок, лоцманів, «вільних матросів» та ін.).

Поданий вище виклад окреслює не лише напрямки можливої розробки проблеми походження і еволюції даного населеного пункту, але й дозволяє зафіксувати парадоксальну історіографічну ситуацію. Роль запорозького с-ща Микитино у формуванні м. Нікополя не була помічена ані національно налаштованими істориками, ані прибічниками імперської моделі історіописання. Перші ігнорували його, будучи захоплені наміром надміру «здавнити» історію міста і збільшити його «символічний капітал» засобом пов'язання зі знаковою подією української історії – обранням Богдана Хмель-

ницького гетьманом на Микитинській Січі в 1648 р. Другі, будучи нечутливими до місцевих соціокультурних укладів і етнічних традицій, починали розгляд з чистого аркушу, що певного числа і року був підписаний монаршою персоною, не бачачи реальності, якій той підпис адресувався. І перших, і других (попри різні політичні цінності й ідеології) об'єднує використання однакових технік історіописання, орієнтованих на легітимацію і апологетику структур, з якими вони себе асоціюють.

Бібліографічні посилання

1. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 13, розряд 13, спр. 65.
2. РДАДА. – Ф. 248, оп. 113, спр. 49.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 229, оп. 1, спр. 278.
4. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. – Т. 1. – К., 1998.
5. Там само. – Т. 2. – К., 2000.
6. Там само. – Т. 3. – К., 2003.
7. Там само. – Т. 4. – К., 2006.
8. Там само. – Т. 5. – К., 2008.
9. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886.
10. **Андрєєва С. С.** Російські перекладачі в Микитиному в часи Нової Запорозької Січі / С. С. Андрєєва // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Запоріжжя, 2004. – Вип. 1. – С. 134–138.
11. **Анцишкін І. В.** Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви в зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею / І. В. Анцишкін // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Запоріжжя, 2004. – Вип. 1. – С. 7–59.
12. **Анцишкін І. В.** Документи Нікопольської Свято-Покровської церкви в зібранні Нікопольського державного краєзнавчого музею. Реєстр парафій 1791 р. / І. В. Анцишкін // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Д., 2005. – Вип. 2. – С. 8–45.
13. **Богуш П.** У истоков истории Никополя / П. Богуш. – Днепрпетровск, 1992.

14. **Богущ П. М.** Перші згадки про Микитин Ріг (до питання літочислення м. Нікополя) / П. М. Богущ. Додаток до видання: Шапошников Г. С. Як виникло місто Нікополь. – Нікополь, 1991 – С. 45–47.
15. **Бойко А. В.** Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. / А. В. Бойко. – Запоріжжя, 1995.
16. **Бойко А.** Південна Україна в подорожніх записках В. Зуєва / А. Бойко // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». – Нікополь, 2001. – С. 228–234.
17. **Головко Ю.** Микитинська прикордонна митниця (1776–1778) / Ю. Головко // Матеріали науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». – Нікополь, 2001. – С. 219–221.
18. **Грибовський В.** Біля моря Каховського / В. Грибовський, М. Кікоть. – Д., 1973.
19. **Грибовський В. В.** Запорожці і ногайці в контексті Великого Кордону / В. В. Грибовський // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Вип. 1. – Нікополь ; Запоріжжя, 2004. – С. 95–131.
20. **Грибовський В.** Містечко Микитине і Микитин перевіз: козацька передісторія міста Нікополя / В. В. Грибовський // Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка. – Д., 2008. – С. 34–42.
21. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка. – Д., 2008.
22. **Елисеєва О.** Григорий Потемкин / О. Елисеєва. – М., 2006. – (Жизнь замечательных людей).
23. **Жуковський М. П.** Народні перекази про заснування міста Нікополя / М. П. Жуковський // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Запоріжжя, 2004. – Вип. 1. – С. 154–158.
24. **Жуковський М. П.** Про плани перенесення Нової Січі до Микитинового Перевозу / М. П. Жуковський // Матеріали наук.-практ. семінару «Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва», м. Запоріжжя, 1–2 квіт. 2005 р. – Запоріжжя, 2005. – С. 29–32.
25. **Жуковський М.** Про час заснування та місце розташування Микитинської Запорозької Січі / М. П. Жуковський // Матеріали наук.-практ. конф. «Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва». – Нікополь, 2001. – С. 78–85.

26. **Зорин А. Л.** Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX в. / А. Л. Зорин. – М., 2001.
27. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М., 1976.
28. **Карелин И.** Материалы для истории Запорожья: Никополь / И. Карелин // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1867. – Т. VI. – С. 523–538.
29. Книга Большому Чертежу / подгот. к печати и ред. К. Н. Сербиной. – М.–Л., 1950.
30. **Константинова В. М.** Міська колонізація та колишнє запорозьке козацтво (остання чверть XVIII ст.) / В. М. Константинова // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Д., 2005. – Вип. 2. – С. 134–135.
31. **Лясота Е.** Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110.
32. **Макаревский Ф.** Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. / Ф. Макаревский. – Днепропетровск, 2000.
33. **Молдавський Р. Л.** Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Р. Л. Молдавський. – Запоріжжя, 2007.
34. **Меньшиков Г. И.** Никополу 200 / Г. И. Меньшиков, К. И. Позняков, А. И. Пятигорец. – Днепропетровск, 1980.
35. Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX ст.) / за ред. В. І. Наулка. – К. ; Нікополь ; Запоріжжя, 2002.
36. Полное собрание законов Российской Империи. – Т. XX. – СПб., 1830.
37. **Скальковський А. О.** Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.
38. **Тіщенко М.** Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / М. Тіщенко // Історично-Географічний збірник. Видає комісія для складання Історично-Географічного Словника України. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–9.
39. **Фролов Б.** Мокий Семенович Гулик – «войсковой есаул и кавалер» / Б. Фролов // Матеріали Всеукраїнської наук. конф. «Чортотлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району». – Нікополь ; Запоріжжя ; Херсон, 2002. – С. 133–139.
40. **Шапошников Г. С.** Як виникло місто Нікополь / Г. С. Шапошников. – Нікополь, 1991.

41. **Швайба Н. В.** Запорозький зимівник у студіях Н. Д. Полонської-Василенко / Н. В. Швайба // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАН України. – Нікополь ; Запоріжжя, 2004. – Вип. 1. – С. 148–153.
42. **Еварницький Д. И.** Сборник материалов по истории запорожских козаков / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1888.
43. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2.
44. http://nikopol.do.am/publ/50_vydajushhikhsja_nikopolchan/2

Надійшла до редколегії 15.06.2010 р.

УДК 94 (477) «19-20»

Т. В. Портнова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МІГРАЦІЙНИЙ ЧИННИК В ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВА-ДНІПРОПЕТРОВСЬКА

Ідеться про важливість вивчення сільської міграції та її соціокультурного впливу для розуміння особливостей формування міського середовища Катеринослава-Дніпропетровська.

Ключові слова: міграція, руралізація, Катеринослав, Дніпропетровськ.

Речь идет о важности изучения сельской миграции и ее социокультурного влияния для понимания особенностей формирования городской среды Екатеринослава-Днепропетровска.

Ключевые слова: миграция, рурализация, Екатеринослав, Днепропетровск.

In the article the importance of peasant migration and its social and cultural impact's studies for understanding of the special features of Yekaterinoslav-Dnipropetrovsk development is stressed.

Key words: migration, ruralization, Yekaterynoslav, Dnipropetrovsk.

Вивчення урбанізації і міграції традиційно пов'язані. Особливо в історії нового і новітнього часу – історіографія і соціологія нероз-

ривно поєднали ці два поняття в межах модернізаційної теорії, назвавши соціальну мобільність (і особливо – масове переміщення населення з сіл до міста) однією з ознак і водночас чинників формування сучасного суспільства.

У даній статті мені хотілося б привернути увагу до важливості вивчення міграції, у першу чергу сільської, для розуміння історії міст промислового регіону сучасної південно-східної України. На відміну від старих «історичних» міст, у ній практично неможливо оминати сюжети про «село у місті». Регіон може слугувати одним з найпоказовіших для ілюстрації вже аксіоматичної думки про селянські риси урбанізації, притаманні східноєвропейським країнам та європейській Росії XIX–XX ст. [1; 6]. Відсутність тривалої і стійкої міської традиції (міста сучасної південно-східної України творяться наприкінці XVIII ст. завдяки адміністративній волі російської держави) та велика роль постійного припливу сільських мігрантів (які поповнювали лави місцевого робітництва, будівельників, працівників сфери послуг тощо) у формуванні складу міст продовж останніх двох століть дозволяє дослідникам висувати припущення про слабкість у них традиції справжнього міського життя, про синтез та боротьбу міського і сільського як визначальну характерну рису і, навіть, про процес руралізації міського способу життя – наявність, а інколи посилення аграрного компонента в культурі, свідомості і поведінці міських мешканців. Матеріали історії Катеринослава-Дніпропетровська надають гарну можливість для case study, перевірки та уточнення цих впливових теоретичних уявлень про притаманний регіону (як зрештою і багатьом іншим індустріальним за своїм походженням містам) розрив між кількісними і якісними параметрами міського зростання як одну з важливих специфічних рис місцевої урбанізації.

Катеринослав (сучасний Дніпропетровськ) з кінця XIX ст. демонструє класичний приклад розвитку великого промислового міста, коли модель зростання і розвитку тісно пов'язана з індустріалізацією та спричиненою нею трудовою міграцією. Поштовхом для радикального перетворення міського життя став швидкий розвиток металургійної промисловості, можливий завдяки розробкам покладів Донецького вугільного і Криворізького залізрудного басейнів, прокладання залізничного сполучення разом із припливом

іноземного капіталу і технологій. За короткий термін з невеличкого за розмірами і кількістю населення та економічно периферійного провінційного міста він перетворився на потужний промисловий осередок, один з одинадцяти провідних міських індустріальних центрів Російської імперії і центр управління гірничодобувною промисловістю Південної Росії.

Відбувається таке радикальне переродження міста, що, здається, з допромисловим Катеринославом його сполучає хіба що губернський статус. Унаслідок появи великих промислових підприємств серйозно змінилися не лише зовнішній вигляд міста і структура його простору, але і соціальні характеристики, коли фігура робітника з селянства стає однією з домінуючих на соціальному ландшафті. Карколомне зростання населення міста – з 1865 до 1917 р. в десять разів – відбулося за рахунок масового припливу сільського населення переважно з сусідніх українських і російських губерній, яке задовольнило попит у робочих руках на нових заводах і формально стало міськими мешканцями, а реально – принесло до міста традиційно-сільський спосіб життя і звички мислення.

Подібна ж динаміка поповнення населення продовжилася і в радянський час. Масовий відплив населення з Катеринослава під час революції 1917 р. та громадянської війни (який, між іншим, засвідчив міцніші господарські і психологічні зв'язки його значної частини саме з селом, а не з містом) був компенсований і перевищений міграційним припливом кінця 20-х – початку 30-х рр. Повоєнне зростання кількості населення Дніпропетровська (особливо пожвавлене з 1960-х рр.) кульмінацією якого стає його перетворення наприкінці 70-х рр. XX ст. на місто-мільйонер, теж, значною мірою, стало результатом приваблення демографічного ресурсу сільської місцевості.

Особливу поступливість новим соціально-економічним реаліям пояснює і та обставина, що на початок пришвидшеного індустріального розвитку регіону історія Катеринослава нарахувала менше ста років, міська традиція лише розпочинала формуватися і не була достатньо сильною, аби справити сильний акультуруючий вплив. Особливо у радянський час: якщо для дореволюційного періоду радше справедлива популярна в історіографії думка, сформульованої ще Р. Парком про місто індустріальних часів як «мозаї-

ку малих світів, які стикаються, але не проникають один до одного» [9, р. 23] (два Катеринослава, Катеринослав центральний, із багатьма елементами модерного міста, та Катеринослав робітничий, що формується з новоутворених робітничих поселень), то радянська доба стала періодом відкритої та стимульованої державою сільської експансії.

Історіографічна традиція вивчення долі і адаптивних практик вихідців з села в Катеринославі-Дніпропетровську та їхніх контактів з міською культурою практично відсутня. Радянська історіографія соціальну категорію «селяни у місті» розглядала переважно на матеріалах кінця XIX – початку XX ст., у контексті проблеми формування робітництва, і в рамках завданої концепції про перетворення пролетаріату на рушійну силу революційних змін акцентувала головну увагу на проблемах його рівня життя та умов праці [5; 7]. Сучасним дослідженням історії Катеринослава-Дніпропетровська, переважно зосередженим на вивченні установ міського управління, знакових постатей і видатних городян, міських культурних закладів, переважно притаманне ігнорування проблеми [2–4], за яким ховається фактичне визнання мінімального місця вихідців з села і робітництва XIX–XX ст. у суто міському житті і в тому, що традиційно відносять до царини власне міської історії. Подібний підхід, при всьому розумінні мотивів його застосування, видається не дуже справедливим, адже він оминає власне особливий характер міста, закладний у цей час і важливий для розуміння специфіки його історичної долі та його сучасної соціоінтелектуальної атмосфери.

Назва роману В. Петрова (Домонтовича) «Без ґрунту» може слугувати дуже гарною метафорою для опису природи і специфіки міст, які формувалися як «міста мігрантів», міста тих, хто в ньому не народився, і більшість мешканців складають вихідці з інших регіонів, у даному випадку – регіонів сільських. Це ж можна вважати однією з причин, чому, за виразом М. Мирошниченко, Дніпропетровськ «більше як за 200 років свого існування так і не накопичив свого культурно-історичного пласту, свого „норову“» [Цит. за: 2, с. 232]. Але якщо відмовитися від можливого імпульсивного неприйняття і спокуси негативних тлумачень, розгляд великої ваги міграційного чинника в історії міста може вивести на важливі питання: якщо історія міста – це не лише історія вулиць та закладів,

а його мешканців, то можна зрозуміти, хто власне був його мешканцем і яке міське середовище навколо себе формував. Увага до подібної проблематики дозволяє і цілком органічно вийти за доволі вузькі рамки історії конкретного міста – згідно з визнаною в сучасній урбаністиці формулою «від історії міста до історії урбанізованого суспільства» [8].

Бібліографічні посилання

1. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен / ред.-сост. Т. Нефедова, П. Полян, А. Трейвиш. – М., 2001.
2. Дніпропетровськ: віхи історії / ред. А. Г. Болебрух. – Д., 2001.
3. Дніпропетровськ: минуле і сучасне / А. Фоменко, М. Чабан, В. Лазебник та ін. – Д., 2001.
4. Дніпропетровськ на рубежі тисячоліть / В. Лазебник, Л. Пашук, В. Платонов та ін. – Д., 2001.
5. **Лось Ф. Е.** Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба (конец XIX в. – 1904 г.) / Ф. Е. Лось. – К., 1955.
6. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – Т. 1–2. – СПб., 1999.
7. **Пойда Д.** Формирование пролетариата на Екатеринославщине и начало его революционной борьбы / Д. Пойда // Рабочий класс Приднепровья: формирование, традиции и социальный облик. – Днепропетровск, 1989. – С. 4–9.
8. **Hays S.** From the History of the City to the History of Urbanized Society / S. Hays // Journal of Urban History. – 1993. – Vol. 19, № 4. – P. 3–25.
9. **Park R.** The City / R. Park. – Chicago, 1967.

Надійшла до редколегії 12.04.2010 р.

УДК: 94(477.7)

В. С. Бушин

*Західнодонбаський приватний інститут економіки і управління
(м. Павлоград)*

**МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРНА РИСА МІСТ
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.**

Розглянуто процеси виникнення міст Катеринославської, Херсонської та північної частини Таврійської губерній наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Визначено, що їх історія має типові риси, на підставі чого можна оперувати таким поняттям, як «мобільність південноукраїнського міста».

Ключові слова: урбаністика, місто, південноукраїнське місто, Південна Україна.

Рассматриваются процессы появления городов Екатеринославской, Херсонской и северной части Таврической губерний в конце XVIII – начале XX в. Установлено, что их история имеет типичные черты, на основании чего можно оперировать таким понятием, как «мобильность южноукраинского города».

Ключевые слова: урбанистика, город, южноукраинский город, Южная Украина.

The text is the research of the process of appearance of southern Ukraine district towns at the end of XVIII – at the beginning of XIX centuries. Basing on the wide source foundation it considers the history of the such towns of Yekaterinoslav, Kherson provinces and the northern part of Tavria province It is ascertained that their history has typical features on the bases of which we can operate such a conditional designation as «mobility of Southern Ukraine town»

Key words: town, urban environment, Southern Ukraine.

Останнім часом значно підвищився науковий інтерес до вітчизняної історичної урбаністики загалом, та історії міст Південної України зокрема. Ведеться активна джерелознавча і публікаторська робота [1; 3; 8], друкуються монографії [2; 3; 9], захищаються дисертації [5; 17; 18], ведуться дискусії [6; 7; 16]. В умовах, коли знач-

но активізувався краєзнавчий рух і відчувається гостра потреба в розробці регіональної історії України, така робота буде лише набирати обертів.

Особливу увагу як дослідників, так і громадськості, викликають проблеми, пов'язані з утворенням південноукраїнських міст, які знаходяться в тісному зв'язку з проблематикою формування історичного регіону Південної України взагалі. Специфіка краю, в якому переплелися козацькі традиції Запорозької Січі, прикордонна військово-поселенська та адміністративна політика Російської імперії, селянська та поміщицька аграрна колонізація, наклала свій відбиток й на урбанізаційні процеси. Особливо, періоду останньої чверті XVIII – початку XIX ст., який був часом появи абсолютної більшості південноукраїнських міст.

Однією з найбільш характерних рис, притаманних процесу виникнення значної кількості міст регіону, була, по-перше, практика перейменування, по-друге, перенос розташування самого міста з певною назвою, по-третє, зміна міського статусу населеного пункту. Саме цей процес отримав у дослідженні назву «мобільність».

Значно ускладнює вивчення процесів виникнення південноукраїнських міст саме в останній чверті XVIII ст. певна невизначеність кордонів регіону Південної України, або, використовуючи термінологію того часу, Новоросії. Прикордонний характер території, такого собі фронтиру між Російською та Османською імперіями, пов'язані з цим російсько-турецькі війни і переділи територій, складна історія Запорозької Січі і Вольностей Війська Запорозького, формування військово-поселенських анклавів Нової Сербії та Слов'яно-Сербії, нарешті, численні адміністративні реформи – усі ці фактори треба враховувати при аналізі урбанізаційних процесів.

Першим населеним пунктом Південної України, який офіційно отримав статус міста, став Бахмут. Ще наприкінці XVII ст. на місці майбутнього Бахмута утворилася слобода, яку заснував торський козак Бірюков. У 1701 р. указом Петра I слобода була перейменована на місто [12, с. 151]. Бахмутський повіт виник у 1703 р. 1710 р. тут була утворена воєводська, а з 1719 р. – провінційна канцелярія, причому Бахмутський повіт, згодом – провінція, входив до складу Воронезької губернії [15, с. 50].

У 1754 р. розпочалося будівництво фортеці святої Єлисавети, яка стала центром лінії укріплень, відомої як Нова Сербія. Тоді ж

навколо фортеці виник населений пункт, який у 1775 р. отримав назву м. Єлисаветграда [13, с. 82–83].

Згідно з указом від 22 березня 1764 р. об'єднанням територій Нової Сербії та Новослободського козачого полку утворювалася Новоросійська губернія. За указом 11 червня 1764 р. до складу Новоросійської губернії увійшли Українська лінія, Слов'яно-Сербія, частина Полтавського полку. Губернським центром Новоросійської губернії з 26 березня 1765 р. став Кременчук. Тоді ж Бахмутський повіт було передано зі складу Воронежської губернії до Новоросійської.

Таким чином, з 1765 р. Новоросійська губернія складалася з Єлисаветинської провінції (центр – фортеця святої Єлисавети), Катерининської провінції (центр – Белевська фортеця) і Бахмутського повіту (центр – м. Бахмут) [15, с. 54].

Протягом останньої чверті XVIII ст. територія Південної України зазнала багаточисельних адміністративно-територіальних перетворень, поштовхом для яких стали укладання Кючук-Кайнарджійського мирного договору з Туреччиною 1774 р., ліквідація Війська Запорозького 1775 р. та ліквідація Кримського ханства 1783 р. Ці зміни безпосередньо стосувалися міст, які в цей час планувалися, утворювалися, переносилися на нове місце, перейменовувалися, зникали і відтворювалися знов.

Згідно з указом від 14 лютого 1775 р. з частини колишньої Новоросійської губернії, Земель Війська Донського, а також територій, отриманих за умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору, створювалася Азовська губернія. Вона поділялася на Бахмутську та Азовську провінції. До Бахмутської увійшли Бахмутський повіт і Слов'яно-Сербія, до Азовської – Азов, фортеця св. Дмитрія Ростовського, Таганрог, Нова Дніпровська лінія, міста Керч та Єнікале, Кінбурн з землею між Дніпром і Бугом та Земля Війська Донського. Новоросійська губернія в тому ж році отримала всі землі ліквідованої Запорозької Січі і Полтавського полку. Тоді ж, від Слободсько-Української губернії до Азовської відійшли м. Тор з повітом і містечки Старі та Нові Водолаги.

У 1776 р. відбулися нові зміни кордонів Новоросійської і Азовської губерній. Колишні землі Запорозької Січі, що знаходилися на лівому березі Дніпра, були включені до складу Азовської губернії. У наступному 1777 р. Катеринінська провінція була передана з Но-

воросійської до Азовської губернії. Після цього кордони двох губерній до їх об'єднання у Катеринославське намісництво практично не змінювалися [15, с. 55].

Новоросійська губернія складалася з Кременчуцького повіту (повітове місто – Кременчук), Єлисаветградської провінції (Єлисаветградський (м. Єлисаветград), Крюківський (м. Крюків), Катерининський (Катерининський шанець) повіти), Полтавської провінції (Полтавський (м. Полтава) та Новосенжарівський (м. Нові Сенжари) повіти), Слов'янської провінції (Слов'янський (м. Слов'янськ), Саксаганський (м. Саксагань), Інгульський (м. Інгульськ) повіти), Херсонської провінції (Херсонський (м. Херсон), Кизикерменський (м. Кизикермен), Новопавловський (м. Новопавлівськ) повіти).

У 1781 р. Катерининський шанець було перейменовано на Ольвіополь і повіт став Ольвіопольським. Повітовий центр з Крюкова перенесено до Петриківки (повіт став Петриківським). 1783 р. перенесені повітові центри Слов'янської провінції: з Інгульська до Кривого Рогу (повіт став Криворозьким), із Слов'янська до Нікополя (повіт став Нікопольським), з Саксагані до Нового Кодак (повіт став Новокодацьким). У Полтавській провінції Полтавський повіт було розділено на два: Полтавський і Великобудиський (м. Великі Будищі). Повітові центри з Нових Сенжар перенесено до Кобеляк (повіт став Кобеляцьким) [15, с. 55–57].

Азовська губернія на кінець 1776 р. складалася з Катерининської (центр – Белевська фортеця) та Бахмутської провінцій, Торського повіту, повіту фортеці св. Дмитрія Ростовського, Таганрозького і Азовського повітів, Нової Дніпровської лінії, міст Керч і Єнікале. А також повітів, створених на колишніх запорозьких землях: Самарського (на місці Самарської паланки), Личківського (на місці Орільської паланки), Консководського і Кальміуського (на місці Кальміуської паланки), Барвенкіностенського і Протовчанського (на місці Протовчанської паланки), а також Земель Війська Донського.

У 1778 р. Азовська губернія поділялася вже на 9 повітів: Катеринославський (центр – Катеринослав І), Олександрівський (на території Нової Дніпровської лінії, центр – Олександрівська фортеця), Павловський (або Павлоградський на узбережжі Азовського моря), Марієнпольський (спершу – Вовководський, у міжріччі Самари і Вовчої), Таганрозький, Бахмутський, Торський, Натальїнський (колишня Катерининська провінція, центр – Белевська фортеця), Ца-

ричанський. Земля Війська Донського на повіті не поділялася, а Керч і Єнікале залишилися за межами певного повіту.

1779 р., у зв'язку з переселенням кримських греків, м. Павлоград (Павловськ) переносилося на місце Марієнполя, а колишній Павловськ (Павлоград на березі Азовського моря) отримував назву Маріуполь (повіт, відповідно, став Маріупольським). У 1782 р. – Натальїнський повіт стає знов Катерининською провінцією, а 1783 р. – Константиноградським повітом [15, с. 55–57].

Згідно з указом 30 березня 1783 р. з Новоросійської та Азовської губерній створювалося Катеринославське намісництво. Указ від 22 січня 1784 р. визначив остаточну структуру намісництва. Воно поділялося на 15 повітів: Катеринославський, Алексопольський, Бахмутський, Донецький, Єлисаветградський, Константиноградський, Кременчуцький, Маріупольський, Новомосковський, Ольвіопольський, Олександрійський, Павлоградський, Полтавський, Слов'янський і Херсонський. Губернське м. Катеринослав (Катеринослав II) переносилося на правий берег Дніпра до поселення Половиця.

Було утворено кілька нових повітових міст. Олександрія – з Бечійського шанця, Новомосковськ – з Катеринослава I, Донецьк – з військового с. Підгорного. Містечко Нехвороща перейменовувалося в Алексополь, Бєлевська фортеця перетворювалася на Константиноград, а Тор – на Слов'янськ [12, с. 60]. Слобода Луганська отримала назву Павлоград, а колишній Павлоград – став с. Павлівка (Новопавлівка) [36, с. 67]. Згідно з указом від 4 вересня 1784 р. повітовим містом Ольвіопольського повіту ставав Новий Миргород з перейменуванням повіту в Новомиргородський, а Ольвіополь ставав заштатним містом. Згідно з указом від 1 червня 1789 р. повітовий центр переносився з Кременчука до м. Градище, а повіт перейменовувався на Градизький. Губернські «присутственные места» за цим же указом переносилися в новозбудований Катеринослав. Кременчук став заштатним містом [15, с. 60].

Після укладання Яського миру 1791 р. до складу Росії увійшли землі між Бугом та Дністром, на території яких було утворено 4 повіти з повітовими містами Голта, Нові Дубоссари, Гаджибей і Очаків.

Згідно з указом від 26 вересня 1794 р. повітове м. Новомосковськ було перенесено в містечко Новоселицю, а Алексополь в Царичанку «с оставлением прежних сим городам названий» [15, с. 61].

У 1795 р. в адміністративно-територіальному поділі Південної

України відбуваються серйозні зміни. Згідно з указом від 27 січня 1795 р. створювалася нова Вознесенська губернія з частини Брацлавської губернії, отриманої Росією за другим розподілом Речі Посполитої, земель між Бугом і Дністром та Єлисаветградського, Новомиргородського і Херсонського повітів Катеринославського намісництва. Нова губернія розділялася на 12 повітів: Вознесенський (губернське і повітове м. Вознесенськ), Богопольський (м. Богополь), Катеринопольський (м. Катеринополь, створений з містечка Калниболото), Єленський (м. Балта), Єлисаветградський (м. Єлисаветград), Новомиргородський (м. Новомиргород), Ольгопольський (м. Ольгополь, створений з містечка Чечельник), Тираспольський (м. Тирасполь), Уманський (м. Умань), Херсонський (м. Херсон), Черкаський (м. Черкаси), Чигиринський (м. Чигирин) [15, с. 62].

Решта території Катеринославського намісництва отримала назву Катеринославська губернія. До неї відійшли Хорольський і Миргородський повіти Київського намісництва. Таким чином, Катеринославська губернія складалася з 14 повітів: Катеринославського, Алексопольського, Бахмутського, Градизького, Донецького, Константиноградського, Маріупольського, Миргородського, Новомосковського, Олександрійського, Павлоградського, Полтавського, Слов'янського і Хорольського. У тому ж 1795 р. повітове м. Олександрія було перенесене в містечко Крилов «с наименованием последнего городом Александрией» [15, с. 62].

1795 р. був кульмінаційною точкою в зростанні території Південної України, коли до її складу увійшли значні землі Лівобережжя, Правобережжя і Слобожанщини. З 1796 р. починається зворотній процес.

30 листопада 1796 р. була утворена Малоросійська губернія з центром у Чернігові. До якої відійшли «отделенные к Новороссийской, что потом названа Екатеринославской, губернии Полтавский бывший полк, також и бывшего Миргородского полка город Кременчуг с прочими местечками и селениями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же губернии отделенные» [15, с. 63].

12 грудня 1796 р. вийшов указ, який відновив Слободсько-Українську губернію в кордонах 1765 р., а також ліквідував Вознесенську губернію, приєднуючи її територію, окрім земель Правобережної України, до новоствореної Новоросійської (колишньої Катеринославської губернії). Згідно з указом від 29 серпня 1797 р. Новоросій-

ська губернія включала 12 повітів: Катеринославський, Бахмутський, Єлисаветградський, Маріупольський, Новомосковський, Ольвіопольський, Павлоградський, Перекопський, Ростовський с Землею Війська Чорноморського («присутственные места» в Таганрозі), Сімферопольський, Тираспольський і Херсонський [15, с. 63].

У 1802 р. починається нова радикальна перекройка адміністративної карти Південної України. Згідно з указом від 8 жовтня 1802 р. Новоросійська губернія розділялася на три: Миколаївську, Катеринославську і Таврійську. Миколаївська губернія включала чотири повіти: Єлисаветградський, Ольвіопольський, Тираспольський і Херсонський. Катеринославська включала п'ять повітів: Катеринославський, Бахмутський, Новомосковський, Павлоградський, Ростовський. Повітовий статус втратило м. Маріуполь. Таврійська губернія (губернське м. Сімферополь) включала сім повітів: Мелітопольський, Дніпровський, Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський, Тьмутараканський [15, с. 64].

Місту Дніпровськ була повернута назва Олешки, воно стало повітовим центром, хоча повіт залишився Дніпровським. Повітовим центром Мелітопольського повіту стало м. Оріхів.

15 травня 1803 р. Миколаївська губернія була перейменована у Херсонську, а губернське правління переведене з Миколаєва до Херсона.

За штатом від 5 червня 1806 р. Катеринославська губернія включала вже 8 повітів: Катеринославський, Олександрівський, Бахмутський, Верхньодніпровський, Новомосковський, Павлоградський, Словяносербський і Таганрозький [15, с. 65].

Повітове м. Верхньодніпровськ виникло 1806 р. на місці с. Григорівки (Новогригорівки) [11, с. 172]. У тому ж 1806 р. «присутственные места» Ростовського повіту були перенесені з Таганрога до Ростова, однак у 1816 р. повернуті назад [15, с. 65].

За штатом 16 березня 1806 р. Херсонська губернія включала п'ять повітів: Херсонський, Олександрійський, Єлисаветградський, Ольвіопольський і Тираспольський.

21 серпня 1806 р. було прийняте рішення «учредить назначенный по штату г. Александрия в казенном селении Усовке, где и прежде, во время существования Вознесенской губернии, был город сего наименования; нынешнему же посаду Александрийскому возвратить прежнее название Крылова» [15, с. 66]. 10 грудня 1817 р.

повітове м. Слово́носербськ переведено в заштатне м. Донецьк з перейменуванням останнього на Слово́носербськ [14, с. 791].

«Начиная с этого момента, – пише В. М. Кабузан, – и до 1858 г. (а по существу и до 1917 г.) в Новороссии уже не осуществлялось радикальных административно-территориальных реформ. Росло население, образовывались новые уезды, отдельные небольшие территории передавались из уезда в уезд и т. д. Другими словами, все административные изменения носили теперь местный, локальный характер. Внешние же границы района теперь уже почти не изменялись» [15, с. 66].

Міста, які лише тимчасово опинялися в складі адміністративних структур Новоросії, історично та економічно тяжили до інших регіонів і врешті-решт залишилися в складі Малоросійської (згодом Полтавської), Слободсько-Української (згодом – Харківської), Київської і Подільської губерній, Обласі Війська Донського, виходять за географічні межі нашого дослідження.

Таким чином, у зоні нашої уваги залишаються 40 південноукраїнських населених пунктів (як лише запланованих, так і реальних), які в останній чверті XVIII – початку XIX ст. отримували статус міст (губернських та повітових). Це: Алексополь, Бахмут, Верхньодніпровськ, Вовковод, Вознесенськ, Гаджибей, Голта, Донецьк, Дніпровськ, Єлисаветград, Катеринополь, Катеринослав, Кизикермен, Кривий Ріг, Крилов, Личково, Марієнполь, Маріуполь, Нікополь, Нові Дубоссари, Новий Кодак, Новомиргород, Новоселиця, Новомосковськ, Одеса, Ольвіополь, Олександрівськ, Олександрія, Олешки, Оріхів, Очаків, Павлоград, Петриківка, Саксагань, Слово́носербськ, Тирасполь, Тор, Херсон, Царичанка.

Половина з них або існувала лише у проекті, або були взагалі позбавлені міського статусу. Залишаються 20 населених пунктів, що мали міський статус. З них чверть позаштатні (Вознесенськ, Нові Дубоссари, Новомиргород, Ольвіополь, Очаків).

Із 15 губернських і повітових міст (Бахмут, Верхньодніпровськ, Донецьк (Слово́носербськ), Олешки (Дніпровськ), Єлисаветград, Катеринослав, Крилов (Олександрія), Маріуполь, Новомосковськ, Одеса, Олександрівськ, Оріхів, Павлоград, Тирасполь, Херсон) третина змінювала свої назви: Донецьк – Слово́носербськ, Олешк – Дніпровськ, Крилов – Олександрія, Павлоград – Маріуполь, Катеринослав – Новомосковськ. Причому, деякі неодноразово.

Третина змінювала своє місце розташування. Слово «блукание», вигадане Олександром Єгоровим у 1887 р. стосовно ранньої історії Катеринослава, може з повним правом бути пристосовано для Новомосковська, Олександрії, Павлограда, Слово'яносербська [10].

Наприклад, у 1776 р. на місці поселення Стара Самара біля впадіння Кільчені до Самари було обране місце для губернського центру – м. Катеринослав І. У 1784 р. Катеринослав було перенесено на правий берег Дніпра (Катеринослав ІІ), а Катеринослав І перейменовано на Новомосковськ. У 1786 р. м. Новомосковськ було перенесено на околицю запланованого Катеринослава І поблизу Новобогородицького ретрашементу. Нарешті, 1794 р. назву Новомосковськ отримало розташоване поблизу колишнє запорозьке поселення Новоселиця [20, с. 84–86].

Олександрія була утворена в 1784 р. на місці Бечійського шанця, в казенному поселенні Усівка. У 1795 р. назву Олександрія отримало містечко Крилов. 1806 р. було прийняте рішення повернути м. Олександрія знов до поселення Усівка, а містечку Крилов повернути колишню назву [15, с. 66].

Назву Павлоград спершу отримало місто, засноване біля впадіння Кальміусу до Азовського моря, 1779 р. Павлоград було перенесено на місце м. Марієнполь, а Марієнполь, перенесений на місце Павлограда, отримав назву Маріуполь. У 1784 р. назву Павлоград отримало с. Луганське, а старий Павлоград отримав назву с. Павлівка (Новопавлівка) [4, с. 67].

Назва Слово'яносербськ виникла ще в 1806 р. Але місце для повітового міста знайшли лише 1817 р. На Слово'яносербськ перейменовували м. Донецьк, яке існувало з 1784 р. на місці с. Підгірне [14, с. 791].

Таке становище пояснюється насамперед адміністративною функцією цих міст. Їх поява була викликана управлінською доцільністю та необхідністю контролювати територію краю. Зі змінами зовнішніх кордонів імперії або змінами планів розвитку змінювалися і кордони повітів, що, у свою чергу, викликало пошук нових, більш придатних для виконання таких функцій місць.

Навпаки, міста, які можна віднести до групи «військових»: Бахмут, Єлисаветград, Олександрівськ, Тирасполь – зберігали своє постійне місцерозташування. Як зазначав В. І. Тимофієнко: «Своим зарождением они были обязаны крепостям и оборонительным линиям, которые даже после указов об их упразднении еще долгие

годы существовали, влияя и на планировочную организацию, и на характер расселения» [20, с. 33]. Слід зауважити, що Новомосковськ і Олександрія виникли також у безпосередній близькості від фортець. Старосамарський і Новобогородицький ретрашементи в Новомосковську (Катеринославі I, Новомосковську I та Новомосковську II). Березовський і Бечівський шанці в Олександрії I та Криловська фортеця в Олександрії II [15, с. 66]. Однак, на момент формування повітового міста ці укріплення вже давно втратили своє оборонне значення. У той самий час, як у випадку Бахмута і Єлисаветграда їх оборонна функція домінувала довгий час. Фактично від заснування фортеці (Бахмут – 1703 р., Єлисаветград – 1754 р.) до Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. Олександрівська фортеця, збудована 1776 р., як фортифікаційна споруда Нової Дніпровської лінії, у зв'язку з швидким просуванням Російської імперії на південь і приєднанням Криму в 1783 р., виконувала свої оборонні функції недовго [14, с. 24]. Однак, на момент заснування повітового центру, усе ж таки мала військове значення. Тираспольська фортеця виникла після укладення Ясського миру 1791 р. і була однією з укріплень Дністровської лінії. Як прикордонна фортеця, вона зберігала своє значення аж до приєднання Бессарабії в 1812 р.

Таким чином, ми можемо констатувати, що всі південноукраїнські міста виникли внаслідок процесу інтеграції Степової України до Російської імперії і за типологією Райнера Лінднера можуть бути віднесені до «заснованих імперією». Відрізняється лише функція, заради якої утворювалося місто: військова чи адміністративна. У процесі утворення значна кількість міст неодноразово переносилася з місця на місце, перейменовувалася, позбавлялася міського статусу і знов отримувала його. Саме така особливість південноукраїнського урбанізаційного процесу останньої чверті XVIII – початку XIX ст. дає нам змогу оперувати поняттям «мобільність міста».

Бібліографічні посилання

1. Атлас Екатеринославского наместничества. 1787 г. // Джерела з історії Південної України. – Т. 10. Описи Степової України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / упоряд. А. Бойко. – Запоріжжя, 2009. – С. 140–279.
2. **Бойко А. В.** Південна Україна останньої чверті XVIII ст.: Аналіз джерел / А. В. Бойко. – К., 2000.

3. **Бойко А. В.** Рапорт В. О. Черткова головному командиру князю Г. О. Потьомкіну про заснування поселень в Азовській губернії / А. В. Бойко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 32–35.
4. **Бушин В. С.** Нариси з історії Павлограда: До 220-річчя міста / В. С. Бушин. – Д., 2004.
5. **Бушин В. С.** Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку ХХ ст.: формування міського середовища Павлограда : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / В. С. Бушин ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2010.
6. **Верменич Я. В.** Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики // Український історичний журнал / Я. В. Верменич. – 2004. – № 3. – С. 22–28.
7. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченка. – Д., 2008.
8. Джерела з історії Південної України. Том 1. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX ст.) / упоряд.: А. Бойко, В. Козирев, В. Мільчев, І. Савченко, Н. Сурева ; передм. І. Савченко. – Запоріжжя, 2005.
9. **Джусов А. Б.** История Новомосковска / А. Б. Джусов. – Д., 2003.
10. **Егоров А.** Екатеринославское блукание (1777–1791 гг.) / А. Егоров. – Екатеринослав, 1887. – 21 с.
11. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Дніпропетровська область. – К., 1969.
12. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Донецька область. – К., 1970.
13. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Кіровоградська область. – К., 1972.
14. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Луганська область. – К., 1968.
15. **Кабузан В. М.** Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858) / В. М. Кабузан. – М., 1976.
16. **Кавун М. Е.** Актуальні питання літочислення міст Півдня та Сходу України / М. Е. Кавун // Історія України: маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / редкол.: П. Т. Тронько та ін. – К. ; Донецьк, 2001. – Вип. 16. – С. 259–264.
17. **Кавун М. Е.** Походження та рання історія міста Катеринослава : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / М. Е. Кавун ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003.

18. **Константинова В. М.** Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 / В. М. Константинова ; Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2004.
19. **Лінднер Р.** Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) / Р. Лінднер ; за ред. О. М. Доніка. – К. ; Донецьк, 2008.
20. **Тимофеєнко В. И.** Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. / В. И. Тимофеенко. – К., 1984.

Надійшла до редколегії 26.04.2010 р.

УДК 94(477.7):31 «1847»

І. І. Лиман

Бердянський державний педагогічний університет

**ПОЛЕМІКА ЩОДО З'ЄДНАННЯ ЗАЛІЗНИЦЕЮ
БЕРДЯНСЬКА З ДНІПРОВСЬКИМ НАДПОРІЖЖЯМ
ТА ІНШИМИ МІСЦЕВОСТЯМИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ
ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» 1847 р.**

На підставі публікацій преси середини XIX ст. висвітлено історію з'єднання шляхами сполучення Бердянська з Катеринославщиною, що стало важливим чинником урбанізаційних процесів у регіоні. Аналізуються публікації «Одесского Вестника», що є зразком тієї полеміки, яка в XIX ст. передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки територією Дніпровського Надпоріжжя і Північного Приазов'я.

Ключові слова: Катеринославщина, місто, шляхи сполучення.

На основе публикаций прессы середины XIX в. освещена история соединения путями сообщения Бердянска с Екатеринославщиной, что являлось важным фактором урбанизационных процессов в регионе. Анализируются публикации «Одесского Вестника», являющиеся примером полемики, предшествовавшей прокладыванию той или иной железнодорожной ветви по территории Днепровского Надпорожья и Северного Приазовья.

Ключевые слова: Екатеринославщина, город, пути сообщения.

© І. І. Лиман, 2010.

The article is devoted to examination on the basis of publications in press of the middle of the XIX century of one page of the history about the rail-way connection of Berdyansk with Katerinoslav region, that was the important factor of the urban processes. There is analyze of the publications of «Odessa journal», which is the sample of that polemic which in the XIX century preceded the building of that or other branch line on the territory of Dnipro Nadporizhzhya and North Pryazov'ya.

Key words: Katerinoslav region, town, rail-way connection.

Уже стала аксіоматичною теза про те, що розбудова шляхів сполучення є важливим чинником урбогенезу. Безумовно, вона є справедливою і щодо урбанізаційний процесів на Півдні України. Тож проблема вивчення розбудови транспортної мережі є вельми актуальною для відтворення історії і Бердянська, і міст Дніпропетровщини. Висвітлення однієї зі сторінок історії з'єднання шляхами сполучення Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини і є метою цієї статті. Оскільки ж ця сторінка спільного минулого Бердянська та Катеринославщини буде висвітлюватись на підставі публікацій преси XIX ст., є потреба звернути увагу на специфіку відповідного виду джерел.

Газетні публікації мають дещо дивну, подвійну природу. З одного боку, їхнє життя дуже нетривале: вже через кілька місяців, тижнів, а то й днів більшість з них втрачає свою актуальність. Адже газети покликані інформувати читачів про новини, висвітлювати питання, які викликають найбільший інтерес читацької аудиторії на даний момент. Те, що недавно викликало жваве обговорення, до чого була прикута увага і кореспондентів, і читачів, невдовзі витісняється іншими подіями, відходячи на другий, третій, четвертий план і, нарешті, йде в небуття. Це відбувається сьогодні; подібне спостерігалось і в позаминулому столітті. Звичайно, з певною поправкою на відмінності самих темпів життя, обсягів інформаційних потоків.

З іншого боку, газетні матеріали і через десятки, сотні років після їхнього опублікування викликають неабиякий інтерес. Вони – цінне джерело для вивчення історичного минулого. І, як не дивно, ця цінність великою мірою обумовлюється тією ж специфікою, яка визначає швидке «старіння», втрату актуальності газетних публікацій невдовзі після їхнього виходу у світ. Адже для того, щоб глибше зрозуміти події минулого, дуже важливо побачити їх очима сучасників. Сучасників, які аналізували і описували факти, ще не

маючи можливості оцінювати їх «заднім розумом», враховуючи знання про подальшу логіку розгортання подій. Коротка кореспонденція про, здавалось би, незначний факт згодом може виявитись неоціненною для дослідження витоків знакових історичних подій.

Як для професійних істориків, так і для нефахівців, які, «просто» цікавляться минулим, дуже важливо побачити це минуле не тільки крізь призму переважно «сухої» інформації архівних справ. І саме газетні публікації надають для цього чудову можливість, містячи у собі оціночні судження, віддзеркалюючи ті чи інші переконання, вподобання, симпатії та антипатії кореспондентів.

Нарешті, сторінки старих газет містять великі масиви інформації про подробиці, які не фіксувались в інших видах джерел, або ж, якщо і фіксувались, то ті, інші, джерела на сьогодні вже є втраченими.

Усе сказане вище є справедливим і щодо значення публікацій газети «Одесский Вестник» для реконструкції (або відтворення – залежить від того, з яких методологічних позицій підходити) історичного минулого і Південної України в цілому, і її складових. Серед надзвичайно широкого спектра проблем, які піднімались кореспондентами «Одесского Вестника», було з'єднання Бердянська залізницею з Катеринославщиною.

Між іншим, згідно з оцінкою дослідниці історії періодики професора І. С. Гребцової, газета «Одесский Вестник» «була, безумовно, кращим і найбільш впливовим виданням у регіоні, що мало широку читацьку аудиторію» [6, с. 82]. Цікаво, що газета відрховувала початок своєї історії з 1827 р., який традиційно вважається роком заснування Бердянська.

Саме значення статей «Одесского Вестника» як цінного джерельного комплексу з історії Бердянська обумовило те, що вони були нами опубліковані в трьох археографічних виданнях [7; 11; 14]. Утім, характер цих видань не давав змоги акцентувати уваги на проблемі, винесеній у заголовок цієї розвідки.

Уже в перші десятиліття після заснування Бердянськ розвивався, набирав авторитету досить стрімкими темпами, і вже невдовзі до нього недоречно було застосовувати епітет «юне». Тож натомість кореспонденти «Одесского Вестника» роблять акцент на першості міста: «Бердянск бесспорно – лучший из всех Азовских портов» [9, с. 99]; «Бердянск... считается в Азовском море лучшим портом в отношении удобства выгрузки и погрузки судов» [13, с. 220]; «Бер-

дянский рейд, по местоположению и глубине, один из лучших в Азовских море» [12, с. 44]; «Он [брекватер] вполне защищает в настоящее время все каботажные суда от юго-западного ветра и сделал Бердянский порт одним из лучших в Азовском море» [12, с. 44]; «Лучший порт Азовского моря – Бердянск» [10, с. 177]; «Нужно ли желать после этого лучшего порта в Азовском море» [1, с. 3]. Таким чином, читачі мали знову й знову переконуватись, що виправдовується «пророцтво»: «Бердянск будет одним из лучших портов в Азовском море» [8, с. 1]. Йдеться про фразу, висловлену Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим ще на зорі створення Бердяньська. Тепер же, через кілька десятиріч після заснування Бердяньського порту, в кореспонденції «Одесского Вестника» з'являється ще більш сміливий прогноз: «Бердянск будет второю Одессою» [1, с. 3].

Безумовно, діяльність порту була життєво необхідною для Бердяньська. Саме порт для приморського населеного пункту був тим, що сучасною термінологією визначається як «містоформуюче підприємство». Місцеве населення було кровно зацікавлене у процвітанні порту. У той же час діяльністю Бердяньського порту жваво цікавився і «торговий люд», і товаровиробники з інших місць. І цей інтерес часто був далеко не пустою цікавістю.

Звідси і така увага до порту в публікаціях бердяньських кореспондентів. Саме тематика, пов'язана з навігацією, портом, торгівлею домінує серед тем публікацій «Одесского Вестника». Відповідна інформація лише за 1861–1875 рр. наводиться аж у 87 статтях. Причому саме ця інформація є однією з найбільш розлогих і ґрунтовних, містить багаті цифрові матеріали.

Бердяньськ перетворювався на серйозного конкурента інших міст Азовського узбережжя, відтягуючи на себе частину їхніх товаропотоків. Не дивно, що сторінки «Одесского Вестника» стали ареною інформаційної війни, що велася бердяньськими кореспондентами з метою переконати торговців і виробників, що місцевий порт є найзручнішим для торговельних операцій. Дисонансно із цим звучать статті кореспондентів з інших приморських міст, передусім з Маріуполя і Таганрога, в яких проглядає бажання зменшити в очах читачів принади Бердяньського порту. Але і ці, певною мірою, заангажовані автори не могли заперечувати ряд переваг Бердяньського рейду і порту.

У відповідному ключі варто розглядати і низку публікацій,

в яких доводилась необхідність з'єднання із залізничною мережею Бердянська, а не якогось іншого приморського міста, і публікації, в яких наводились аргументи проти планів такого будівництва.

Відомо, що залізниця до Бердянська була прокладена лише наприкінці XIX ст. Утім, на сторінках «Одесского Вестника» полеміка щодо питання з'єднання приморського міста з Катеринославщиною розпочалася ще за півстоліття до цього.

10 травня 1847 р. М. Бухтеев опублікував фейлетон «О торговом значении Бердянска», в якому писав: «Бердянск есть самый ближайший из Азовских портов к Днепру: от места, где начинаются на этой реке пороги, до Бердянска 190 верст ровной, гладкой и совершенно удобной к улучшению дороги. Если на этом пространстве устроить искусственную дорогу, шоссе или железную, то все произведения побережья Днепра и его притоков будут отправляться за границу чрез Бердянск».

Автор фейлетону зазначав, що спрямування товарів саме цим шляхом матиме для «Придніпровських провінцій» найкращі наслідки, адже там пшениця та інша сільськогосподарська продукція через брак шляхів сполучення «в повному застої»; сплав по Дніпру зручний лише для товарів нецінних і таких, які не бояться води: ліс, залізо тощо. «Риск пропуска чрез пороги уничтожает всякое намерение получать с верховьев Днепра в Одессу и другие Черноморские порты товары дорого стоящие и способные к повреждению. Говорим это, основываясь на опыте. Торговый дом г-д Штиглица и к. лет десять тому распорядился приобрести покупкою в Минской губернии значительное количество льняного семени, которое, за всеми многосложными расходами, представлялось выгодным для отпуска чрез Одесский порт. Дело шло первый год хорошо, а на другой разбитие барки уничтожило всю выгоду предприятия и остановило на будущее время сбыт товаров этим путем. При устройении же искусственной дороги от Днепра к Бердянску неудобство порогов отстраняется; барки, привезшие груз хлеба и других товаров с верховьев реки, могут идти обратно, приняв груз соли и иностранных товаров, которые будут доставляемы из Бердянска на фурах, привезших туда хлеб. Таким образом, десять губерний, соприкасающиеся днепровской системе судоходства, найдут в Бердянске место сбыта своих произведений за границу и способ удобного приобретения одной из важных потребностей – соли и вообще

произведений юга России и Европы. Крымския и Греческия вина, прованское масло, сухие фрукты и прочия статьи привозной торговли, доставляемые теперь в Таганрог, а оттуда гужем в Харьков и Москву, и отсюда развозимыя в губернии, орошаемая Днепром, пойдут чрез Бердянск и потом вверх по Днепру; торговля получит более правильное направление, откроются новыя места для сбыта – и товары сделаются доступнее покупателям. В настоящее время трудно даже представить себе все выгоды от предполагаемаго здесь хода торговли. Например: пароходство по Днепру, не взирая на все поощрения правительства и усилия частных людей, до сих пор не могло получить совершеннаго развития потому именно, что торговля по Днепру омертвляется присутствием порогов, прекращающих всякое сообщение верховьев реки с низовьем ея, в течение одиннадцати месяцев в году».

Ще одним аргументом на користь з'єднання залізницею Катеринославщини з Бердянськом, на думку М. Бухтєєва, було те, що Бердянськ – найближче місто до вугільних копалинь Катеринославщини, а тому саме сюди має спрямовуватись вугілля для подальшого транспортування морем до Чорноморських портів. З іншого боку, той же транспорт, який привозитиме до Бердянська вугілля, звідси може забирати сіль, яку транспортуватиме до Бахмутського та Слов'яносербського повітів.

М. Бухтєєв завершив свій фейлетон недвозначним закликком: «Представив вкратце выгоды, которыми обладает Бердянск на приобретение торговаго значения, не можем не высказать желанія, чтобы капиталисты обратили внимание на те пути торговли, о которых здесь сказано, и особенно на доставку товаров по Днепру. Дорога от этой реки до города хороша летом даже в настоящем положении, и потому можно приступить к торговле по этому пути и без улучшения дороги. В заключение скажем, что когда Бердянск воспользуется выгодами своего положения, тогда явится все величие мысли создания этого города, ибо все условия преимуществ местности входили в соображение его основателя» [2, с. 199–200].

Відповіддю на публікацію М. Бухтєєва став фейлетон Герсєванова «Заметки о Бердянске», надрукований 6 серпня того ж 1847 р. Опонент апологета з'єднання транспортною мережею Бердянська та Катеринославщини стверджував: «Близость к Днепру есть условие, не приносящее и не могущее приносить городу ни малейшей поль-

зы. Автор [М. Бухтеев] думает, что если на пространстве от Бердянска до места, где начинаются пороги на Днестре, т. е. до Екатеринослава, устроить искусственную дорогу, шоссе или железную, то все произведения прибрежьев Днестра и его притоков будут отправляться за границу чрез Бердянск. Это предположение ни на чем не основано. Произведения прибрежьев Днестра требуются и теперь за границу, но никогда чрез Бердянск, а чрез Херсон и Одессу. Произведения сии отправляются весною, и во время половодья переплывают благополучно чрез дороги, покрытые водою. Когда же барки, нагруженные этими произведениями, опоздают, то товары грузятся на фуры, обходят пороги сухопутно, в Никополе опять нагружаются на суда и достигают своего назначения, Херсона и Одессы, водою. Искусственная дорога из Екатеринослава в Бердянск несколько не изменит этого направления. Если б пороги представляли препятствия неодолимые, то вместо того чтоб товарам идти сухопутно до Бердянска 200 верст, они из Екатеринослава пойдут в Никополь, до которого с небольшим 100 верст; от Никополя же до Одессы водою 400 верст, тогда как от Бердянска до Одессы водою 1500 верст. Облегчить сбыт произведений приднепровских губерний – дело чрезвычайной важности; для сего гораздо полезнее уничтожить затруднения, представляемые порогами, о чем и заботится главное управление путей сообщения. Одесса, и в особенности Херсон, много от того выиграют, а на Бердянск это не произведет никакого прямого влияния. Предполагаемая искусственная дорога ни в каком случае не принесет пользы. Перевозка товаров по таврическим степям теперь в обыкновенное время чрезвычайно дешева; десятки тысяч фур, которые переправляются чрез Днестр в Бериславе и Никополе, везут из Крыма соль, произведение малоценное. Фуры идут от Днестра к крымским озерам большею частию порожнем, и охотно взяли бы кладь за ничтожную цену, да нечего брать. И по искусственной или железной дороге тоже ничего не повезут». Погледжуючись із тим, що для вітчизняної промисловості видобуток кам'яного вугілля в Катеринославській губернії є важливим, Герсєванов відмітив, що слова М. Бухтєєва про те, що Бердянськ є найближчим з міст до вугільних копалин, не відповідають дійсності: «Если разумеет каменный уголь, то Мариуполь находится в более благоприятных обстоятельствах; если же говорит о грушевом превосходном антраците, то Ростов несравненно ближе» [5, с. 337].

Відповідь М. Бухтєєва не забарилася. 20 і 24 вересня того ж року «Одесский Вестник» опублікував його фейлетон «Ответ г. Герсеванову на статью его «Заметки о Бердянске»». Бухтєєв, між іншим, писав: «Лес во всех видах для постройки домов и лодок, железо, стекло, чугунное литье, канаты – все это доставляется в Бердянск из Игрени, местечка, находящегося при Днепре в том месте, где впадает речка Самара и где находится огромный склад лесных и других товаров, привозимых с верховьев Днепра. Как же можно сказать, что дорога от Днепра к Бердянску есть условие, не приносящее городу никакой пользы? Видно, автору «Заметок» никто не сказал о том, что дорога от Днепра к Бердянску существует со времени основания города. Из этого только следует, что не все то, о чем мы не знаем, не существует» [3, с. 405].

У продовженні фейлетону М. Бухтєєв зазначав: «Прежде нежели объясним основания, на которых мы полагали возможным и необходимым искусственную дорогу от Днепра к Бердянску, скажем об основательности тех оснований, на которых построил свои выводы г. Герсеванов. Во-первых, должно знать, что произведения верховьев Днепра теперь вовсе не требуются за границу, кроме разве весьма малаго количества сала и канатной пряжи, которая, по переделке в Одессе в канаты, отпускается за море; а не требуются прочие произведения потому, что путь к Днепру чрез пороги и затруднителен, и неудобен, и опасен. Автор «Заметок» говорит только, что барки переплывают чрез пороги благополучно. Если так, мил. гос., то почему же правительство расходует огромныя деньги на улучшение сообщения чрез пороги? Видно, что барки ходят весьма неблагополучно, как и известно всякому, кто скольконибудь знает это дело. Редкая весна проходит, чтобы десятки судов и плотов не сокрушались на порогах; часто бывает, что половина барок вовсе остается за порогами, только не потому, что опоздают, как полагает г. Герсеванов, а потому, что иногда ветры препятствуют пуститься чрез пороги, иногда времени не достает для попуска всех барок, иногда воды на камнях очень мало, а иногда она спадает ранее обыкновеннаго времени. Все эти неудобства более нежели затрудняют сообщение по Днепру; они останавливают многия отрасли торговли и в том числе торговлю хлебом из тех губерний, которыя находятся выше порогов. До сих пор г. Герсеванов ошибался, как мы показали; но, сказавши, что от Екатеринослава чрез Никополь до Одессы го-

раздо ближе, нежели чрез Бердянск, сказал неоспоримую математическую истину [...]. Вывод его хорош, однако не совсем. Разве ктонибудь умеющий даже пересчитать только до двух, может предложить, чтобы с берегов Днепра делать перевозку товаров в Одессу чрез Бердянск? Кто это предлагает, откуда взял это г. Герсеванов – право, не понимаем! Мы говорили в нашей статье, чтобы товары с берегов Днепра, от того места, где начинаются пороги, то есть от местечка Игрени, перевозить в Бердянск для отправления оттуда непосредственно за границу, а не в Одессу. Г-ну Герсеванову этот способ не понравился, и он предлагает другой, чтобы из Екатеринослава обвозить товары сухопутно до Никополя), и оттуда в Одессу. Читая его рассказ, кажется, так легок этот способ, что стоит только подбирать товары, а они сами будут валиться в руки. Но посмотрим, так ли это в самом деле. Товары, пришедшие в Екатеринослав с верховьев Днепра, надобно выгрузить из барок, положить на телеги, провезти 70 верст до Кичкуса по дурной, гористой дороге, в Кичкусе снять с возов, погрузить в речные суда, в которых груз приплывет в Херсон, здесь надобно выгрузить и погрузить в каботажные лодки для доставки в Одессу, тут выгрузить на берег, перевезти на телегах с практического мола на Платоновскую пристань, с которой погрузить на подводные лодки, имеющие доставить товар к кораблю. Сколько тут перегрузок, перевозок, траты времени, расходов и, наконец, тысячи случайностей, которых нельзя никогда предусмотреть и которые могут уничтожить все расчеты купца: в одном месте груз подмочат, в другом товар прибыл к месту, а нет подвод или судов и так далее. Тогда как доставка товаров из Игрени в Бердянск 190 верст, по дороге ровной, гладкой, удобной даже без всяких искусственных улучшений, может быть произведена в один прием к самому кораблю, который повезет этот груз, пожалуй, хотя на другое полушарие; говорим, доставлен будет к самому кораблю, разумея это, когда гавань учредится на Бердянской косе, в бухте, о которой мы говорили в нашей статье, и которая очень не понравилась г. Герсеванову. Позволяем себе предложить г. Герсеванову вопрос: каким путем удобнее сбыть товар с верховьев Днепра: чрез Одессу или чрез Бердянск? Мы имеем слабость думать, что даже и г. Герсеванов согласится с нами, что чрез Бердянск легче, дешевле, и что искусственная дорога от Днепра к этому городу может принести безчисленные пользы и всему Приднепровью, и Бердянску».

Стосовно іншого закиду Герсєванова Бухтєєв писав: «г. Герсєванов тоже замечает, что мы неточно сказали о близости Бердянска к копам каменного угля, находящимся в Екатеринославской губернии. Говоря о копиях, мы разумели те, которые находятся в селе Александровке и вообще в Бахмутском уезде, лежащая в одном разстоянии от Мариуполя и от Бердянска; но как последний порт ближе к местам потребления угля, то, следовательно, и удобнейший для отправления этого продукта. Грушевских копей мы не принимали в соображение, и г. Герсєванову должно быть известно, что оне находятся не в Екатеринославской губернии, а на земле войска Донскаго» [4, с. 409–410].

У примітках щодо цього фейлетону містились заперечення щодо кількох формулювань, вжитих Герсєвановим. Так, стосовно тези Герсєванова про штучний шлях від Катеринослава до Бердянська зазначено: «Известно, что Екатеринослав находится на правом берегу Днепра, а Бердянск – на левом; следовательно, дорога не может быть от Екатеринослава». Стосовно ж пропозиції «из Екатеринослава обвозит товары сухопутно до Никополя» зазначено «Обыкновенно товары перевозятся для минования порогов в Кичкус, колонию, находящуюся в 70-ти верстах от Екатеринослава, а не в Никополь, до которого 114 $\frac{3}{4}$ версты. И из этого очевидно, что автор «Заметок» вовсе не ведает о путях торговли».

У подальшому, починаючи з 1860-х рр., тематика необхідності прокладення залізниці до Бердянська стала однією з центральних у бердянських кореспонденціях «Одесского Вестника», і полемічний запал авторів багатьох статей був не меншим, аніж у панів Бухтєєва та Герсєванова.

Отже, публікації «Одесского Вестника» служать досить показовим образчиком тієї полеміки, що іноді доходила до справжньої «інформативної війни», яка в XIX ст. супроводжувала, а точніше, передувала прокладенню тієї чи іншої залізничної гілки територією Південної України. Ані Бердянськ, ані міста Дніпровського Надпоріжжя не залишились осторонь цієї «війни», яка досить прозоро відбивала перш за все економічні інтереси тих чи інших груп населення регіону та його складових, і в той же час зазнавала відчутного впливу «місцевого патріотизму». Насамкінець зазначимо, що перспектива розробки порушеної в цій статті проблематики може полагати як у широкому використанні статей «Одесского Вестника»

в якості джерел для вивчення різних аспектів історичного минулого Бердянська і міст Дніпровського Надпоріжжя, так і в створенні узагальнюючого дослідження, присвяченого взаємопов'язаності урбогенезу і розбудови шляхів сполучення в регіоні.

Бібліографічні посилання

1. Бердянск // Одесский Вестник. – № 1. – 1.I.1875. – С. 3.
2. **Бухтеев М.** О торговом значении Бердянского / М. Бухтеев // Одесский Вестник. – № 38. – 10.V.1847. – С. 199–200.
3. **Бухтеев М.** Ответ г. Герсманову на статью его «Заметки о Бердянске» / М. Бухтеев // Одесский Вестник. – № 76. – 20.IX.1847. – С. 405.
4. **Бухтеев М.** Ответ г. Герсманову на статью его «Заметки о Бердянске» / М. Бухтеев // Одесский Вестник. – № 77. – 24.IX.1847. – С. 409–410.
5. **Герсманов.** Заметки о Бердянске / Герсманов // Одесский Вестник. – № 63. – 6.VIII.1847. – С. 337.
6. **Гребцова И. С.** Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.) / И. С. Гребцова. – Одесса, 2002.
7. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 рр.) // упоряд.: І. І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ ; Таганрог, 2007.
8. **Крыжановский В.** Первая льгота городу Бердянску / В. Крыжановский // Одесский Вестник. – № 32. – 25.IV.1851. – [С. 1].
9. **М-р.** Бердянск / М-р // Одесский Вестник. – № 22. – 23.II.1863. – С. 99–100.
10. О железной дороге к Бердянску // Одесский Вестник. – № 53. – 9.III.1869. – С. 177.
11. «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 рр.) / упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константинова. – Бердянськ ; Невинномиськ, 2007.
12. **Стенстрем И.** Несколько слов об обмелении Бердянского рейда и о неминуемой гибели порта / И. Стенстрем // Одесский Вестник. – № 13. – 18.I.1869. – С. 44–45.
13. **Ф. С.** Бердянск / Ф. С. // Одесский Вестник. – № 55. – 12.III.1864. – С. 220–221.
14. «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827–1860 рр.) / упоряд.: І. І. Лиман, А. М. Піменов. – Бердянськ ; Ростов-на-Дону, 2007.

Надійшла до редколегії 13.04.2010 р.

УДК: 94(477.7) «18»

В. М. Константинова

*Бердянський державний педагогічний університет,
Запорізький національний університет*

**МАТЕРІАЛИ ПОВНОГО ЗІБРАННЯ
ЗАКОНІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
ЩОДО МІСТ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ 1861–1870 рр.**

Систематизовано матеріали Повного Зібрання законів Російської імперії щодо міст Катеринославської губернії періоду між селянською та міською реформами. Завдяки співставленню виявлених матеріалів із відповідними даними щодо Таврійської і Херсонської губерній простежуються тенденції в змінах політики Петербурга як щодо в цілому південноукраїнського регіону, так і до його складових.

Ключові слова: урбанізація, місто, Катеринославщина.

Систематизированы материалы Полного Собрания законов Российской империи о городах Екатеринославской губернии периода между крестьянской и городской реформами. Благодаря сопоставлению выявленных материалов с соответствующими данными по Таврической и Херсонской губерниям прослеживаются тенденции в изменениях политики Петербурга как по отношению к южноукраинскому региону в целом, так и к его составляющим.

Ключевые слова: урбанизация, город, Екатеринославщина.

The article is devoted to the systematization of materials of Complete Collection of laws of the Russian empire about the towns of Yekaterinoslav Province in the period between the peasant and the city reforms. Thanks to comparison of the materials with the data about towns of Kherson and Taurida Provinces we have a chance to track the tendencies in the changes of the policy of Petersburg in relation to the Southern Ukrainian region, and to its components.

Key words: urbanization, city, Yekaterinoslav Province.

Глибоке багатоаспектне вивчення урбогенезу Південної України не уявляється можливим без приділення належної уваги правовому полю, в якому і відбувались становлення та розвиток міської мережі краю. Безумовно, найбільш представницьким опублікова-

ним комплексом законодавчих документів, які стосуються південноукраїнських міст імперської доби, є Повне Зібрання законів Російської імперії. Систематизація його матеріалів щодо міст однієї з трьох губерній, що вітчизняною історіографією вже традиційно відносяться до Південної України, і є метою нашої розвідки. Йдеться про губернію Катеринославську, щоправда, з одним важливим застереженням: мається на увазі та частина губернії, яка сьогодні знаходиться в межах України. Втім, аби мати можливість простежити тенденції в змінах політики Петербурга як щодо в цілому південноукраїнського регіону, так і до його складових (Катеринославської губернії і окремих міст), звернути увагу як на специфічні риси урбанізаційних процесів на Півдні, так і на місце цих процесів у загальноімперському контексті, вважаємо за доцільне співвіднести виявлені матеріали не тільки з відповідними даними щодо Таврійської і Херсонської губерній (тобто ще двох складових Південної України), але і з даними щодо тих земель Катеринославської губернії, які зараз знаходяться в складі Російської Федерації.

Важливо, що попри увагу, яка приділяється матеріалам Повного Зібрання законів Російської імперії чи не кожним дослідником, який звертається до історії Південної України імперської доби (як приклади, близькі до нашої тематики, можна назвати книги «Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861 рр.)» [1] та «Одеса у Повному Зібранні законів Російської імперії» [2], що містять показники документів Повного Зібрання з відповідних проблем), завдання систематизації матеріалів Повного Зібрання законів Російської імперії щодо міст Південної України і Катеринославщини зокрема все ще залишається невирішеним.

Згадаймо деякі характеристики Повного Зібрання законів Російської імперії, які дають змогу краще зрозуміти значення цього видання для вивчення міської історії регіону. За період з 21 травня 1828 до 1 квітня 1830 р. було надруковано Перше Повне Зібрання, до якого включалось більше 30 тис. актів, прийнятих упродовж 1649–1825 рр. Згодом публікувалось Друге Повне Зібрання, яке охопило період з 12 грудня 1825 до 28 лютого 1881 р. і становило 55 томів, що об'єднали більше 61 тис. актів із суцільною нумерацією. Більшість томів Другого Повного Зібрання через велику кількість актів, що видавались щороку, складались з кількох (двох

або трьох) відділень, які являли собою окремі книги. Пізніше видавались 33 томи Третього Повного Зібрання, які вмістили акти з 1 березня 1881 до 1913 р.

Зважаючи на такі обсяги, в цій розвідці ми звернемося до відносно невеликого, але надзвичайно важливого періоду в історії урбанізаційних процесів на півдні України. Йдеться про менш ніж десятиріччя, що відділяло одну з наймасштабніших складових «Великих реформ», селянську реформу, номінально розпочату низкою законодавчих актів від 19 лютого 1861 р., і реформу міську, розпочату 16 червня 1870 р., яка стала відправною точкою нового етапу в історії міст імперії.

З огляду на чисельні вади, неповноту показчиків, матеріали Повного Зібрання нами були опрацьовані методом суцільної евристики. Загалом цікавого нам періоду (19 лютого 1861 – 15 червня 1870 р.) стосуються 11 848 документів, вміщених у Повному Зібранні. Вони опубліковані в томах XXXVI–XLV Другого Повного Зібрання [3–28].

При вивченні матеріалів цих томів Повного Зібрання нами було виявлено лише 7 документів, що стосуються Катеринослава (37412, 42608, 43665, 43807, 44757, 44834, 45799) (тут і далі ми наводимо номери документів у Повному Зібранні), 5 – Маріуполя (39593, 43873, 44198, 45541, 46748), 2 – Бахмута (43587, 46650). Щодо інших міст губернії (у сучасних кордонах України) нами взагалі не виявлено окремих законодавчих документів. Разом із тим, законодавці не обійшли увагою сільську місцевість губернії, де вже закладався могутній економічний потенціал для подальшої урбанізації. Тут йдеться як про законодавчу підтримку проектів Дж. Юза, так і про гірничі заводи Луганщини.

Аби глибше зрозуміти характер уваги законодавців до розбудови міст Катеринославщини, доцільно навести анотації тих узако-нень, які видані щодо них.

Щодо безпосередньо Катеринослава, то 18 вересня 1861 р. з'явився сенатський указ про закриття комісії зі зведення будівель Катеринославської гімназії [4, с. 293–294]. 26 жовтня 1865 р. імператором було підписано указ про перейменування Катеринославського жіночого училища 1-го розряду на Катеринославську Маріїнську жіночу гімназію [15, с. 101]. 24 вересня 1866 р. побачив світ іменний указ про влаштування «поблизу міста Катеринослава» жіночої

общини зі школою [17, с. 44]. 1 листопада 1866 р. з'явився сенатський указ про визначення розміру грошового штрафу з домовласників і управляючих будинками в Катеринославі за неповідомлення поліції про приїжджаючих та від'їжджаючих [17, с. 206]. 26 червня 1867 р. затверджена імператором думка Державної Ради про збільшення приварочних грошей для Катеринославської арештантської роти цивільного відомства [18, с. 1037–1038]. 12 липня 1867 р. побачив світ іменний указ про утримання одного з вихованців Катеринославської гімназії на кошт камер-юнкера Алексєєва, із йменуванням цього вихованця «Олександрівським» [18, с. 1152–1153]. Нарешті, 4 травня 1868 р. з'явився іменний указ про закриття Рязанського та Катеринославського товариств «охотників рисістого бігу» (в Рязані таке товариство діяло з 1847, а в Катеринославі – з 1858 р.) [20, с. 492–493].

Щодо Маріуполя, то 6 травня 1863 р. була Височайше затверджена думка Державної Ради про обкладення маріупольських грецьких поселян поземельним збором замість подушного податку [9, с. 432]. 21 листопада 1866 р. імператор затвердив думку Державної Ради про припинення з 1 січня 1867 р. видачі допомоги від казни Маріуполу, Євпаторії, Феодосії, Бердянську, Балаклаві, Таганрогу та Керчі, що було винагородою з приводу зрівняння іноземних і російських суден в сплаті корабельних зборів [17, с. 258]. 31 січня 1867 р. з'явився сенатський указ про влаштування в Маріуполі громадського банку [18, с. 75–76]. 27 лютого 1868 р. імператор затвердив думку Державної Ради про нові штати Маріупольського повітового і Ростовських-на-Дону повітового і міського поліцейських управлінь [20, с. 171]. 10 лютого 1869 р. була Височайше затверджена думка Державної Ради про утворення земських закладів Маріупольського повіту (зрозуміло, що з розташуванням у повітовому центрі) [23, с. 147].

Стосовно третього міста Катеринославської губернії, яке представлене в узаконеннях Повного Зібрання, 21 серпня 1866 р. було затверджено імператором положення Військової Ради про посилення лазарету при 12-му резервному батальйоні в Бахмуті і про припинення видачі грошей на винайм приміщення для Бахмутської міської лікарні [16, с. 1060]. А 13 січня 1869 р. було підписано сенатський указ про ліквідацію Бахмутського повітового суду [23, с. 72].

Важливо, що про цілий ряд міст Катеринославської губернії не знаходимо жодного узаконення цікавого нам періоду. Натомість, ці населені пункти зустрічаються лише в законодавчих актах з більш або менш розлогими переліками міст.

Що ж до уваги до Катеринослава та Маріуполя, то вона цілком зрозуміла, адже перший – губернське місто, тоді як другий – «морські ворота» губернії.

Ще раз наголосимо, що йдеться лише про ті міста Катеринославської губернії, які зараз знаходяться в межах кордонів України. Адже у Повному Зібранні знаходимо чимало узаконень про приморські міста Катеринославщини, які зараз входять до складу Російської Федерації. Показово, що щодо найближчого з таких міст, Таганрога, у Повному Зібранні виявлено аж 19 узаконень, що більше за чисельність узаконень не тільки щодо безпосереднього конкурента Таганрога за першість на Азовському морі, Маріуполя, але і щодо губернського центру.

Вельми важливо порівняти картину по Катеринославській губернії з тією, що маємо стосовно двох інших південноукраїнських губерній.

Показово, що щодо міст Катеринославської губернії Петербург видав законодавчих документів у багато разів менше, ніж щодо міст Херсонської чи Таврійської губернії.

Щодо губернії Херсонської, то тут за кількістю документів, які видані стосовно нього, губернський центр знаходиться не на першому і навіть не на другому місці. Тоді як узаконень щодо Херсона виявлено 15, то щодо Одеси – аж 63. За кількістю узаконень щодо нього Херсон у кілька разів відстав від іншого міста Херсонської губернії – Миколаєва, стосовно якого виявлено 41 документ. Маємо узаконення щодо цілого ряду інших міських поселень Херсонської губернії: 10 стосовно Очакова, 9 – Єлизаветграда, 3 – посаду Нова Прага, по 2 – Новогеоргіївська та Маяків, по 1 – Ольвіополя, Бобринця, Новомиргорода.

Ще більшої кількості міських поселень стосуються узаконення щодо Таврійської губернії. І знов адміністративний центр губернії поступається увагою іншому місту, яке має особливий статус: тоді як щодо Сімферополя виявлено 11 документів, то стосовно Севастополя – 19. До того ж, лише стосовно безпосередньо Керчі виявлено аж 17 документів, плюс ще 5 – стосовно Керч-Єнікальського градо-

начальства і 1 – щодо Єнікале. Стосовно Бердянська опубліковано 13 документів, Феодосії – 9, Балаклави – 6, Ялти – 3, Євпаторії – 2, містечка Генічеська – 2. У той же час лише по одному документу знайдено щодо Карасубазара і Перекопа.

Для адекватного сприйняття наведених вище підрахунків варто звернути увагу на ряд моментів.

Перш за все згадаймо, що важливою рисою Повного Зібрання, яка відмічена багатьма дослідниками, була невідповідність назві в плані саме повноти: через цілу низку причин далеко не всі законодавчі документи вищих органів влади включені до зібрання.

У наших підрахунках не враховано узаконення, що стосуються в цілому Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства і в яких не йдеться виключно про міста. Не враховані, але можуть бути додані до списків узаконень щодо міст, де розташовані відповідні адміністративні установи, документи, які стосуються Чорноморської флотилії (37282, 40448, 42421, 44016, 46023), Одеського військового округу (39021, 39399, 39596, 39608, 39847, 40061, 40574, 40675, 41025, 41325, 43242, 45050, 46370, 46884, 47238, 47601, 47810, 48302), гімназій Одеського навчального округу (38673, 48490), округу Одеської судової палати (46062, 46678, 46682, 46699, 46815, 46859), Херсонської губернської по селянським справам присутності (42810), Таврійської губернської по селянським справам присутності (39143), Таврійської палати кримінального суду (39837). Виявлена низка законів про Окружні управління у південних поселеннях, зокрема, в Херсонському (40016 та ін.).

Додамо сюди і документи про порти «Новоросійського краю» (43315, 46035), про загалом міста Таврійської губернії (38307, 44619), про загалом міста «Новоросійських» та деяких інших губерній (39155), про ряд повітових судів Катеринославської і Таврійської губерній (44139, 44634, 46738).

Не враховані, за кількома виключеннями, ті закони, де адміністративні одиниці Південної України називаються в переліку 5 та більше відповідних одиниць Російської імперії.

Не враховані Височайше затверджені відомості про розмір податку з нерухомості в містах, посадах та містечках губерній Російської імперії.

Що стосується тематики документів щодо південноукраїнських міст, то тут, окрім врегулювання питань системи управління та

штатів, податків, пільг тощо, помітні сегменти складають узаконення щодо освітніх та банківських установ. Зокрема, чимало законів стосуються влаштування громадського банку в тому чи іншому місті Південної України. Утім, у цьому годі вбачати якусь унікальність чи бодай специфіку регіону, адже в Повному Зібранні законів Російської імперії за відповідні роки знаходимо не менше документів про влаштування громадських банків у містах інших регіонів держави.

У порівнянні з більш раннім періодом в історії урбанізаційних процесів на півдні України, відчутно помітне зростання уваги законодавців до питань розбудови шляхів сполучень у краї, передусім – до будівництва залізниць (що, безумовно, є одним з важливих факторів тієї ж урбанізації). Тож знаходимо велику кількість документів саме щодо залізниць на території Південної України (36899, 37590, 38471, 39402, 39419, 40008, 40153, 40258, 40541, 40677, 40963, 41025, 41238, 42082, 42427, 44128, 44490, 45075, 45118, 45549, 45820, 46979, 47161, 47641, 47642, 48077, 48281).

Нарешті, варто відмітити, що при дослідженні регулювання матеріалами Повного Зібрання розбудови міст Південної України необхідно звернутись і до тих документів, які стосуються загалом міст імперії (36682, 36980, 37131, 37150, 37287, 37478, 37515, 37576, 37735, 37867, 37950, 38121, 38460, 38685, 38708, 38798, 38964, 38992, 39005, 39087, 39098, 39119, 39127, 39326, 39382, 39604, 39626, 39814, 39817, 39819, 39840, 39895, 40044, 40048, 40261, 40289, 40315, 40330, 40417а, 40509, 40637, 40698, 40844, 40956, 40969, 40998, 41084, 41147, 41149, 41358, 41381, 41725, 41773, 41801, 42074, 42149, 42288, 42348, 42349, 42455, 42626, 42632, 42643, 42657, 42711, 42763, 43183, 43311, 43702, 43802, 44219, 44309, 44375, 44398, 44841, 45782, 46468, 47490, 47869, 48409, 48460).

Таким чином, опрацьовані матеріали досить чітко відбивають регіональну зміну пріоритетів, що відбулась у політиці Петербурга. Кримська війна вже була справою минулою, а отже минув той пік уваги, яка ще нещодавно приділялась принаймні частині Південної України, передусім приморським містам Таврійської губернії. Натомість, помітно більша активність законодавців зосередилась на законотворчості щодо території Королівства Польського і його міст, що було напряду пов'язано з придушенням «Польського повстання». Іншим регіоном, який привертав прискіпливу увагу ім-

перської влади, був Кавказ і Закавказзя. Що ж стосується Південної України, то тепер увага законодавців до неї вже помітно відрізнялась і від тієї, що спостерігалась в останній чверті XVIII ст., за часів Катерини II, коли регіон мав непересічне геополітичне значення для імперії, яка розширяла за його рахунок свої кордони. На відміну від останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., коли влаштування міст було однією з важливих складових «цивілізаторської місії» в краї, тепер міська мережа Південної України вже не зазнавала суттєвих змін. Натомість, урбанізація просувалась шляхом збільшення кількості населення, розбудови вже існуючих міських поселень і поширенням ознак міського способу буття в сільській місцевості. Втім, відмічене вище аж ніяк не означає, що імперія втратила інтерес до Південної України та безпосередньо до її міст. Змінилися акценти цього інтересу.

Насамкінець зазначимо, що подальша перспектива дослідження відповідної проблематики полягає, з одного боку, у зверненні до законодавства щодо міст регіону більш пізніх періодів, а з іншого, у співвіднесенні виявлених законодавчих та інших видів джерел, у створенні на цій основі синтетичної праці з історії урбанізаційних процесів на півдні України.

Бібліографічні посилання

1. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861 рр.) / І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2004.
2. Одеса у Повному Зібранні законів Російської імперії: Довідник-показчик / уклад.: К. А. Тиганій, О. Г. Кулик, П. П. Музиченко ; за ред. проф. П. П. Музиченко. – Одеса, 2006.
3. ПСЗРИ. – СПб., 1863. – Собр. II. – Т. XXXVI. – Отд. I. – № 36490 – 37190.
4. ПСЗРИ. – СПб., 1863. – Собр. II. – Т. XXXVI. – Отд. II. – От № 37191 – 37826.
5. ПСЗРИ. – СПб., 1863. – Собр. II. – Т. XXXVI. – Отд. III. Приложения.
6. ПСЗРИ. – СПб., 1865. – Собр. II. – Т. XXXVII. – Отд. I. – От № 37826 – 38621.
7. ПСЗРИ. – СПб., 1865. – Собр. II. – Т. XXXVII. – Отд. II. – От № 38622 – 39116.
8. ПСЗРИ. – СПб., 1865. – Собр. II. – Т. XXXVII. – Отд. III. Приложения.
9. ПСЗРИ. – СПб., 1866. – Собр. II. – Т. XXXVIII. – Отд. I. – От № 39117 – 40024.

10. ПСЗРИ. – СПб., 1866. – Собр. II. – Т. XXXVIII. – Отд. II. – От № 40025 – 40456.
11. ПСЗРИ. – СПб., 1867. – Собр. II. – Т. XXXIX. – Отд. I. – От № 40457 – 41318.
12. ПСЗРИ. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1867. – Собр. II. – Т. XXXIX. – Отд. II. – От № 41319 – 41641.
13. ПСЗРИ. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1867. – Собр. II. – Т. XXXIX. – Отд. III. Приложения.
14. ПСЗРИ. – СПб., 1867. – Собр. II. – Т. XL. – Отд. I. – От № 41642 – 42509.
15. ПСЗРИ. – СПб., 1867. – Собр. II. – Т. XL. – Отд. II. – От № 42510 – 42860.
16. ПСЗРИ. – СПб., 1868. – Собр. II. – Т. XLI. – Отд. I. – От № 42861 – 43602.
17. ПСЗРИ. – СПб., 1868. – Собр. II. – Т. XLI. – Отд. II. – От № 43603 – 44077.
18. ПСЗРИ. – СПб., 1871. – Собр. II. – Т. XLII. – Отд. I. – От № 44078 – 44894.
19. ПСЗРИ. – СПб., 1871. – Собр. II. – Т. XLII. – Отд. II. – От № 44895 – 45355.
20. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Собр. II. – Т. XLIII. – Отд. I. – От № 45356 – 46062.
21. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Собр. II. – Т. XLIII. – Отд. II. – От № 46063 – 46609.
22. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Собр. II. – Т. XLIII. – Отд. III. Приложения.
23. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Собр. II. – Т. XLIV. – Отд. I. – От № 46610 – 47357.
24. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Собр. II. – Т. XLIV. – Отд. II. – От № 47358 – 47861.
25. ПСЗРИ. – СПб., 1873. – Собр. II. – Т. XLIV. – Отд. III. Приложения.
26. ПСЗРИ. – СПб., 1874. – Собр. II. – Т. XLV. – Отд. I. – От № 47862 – 48529.
27. ПСЗРИ. – СПб., 1874. – Собр. II. – Т. XLV. – Отд. II. – От № 48530 – 49097.
28. ПСЗРИ. – СПб., 1874. – Собр. II. – Т. XLV. – Отд. III. Приложения.

Надійшла до редколегії 13.04.2010 р.

УДК 94 (477) «19/20» + 629.5 (477) (09)

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ОСОБЛИВОСТІ
УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У контексті теорії модернізації висвітлюються питання зростання міст та міського населення українських губерній Російської імперії, аналізуються чинники, які обумовили прискорені темпи урбанізації та її особливості.

Ключові слова: урбанізація, міста, міське населення, Україна.

В контексте теории модернизации освещаются вопросы роста городов и городского населения украинских губерний Российской империи, анализируются факторы, обусловившие ускоренные темпы урбанизации и ее особенности.

Ключевые слова: урбанизация, города, городское население, Украина.

In a context of the theory of update the problems of growth of the Ukrainian provinces of the Russian empire are lighted, the factors are analyzed, which one have stipulated accelerated rates urbanization and her feature.

Key words: cities, urban population, urbanization, Ukraine.

Необхідно відзначити, що без вивчення особливостей переходу України від традиційного, аграрного до нового індустріального суспільства неможливо пояснити специфіку національного історичного процесу, виявити її місце у світовій цивілізаційній динаміці. Ось чому актуальним та важливим у науковому плані є дослідження системних змін, які відбувалися в українських землях Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., і які в сучасній науці визначаються терміном «модернізація».

Важливою складовою тогочасних трансформацій, а разом з тим й їх своєрідним рушієм, була урбанізація. Остання означала підвищення ролі міст у житті суспільства, адже саме з ними пов'язані основні досягнення цивілізації. Під їхнім впливом зростали націо-

нальні ринки, формувалися нації. У містах концентрувалися представники владних структур, інтелектуальна еліта, підприємці, торговельно-фінансова верхівка, промислові робітники. Можна стверджувати, що саме міста і створили сучасні держави.

Історія урбанізаційних процесів в Україні в модернізаційну добу вже привертала увагу вітчизняних дослідників. Генезу міст українських губерній, особливості становища міського населення цього часу аналізували у своїх розвідках А. О. Гуменюк, В. І. Лазебник, В. Б. Молчанов, Л. А. Савенок, Д. М. Чорний та ін. [2; 10; 18; 35, 38]. Водночас у комплексі, проблема розвитку міст та міського населення України періоду раннеіндустріальної модернізації вивчена ще недостатньо. Спробуємо хоча б частково заповнити цю прогалину.

Треба зазначити, що інтенсивний розвиток промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст., активне залізничне будівництво, збільшення чисельності робітничого класу, а також значне демографічне зростання, поглиблене проблемою аграрного перенаселення, стимулювали урбанізацію українських губерній. Свідченням останньої було помітне зростання кількості міст та міських жителів, збільшення їх частки в загальному числі населення. Крім того, якщо у попередній час міста, головним чином, виконували роль військово-адміністративних центрів, а провідним заняттям жителів було сільське господарство, то в модернізаційну добу відбувається трансформація внутрішньої структури українських міст, посилюються їх економічні та культурні функції, на перший план виходить промислове виробництво, торгівля та фінансові операції.

Тож наприкінці XIX ст. порівняно з дореформеним часом чисельність жителів міст підросійської України збільшилась удвічі і досягла 3 млн 85 тис. чол. (усе населення становило тоді 23 млн 430 тис.). Зокрема, у період з 1863 до 1897 р. кількість жителів Одеси зросла в тричі, Києва – більш ніж у три з половиною рази, а Катеринослава – у шестеро. «Що стосується Катеринослава, то серед губернських міст він не має собі рівних за зростанням чисельності населення», – відзначали сучасники [7, с. 223]. Серед великих міст імперії саме Катеринослав займав перше місце за рівнем народжуваності; на 1 тис. чол. вона складала 48,5, тоді як, наприклад, в Одесі – 30,3. Утім, головним чинником у збільшенні чисельності мешканців міст

Наддніпрянської України була внутрішня міграція населення. Зокрема, у містах Катеринославської губернії станом на 1897 р. місцеві уродженці становили менше половини населення – 48 %, у Київській губернії – 52 %, Херсонській – 54 %. Серед жителів Одеси мігранти становили 56 % [31, с. 133].

Разом з тим зазначимо, що частка міських жителів України в пореформений період збільшилася всього на три відсотки, з 10 до 13,2 %. Особливо слабке зростання цього показника спостерігалося на Правобережжі. Якщо кількість городян з 1861 до 1900 р. тут зросла з 480 тис. до 915 тис. чол., то їх питома вага в населенні Київської, Подільської та Волинської губерній збільшилася всього на 0,6 % (з 9,1 до 9,7 %) [2, с. 77]. У свою чергу, у містах Лівобережжя станом на 1897 р. мешкало 860 тис. городян, що становило 11,4 % населення регіону [34, с. 151]. За рівнем урбанізації виділявся Південь України, де частка міських жителів наприкінці XIX ст. становила 21 % (1319 тис. осіб), й особливо Херсонська губернія – 29 %.

Водночас на показники тогочасної урбанізації суттєво впливав той факт, що статистика царської Росії не враховувала нових поселень міського типу, які виникали навколо великих промислових підприємств, і де не існувало міського управління. Так, Юзівка з 29 тис. мешканців, Нікополь (19,4 тис. осіб), Кривий Ріг (17 тис.), Кам'янське (16,9 тис.), Горлівка (10,4 тис.) та деякі інші центри важкої індустрії, які наприкінці XIX ст. вже були досить великими селищами фабрично-заводського типу, не вважалися містами¹. Відзначене стосувалося і населених пунктів, які виникали поблизу вузлових станцій новозбудованих у пореформений період залізниць – Лозова, Синельникове, Гришине, Авдіївка, Дебальцеве тощо.

Дійсно, за існування в імперії застарілого законодавства щодо утворення міст дістати міський статус було вкрай важко. І це, не зважаючи на те, що певні населені пункти перетворювалися в той час на повноцінні міста. Зокрема, в 1894 р. сучасник таким чином змальовував Юзівку: «Має до 25 тис. мешканців, 200 лавок, відділення держбанку, поштову контору і навіть пристойний готель»

¹ Недаремно перепис 1897 р. зафіксував наявність у Катеринославській губернії лише 9 міст.

[30, с. 52]. Відповідно її жителі мали всі підстави звертатися до уряду з проханням вирішити питання стосовно надання Юзівці статусу міста: «Настав час, – писали вони, – коли адміністративній владі не можливо більш не помічати існування великого міста з багатотисячним населенням, керованим поза спільних для всіх законів, свавіллям іноземної акціонерної компанії (Новоросійського товариства. – **О. Ш.**)...» [34, с. 253]. Однак, царизм так і не розв'язав цю проблему, навіть коли на початку ХХ ст. в Юзівці вже налічувалося 58 тис. мешканців. У зверненні Міністерства внутрішніх справ до Сенату хоча і визнавалося, що Юзівка зовні походить на місто, але все ж стверджувалося, що містом вона вважатися не може.

Тож є всі підстави стверджувати, що частка міських жителів українських губерній була вищою ніж офіційно оголошені дані. За підрахунками А. О. Гуменюка кількість міських поселень на Правобережжі в 1897 р. реально сягнула 98, тоді як за офіційною інформацією тут існувало лише 41 місто (3 губернських, 33 повітових та 5 заштатних, тобто тих, що не мали владно-управлінських функцій) [2, с. 77]. Водночас на Лівобережній Україні перепис кінця ХІХ ст. зафіксував існування 54 міст [34, с. 151].

Усього ж царська статистика нараховувала в Наддніпрянській Україні в 1897 р. 130 міст, серед яких чотири за кількістю населення перевищували 100 тис. осіб. Так, Одеса в 1897 р. нараховувала 404 тис. мешканців, Київ – 248 тис., Харків – 174 тис. та Катеринослав – 113 тис. [31, с. 90]. Саме ці великі міста і були в Україні центрами урбанізації та індустріалізації. Разом з тим, переважна більшість міського населення (76 %) проживала в невеликих містах та містечках з числом мешканців до 20 тис. чол. Подібних населених пунктів на той час нараховувалось до ста. Ще дев'ятнадцять міст мали до 50 тис. населення, а вісім – до 100 тис. Серед останніх були губернські центри: Житомир, який нараховував 65,9 тис. осіб, Херсон (59 тис.) та Полтава (54 тис.); повітові міста – Кременчук (63 тис.) та Бердичів (53 тис.), а також портові міста, які не відносилися до адміністративних осередків – Миколаїв з 92 тис. жителів і Севастополь – 53,6 тис. [34, с. 153].

Згодом урбанізаційні процеси в українських губерніях не втратили своєї динаміки. У результаті, напередодні Першої світової війни в містах України вже проживало 5160 тис. осіб, тобто кількість міського населення порівняно з 1897 р. зросла на 70 %. Зокрема,

в цей час населення Києва сягнуло 626 тис., Одеси – 500 тис., Харкова – 249 тис., Катеринослава – 222 тис. осіб. Стрімко зростала і кількість мешканців повітових центрів. Так, населення Луганська на 1 січня 1914 р. становило 57 тис., Маріуполя – 56 тис., Олександрівська – 53 тис., Павлограда – 42 тис. осіб тощо [39, 8 мая].

Разом з тим, питома вага мешканців міст у населенні України продовжувала залишатися незначною. Ф. Бродель у своїй капітальній праці «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.» підкреслював, що «для високого рівня (урбанізації. – О. Ш.) найімовірніше перевищення 50 % рівня». Первинного ж рівня ефективності, на його думку, урбанізація досягала починаючи від 10 % [1, с. 416]. У зв'язку з цим згадаємо, що 1914 р. в містах підросійської України за офіційними даними проживало 16,4 % всього населення. Для порівняння у Великій Британії ще 1891 р. частка городян становила 72 %, Німеччині – 47 % (у 1905 р. вона вже складала 57,4 %), Франції – 37,4 %, Австро-Угорщині – 32, 5 % [3, с. 11, 12].

У другій половині XIX – на початку XX ст. поступових трансформацій зазнавала і соціальна структура мешканців міст українських губерній, все більше відповідаючи уявленням про індустріальне суспільство. Тут помітніше проявлялася вертикальна мобільність населення, швидше ламалися станові перегородки, а поділ людей за походженням змінився поділом за заняттями та способом отримання прибутку.

Так, дворяни, прошарок яких у міському населенні України поступово зростав, активно поповнювали лави чиновництва та інтелігенції, втягувались до підприємницької діяльності. З 1861 до 1900 р. кількість потомствених дворян у містах Правобережжя зросла з 13,6 тис. до 40 тис. осіб (враховуючи членів їх сімей), у тому числі, у Києві – з 3 тис. до 18 тис. [2, с. 78]. В Одесі в 1897 р. мешкало 22,3 тис. дворян та чиновників, а Харкові – 16,7 тис. [8, с. 11]. У Катеринославі проживало 7059 осіб дворянського стану, Маріуполі – 968, Павлограді – 849, Луганську – 769, Олександрівську – 617 дворян тощо [10, с. 55].

Головним джерелом поповнення лав міської буржуазії України було купецтво, яке відігравало непересічне значення в економічному житті міст, особливо в торгівлі, здійсненні фінансових операцій. Відсоток купців у складі міського населення українських губерній

за переписом 1897 р. становив 2,19 %. Так, у Києві проживало тоді 5064 особи купецького стану, Одесі – 4965, Харкові – 3585, Катеринославі – 2364, Кременчуці – 1527, Бердичеві – 1446, Миколаєві – 1424, Полтаві – 1192, Сімферополі – 1063, Єлисаветграді – 1047. У дев'яти містах України кількість купців становила від 1000 до 500 осіб, ще в чотирнадцяти – від 500 до 300 [4, с. 159].

Чималу частину городян становили представники міщанського стану, які в модерну добу частіше за все перетворювалися на дрібних домогосподарів, ремісників та торговців. Наприклад, серед мешканців міст Правобережної України таких осіб наприкінці XIX ст. було 586 тис. або 64 % [2, с. 79]. Поповнювали міщани і лави індустріальних робітників, число яких в умовах промислової революції швидко зростало. Разом з тим склад міського пролетаріату переважно збільшувався за рахунок збіднілого селянства, відхідників з українського села. Наприкінці XIX ст. в Одесі налічувалося 24 тис. індустріальних робітників, у Києві їх було 13,4 тис., Харкові – 13,2 тис. У Катеринославі пролетарів, які працювали на фабриках та заводах міста, налічувалося 11,2 тис. [34, с. 159].

Водночас зазначимо, що чимала частина вихідців з селянського середовища, яка поповнювала лави робітництва, розглядала своє перебування в місті як тимчасове, а звідси й не прагнула оселитися там на постійне життя. Останнє зумовлювалося декількома чинниками. По-перше, це побутова невлаштованість. Для більшості уродженців українського села перехід від сільської праці до фабрики мав неприємний відтінок. Незвичні для селянина умови виробництва, проживання в казармах, підвалах або землянках, антисанітарія, високий рівень травматизму на виробництві, не давали йому можливість звикнути до життя в місті, перетворитися на його постійного мешканця.

По-друге, це низький рівень заробітної платні. Якщо на фабрику приходив одружений робітник, то в нього часто не вистачало коштів, щоб утримувати дружину, не кажучи вже про родину в цілому, яку він примушений був залишати на селі. Відповідно чисельність одружених робітників, які жили в містах зі своїми сім'ями була істотно обмежена. Так, серед мешканців міст та містечок Донецького басейну постійно проживали разом зі своїми родинами всього від 10 до 15 % робітників [30, с. 114]. На металургійних за-

водах Придніпров'я число сімейних робітників наближалось до 45–50 %. Тож значна частина українського міського населення, вихідців з селянського середовища, підтримувала тісні родинні зв'язки з селом, будучи готовою туди в будь-який час повернутися. А отже, ставилась до міста, як до чогось тимчасового, непостійного. Усе це істотно впливало на урбанізаційні процеси в Україні, стримувало їх розвиток.

Водночас згадаємо, що відхідники з села, які прямували до міста, далеко не завжди прагнули влаштуватися на роботу саме на завод або фабрику. Чимало з них віддавало перевагу таким професіям як двірник, сторож, візник тощо. «Перспектива стати половим, прикажчиком, лакеєм здається навіть заманливою перед тяжкою долею землероба, обтяженого непосильними платежами», – відзначав кореспондент земської газети наприкінці XIX ст. [36, с. 387].

Помітну частину міського населення на той час становили також декласовані, люмпенські елементи, бродяги та жебраки, які так і не змогли знайти в місті застосування своїй робочій силі, а відповідно й очікуваного заробітку та постійного помешкання. Таких осіб були десятки тисяч. Як писав у 1897 р. «Вестник благотворительности» (№ 2), багатьом відхідникам з села «не вдавалося знайти роботу... Вимушеним виходом з такого важкого становища частіш за все є жебрацтво – ця болячка великих міст». Крім того, слід враховувати, що наприкінці XIX ст. більше двох третин жебраків фактично були своєрідними професіоналами, для яких цей «фах» ставав найлегшим шляхом заробити собі на життя. Адже прибуток «досвідченого» сіромахи тогочасна преса визначала в 70 к. на день. Логічним результатом усього вищезгаданого було зростання злочинності в містах, зрощення лав жебраків з кримінальними колами.

Загалом станом на 1917 р. у містах України налічувалось 6234,5 тис. осіб (усе населення 31,2 млн). Приблизно четверту частину від цього становила інтелігенція та чиновники (1626,7 тис.). Ще 25 % склали дрібні власники – кустарі, ремісники та торговці. Усі ж верстви буржуазії складали тоді 12,6 % міських жителів. Зокрема, велика та середня буржуазія міст України налічувала 71 тис. осіб (3,8 %), а з урахуванням членів їх родин – 240 тис. Частка пролетарів у загальному складі міського населення України в 1917 р. дорівнювала 23,2 % [24, с. 34–37].

Необхідно також зазначити, що серед жителів міст, як наприкінці XIX ст., так і на початку XX ст., більшість було неетнічних українців. Громадсько-політичний діяч часів УНР І. П. Мазепа у своїх спогадах відзначав: «Русифікаційна політика царської Росії була причиною того, що міста на Україні, а з ними і всі вищі верстви українського суспільства... зденаціоналізувалися» [13, с. 27, 28]. За результатами перепису 1897 р. в містах мешкало лише 16 % усіх українців. Відповідно вони становили менше третини міського населення – 30,5 %, тоді як росіян нараховувалося – 34 %, євреїв – 27 %. Зокрема, у трьох південноукраїнських губерніях – Херсонській, Катеринославській та Таврійській – співвідношення українців і росіян у містах становило 17,5 % та 45,1 % відповідно. Питома ж вага єврейського населення тут складала 24,3 %. У губерніях Правобережної України – Київській, Волинській та Подільській 40 % міського населення становили євреї, росіяни – 25 %, а українців було лише 27 % [9, с. 27].

Тільки в містах Лівобережжя етнічні українці дещо переважали чисельно – 53,7 %. Росіян у містах регіону нараховувалося 26,5 %, євреїв – 17,2 % [9, с. 27]. Але згадана перевага представників титульної нації в лівобережних губерніях торкалася здебільше невеликих міст із населенням до 10 тис. чол. Відповідно серед населення Харкова українці вже становили тільки 26 %. Для тогочасної України також був характерним і такий феномен – чим більшим було місто, тим слабшою визначалася в ньому українська складова. На початку XX ст. єдиним містом з понад 50-тисячним населенням, де українці становили більшість, була Полтава [27, с. 24]. Усе це свідчило, що не зважаючи на прискорення урбогенезу та соціальної модернізації, українці переважно залишалися аграрною спільнотою.

Важливим проявом урбанізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. був той факт, що чимало міст України перетворювалося на великі промислові та торговельні центри, транспортні вузли, осередки культурного життя. Тут виникали університети та гімназії, працювали наукові товариства, театри та музеї, влаштовувалися художні виставки, музичні вечори тощо.

Швидко зростав і рівень послуг, які могло запропонувати своїм мешканцям місто. Саме тут відкривалися офіси банкірів та великих торговців, великі крамниці, ресторани та готелі. Так, наприкінці

XIX ст. в Києві торгівлю вели 53 магазини готового одягу, 52 суконно-мануфактурні крамниці, 23 – взуттєві, 64 – галантерейні, 92 – бакалійні, 22 – булочні та кондитерські, 50 – книжкових крамниць, 14 – тютюнових тощо [5, с. 193]. Усього ж постійною торгівлею в Києві цього часу було охоплено 4648 заклади. У Харкові на початку XX ст. функціонувало 3936 крамниць, лавок та інших торговельних точок [38, с. 55]. У Катеринославі в 1912 р. налічувалось близько 2 тис. крамниць, 16 ресторанів, 31 готель [7, с. 220]. У Херсоні функціонували 738 лавок, 34 трактири, 15 готелів і заїжджих дворів [35, с. 59]. В Олександрівську на початку XX ст. діяло 440 магазинів та лавок, 10 готелів, 3 трактири та ін.

З часом покращувався і благоустрій міст, побутовий рівень, які вони могли запропонувати своїм мешканцям. Усе активніше відбувалася їх забудова кам'яними будинками в три, чотири або навіть п'ять поверхів. Зокрема, в Києві кількість кам'яних споруд зросла з 361 в 1856 р. до 3 тис. у 80-ті рр. XIX ст. [26, с. 424]. У містах з'являється спочатку газове, а потім електричне освітлення, ліфти, телефон, водопровід, вимощені цеглою або плитами вулиці. 1910 р., за даними Б. Миронова, у середньостатистичному місті Російської імперії нараховувалося 2310 будинків, з них 80 % були дерев'яними і 20 % – кам'яними. На одне місто припадало 12 церков, 13 навчальних закладів, 35 трактирів, 18–19 шинків. Водопровід був у 20 %, а каналізація – у 5 % міст. У кожному третьому місті працював театр, кожне десяте мало музей, половина – бібліотеки, 4,5 % – трамваї, 27% – телефон [15, с. 310].

Вищезгадані середні цифри значною мірою віддзеркалюють становище й у тогочасних українських містах, розвиток їх комунального господарства. Так, у 1869 р. водогін з'явився в Катеринославі, у 1872 р. побудовано київську водокачку, а дещо пізніше водопровід почав функціонувати і в Одесі. У 1890-х рр. він також запрацював у Житомирі та Олександрівську. У Харкові міський водопровід було задіяний у 1904 р. Наприкінці XIX ст. каналізація існувала в Києві (з 1894 р.), Одесі, Ялті та Феодосії. У 1914 р. зусиллями міської думи вона була побудована в Катеринославі, а наступного року і в Харкові.

Набувало в Україні розвитку і електричне освітлення. У містах все частіше будувалися достатньо потужні електростанції. З 1890 р. електричними ліхтарями починають освітлюватися київські вулиці

і на межі нового століття в місті було встановлено близько 400 електричних ламп. У Харкові ж на цей час їх було вже більше 1 тис. [25, с. 104]. У Катеринославі на початку XX ст. нараховувалося 532 ліхтаря. Усього перед Першою світовою війною електричним освітленням користувалися 25 міст України.

Щодо телефону, то його перше застосування в українських губерніях відноситься до 1882 р. У цей час зусиллями приватної компанії була відкрита телефонна лінія в Одесі, а 1888 р. телефон, за підтримки держави, запрацював у Києві та Харкові [32, с. 745]. 1895 р. міська телефонна мережа, влаштована урядом, з'явилася і в Катеринославі. До 1900 р. телефонні лінії, державні або приватні, вже функціонували в усіх достатньо великих містах України. При цьому кількість абонентів телефонних компаній помітно збільшувалася. Якщо в 1904 р. в Києві їх було 1,7 тис., то 1910 р. ця цифра зросла вдвічі – до 3,4 тис. абонентів [5, с. 321]. Наприкінці XIX ст. виник також міжміський телефонний зв'язок. В українських губерніях його було започатковано між Одесою та Миколаєвим у 1893 р.

Зазначимо, що вартість річного абонементу на користування телефоном у міських урядових мережах дорівнювала 75 крб, приватних компаніях – від 75 до 250 крб [32, с. 747]. Зрозуміло, що такі витрати міг дозволити собі далеко не кожний підданий імперії Романових. Тож кількість власників телефонів все ж таки була порівняно не значною. За офіційними даними на межі XIX–XX ст. в країні в цілому нараховувалося 14 137 телефонних апаратів, які обслуговувалися державними підприємствами та 12 728 – приватними компаніями [32, с. 746]. Відповідно (станом на 1909 р.) на кожні 100 мешканців царської Росії припадало всього 0,1 абонента телефонної мережі. Тоді як у Сполучених Штатах ця цифра дорівнювала 7,6, Данії – 3,3, Швеції – 3,1, Норвегії – 2,3, Швейцарії – 2, Німеччині – 1,5, а Британії – 1,3 [22, с. 121].

Поступово прогресувало в містах України і поштове та телеграфне сполучення. Послуги їх були порівняно дешеві та більш-менш доступні для широких мас. Вартість одного слова в телеграмі становила 5 коп. (крім того за кожну телеграму бралось ще 15 коп.), а поштова марка до листа, відправленого в межах країни, коштувала 7 коп. Разом з тим поштових закладів в імперії явно не вистачало. Станом на 1905 р. на кожні 10 тис. мешканців Російської імперії

припадало всього 0,96 поштових закладів, тоді як у США – 8,33, Німеччині – 6,48, а Великій Британії – 5,37 [22, с. 107]. Тож не дивно, що сучасники закликали владу «подивитись на нашу пошту та телеграф, як на могутнє знаряддя культури» і, відповідно, більш динамічно їх розвивати [22, с. 84].

Транспортне забезпечення в містах України модернізаційної доби також еволюціонувало в кращий бік. Щоправда на межі XIX–XX ст. основний обсяг перевезень пасажирів ще здійснювався гужовим транспортом, зокрема візниками (швидкість їх руху була 10–12 км/год). Станом на 1905 р. на 1 тис. мешканців Одеси та Харкова припадало у середньому 8,8 візників, тоді як у містах Західної Європи лише чотири [23, с. 600]. Середня вартість проїзду на однокінному візнику на початку XX ст. становила в Києві 75 коп. на час [5, с. 321]. Водночас, наприклад, у Житомирі ця послуга в 1907–1908 рр. уже коштувала 20–25 коп. [17, с. 128].

Згодом в Україні набирає розвитку електротранспортне сполучення. Так у Києві, уперше в Російській імперії, 1892 р. на лінії Поділ-Хрещатик (довжина 1,5 км) запроваджено рух електричного трамваю. У 1897 р. трамвай з'явився в Катеринославі, а в 1898 р. – в Єлисаветграді та Севастополі. На початку XX ст. електричні трамваї вже функціонували в Харкові (1906 р.), Одесі, Вінниці, Миколаєві, Кременчуці, Житомирі та Сімферополі. Рухалися вони зі швидкістю 14 км/год. Станом на 1910 р. Київ посідав перше місце в імперії за довжиною трамвайних ліній – 155 верст.

У 1916 р. електричні трамваї за обсягом перевезень стають основним видом міського транспорту України. У тому році вони перевезли в Києві 108 млн чол., Одесі – 55 млн, Харкові – 35 млн, а Катеринославі – 27 млн пасажирів [23, с. 602]. Про роботу катеринославського трамваю, зокрема, згадував у своїх спогадах відомий український громадський діяч, у майбутньому член Центральної Ради Федір Матушевський: «Що в Катеринославі добре, – писав він у 1909 р., – так це трамваї. Бігають вони швидко, а надто добре те, що публіку так привчено, що вона миттю якось влізла і вилазить з вагонів. Чи може то вона сама така прудка та економна по-європейському на час. Не то що в Києві. Поки тут пасажир надумає з вагона вийти, поки вийде, то тебе аж за печінки зло бере на його» [14, с. 41].

Поволі в Україні поширювався й автомобільний транспорт. На

1914 р. у Києві нараховувалася 1 тис. автомашин, Харкові – 800. Переважну більшість становили легкові автомобілі, інші – вантажні та машини спеціального призначення. Зокрема, у Харкові 1910 р. з'явилися перші автобуси системи «Берліе». Перевозили вони 15 пасажирів [25, с. 5]. Квиток на один рейс коштував 10 коп. У той же час вартість проїзду на легковому автомобілі дорівнювала 5 крб/год. Поступово зростала і швидкість руху машин. У середньому вона становила 17 км/год.

Зазначимо, що органи місцевого самоврядування українських губерній докладали чимало зусиль, щоб упорядкувати автомобільний рух, ввести його до певних правових рамок. Адже чітких правил та норм покарання для водіїв машин, винуватців аварій, тривалий час не існувало. Так, коли навесні 1914 р. сумський поміщик Рагозінський збив своєю машиною хлопця, заподіявши йому смертельної травми, окружний суд обмежився винесенням автомобілісту догани та призначенням йому церковного покаяння [39, 14 июня]. Тож не випадково, що правила, які поступово запроваджувалися в тому чи іншому регіоні, вже встановлювали певні обмеження щодо швидкості руху автомобілів, визначали певні умови їх експлуатації. Зокрема, міською думою Кам'янець-Подільська на початку XX ст. було прийнято постанову, згідно з якою швидкість руху «автоматичних екіпажів не повинна була перевищувати в місті 10 верст та в околицях 20 верст на годину» [18, с. 268]. Водночас у цьому документі зазначалося, що «при зустрічах з кіньми, які виявляли переляк», автомобіль взагалі повинен бути зупинений. У свою чергу Катеринославська губерньська земська управа в 1908 р., приймаючи рішення щодо започаткування автомобільного руху між Катеринославом та Новомосковськом, ухвалила, що «швидкість при русі земською дорогою не повинна перевищувати 30-ти верст на годину» [28, с. 31, 299]. Крім того земці вирішили, що за умови поломки або пошкодження автомобіля в путі підприємець був зобов'язаний взяти на себе клопоти з найму «за свій рахунок підводи та доставки пасажирів до місця призначення» [28, с. 297].

Міста також прагнули використати розвиток автомобільного транспорту для покращання свого фінансового стану. Відповідно в більшості міських центрів Наддніпрянщини на користування машиною вже встановлювалися податки, розмір яких зазвичай становив до 3 крб [29, 13 сент.]. Але все ж таки вагомої ролі в житті горо-

дян України автотранспорт тоді ще не грав, автомобілів було занадто мало.

Необхідно вказати, що модерна доба викликала також все більших змін у побуті міського населення, організації його дозвілля. Адже досягнення науки та техніки перш за все входили у повсякденне життя саме в містах. Відповідно, городяни вже могли користуватися більш високим рівнем буденного комфорту. В їх побуті все активніше застосовувалася електроенергія, люди починали послуговуватися швейними машинками та грамофонами.

З'являлися і нові можливості для розваг. Поряд із традиційними театрами та трактирами значного поширення дістає кінематограф, сеанси якого розпочалися в 1896 р. Поступово кінопокази ставали все більш модною втіхою. До 1913 р. в Російській імперії вже нараховувалося більше 1400 кінотеатрів. Зокрема, у Києві на початку ХХ ст. діяло 29 подібних розважальних закладів, у Харкові – близько 20. Кінозали «Вулкан», «Модерн», «Гігант», «Колізей», «Палас» та ін. працювали в той час у Катеринославі.

Своєрідним видом розваг тогочасних мешканців міст ставало і відвідування ними судових засідань. Дозволені реформою 1864 р. відкриті судові процеси, викликали величезний інтерес серед представників всіх верств населення – дворян, буржуазії, міщан, робітників. Вони майже на рівних конкурували з існуючими розважальними закладами. У результаті судові зали часто були переповнені публікою, яка потім жваво обговорювала рішення присяжних засідателів, виступи прокурорів та адвокатів. При чому торкалося це процесів як у кримінальних, так і політичних справах. Зокрема «Одесские новости», висвітлюючи на своїх сторінках у жовтні 1914 р. процес у справі «Спілки чорноморських моряків», писали: «Навіть події, які переживаємо (Перша світова війна. – О. Ш.), не змогли послабити великої уваги, яка приділяється всією... спільнотою цієї справі, що набрала широкого розголосу... Усі коридори, сходи і багато приміщень були заповнені публікою» [20, 3(16) окт.]. Невипадково Міністерство юстиції імперії навіть запровадило вхід до залів суду тільки за спеціальними квитками, які завчасно видавалися в судовій канцелярії.

Усе більше часу мешканці міст України проводили й у численних клубах – Комерційних та Громадських зібраннях, Англійських та Яхт-клубах (звичайно, у цьому випадку йдеться про представни-

ків заможних верств), кількість яких швидко зростала. Так, в Одесі на межі XIX–XX ст. діяло 10 клубів. Серед них були Англійський та Комерційний клуби, Шляхетні збори, Новоросійське товариство любителів охоти, морський Яхт-клуб, Кримський гірничий клуб та інші. У Катеринославі на початку XX ст. існувало 5 клубів.

Зазвичай у подібних закладах влаштовувалися бали, музичні та літературні вечори. Водночас все більше часу постійні відвідувачі клубів віддавали азартним іграм. На початку XX ст. переважним чином це були карти, більярд та особливо лото. Гра здебільшого йшла на гроші. При чому участь у ній брали як чоловіки, так і жінки, програючи при цьому великі суми. Останнє призводило до втрати майна та розорення багатьох осіб, провокувало розпад сімей. Адже дружини та доньки купців і чиновників, за свідченням тогочасної преси, потім намагалися виправити свій фінансовий стан у численних домах побачень [33, 19 янв.]. Таке становище навіть спричинило в 1913 р. звернення купців Катеринослава до губернатора, з вимогою заборонити гру в лото на гроші в місцевих клубах.

Зауважимо також, що все більшого поширення серед представників нижчих прошарків міського населення – міщан та робітників набувала тоді гра в карти. Саме цим інколи заповнювали вже не тільки свій вільний час (як, наприклад, пасажери в поїздах), а й робочі години. Так, на сторінках преси в 1912 р. зазначалося, що на судні Руського товариства пароплавства та торгівлі «Император Александр II» «захоплення картами дійшло до того, що матроси навіть не вийшли на вахту, тільки б не відстати від гри» [19, 20 февр.]. У свою чергу під час страйку судноробітників Одеси на початку XX ст., за свідченням сучасника, пароплавні команди покинув роботи та заповнивши прилеглі до порту бульвари, переважно «були зайняті... грою в карти на привіллi» [11, с. 105].

Виникали в модерну добу й нові танці – зокрема танго, якими все більше захоплювалася молодь українських міст, студенти, гімназисти та гімназистки. Щоправда влада, вважаючи ці танці безсоромними та розпусними, всіма силами намагалася загальмувати їх поширення. Міністерство народної освіти в 1914 р. навіть ухвалило щодо цього спеціальне рішення. Зокрема, центральне учбове начальство, «маючи на увазі явно непристойний характер нового танцю, який все більше поширюється, під назвою «танго», вимага-

ло вжити суворі заходи для того, щоб «означений танок не викладався в навчальних закладах» [39, 16 апр.]. Ширилися в той час у містах і різні види спортивних змагань. Починали проводитися чемпіонати міст з футболу, матчі яких збирали все більше глядачів. Ставали все більше популярними і періодичні видання – газети та журнали, кількість передплатників яких у містах стрімко зростала.

Разом з тим варто зазначити, що всіма досягненнями, які принесла нова доба, послуговувалися не так багато городян, які переважно мешкали в центрі міст у великих кам'яних будинках. Більшість міського населення – перш за все робітництво – проживала в зовсім інших умовах. Робітничі околиці зазвичай були хаотично забудовані мазанками та халупами, вулиці не мали твердого покриття; скрізь було брудно, відсутні каналізація й освітлення.

До того ж і на початку ХХ ст. в Україні залишалося чимало губерньських або повітових міст, що відігравали лише роль адміністративних центрів і протягом десятиліть майже не змінили свій вигляд. Тут панував патріархальний дух, а промисловість та торгівля майже не розвивалися. Відповідно і зміни в повсякденному житті їх мешканців були мінімальними. Усього подібних міст у Наддніпрянській Україні нараховувалося близько п'ятдесяти [6, с. 330]. Так, у повітовому Переяславі за 35 років від часу проведення селянської реформи кількість мешканців зросла менше ніж на 50 %, що становить усього приблизно 14,5 тис. чол. До того ж і ззовні це місто скоріш нагадувало село. Дві третини будинків Переяслава становили сільські хати під стріхою і без підлоги [12, с. 280].

Чималі ділянки землі на околицях багатьох міст українських губерній, як і раніше, займали сільськогосподарські угіддя, сінокося. Адже значна частина міського населення, на відміну від Заходу, продовжувала займатися сільським господарством. Невипадково Ф. Бродель зазначав, що міста в Російській імперії «мало відрізнялись від сусідніх сільських поселень» [1, с. 404, 405]. До того ж значна роль селян у тогочасних урбанізаційних процесах об'єктивно посилювала саме аграрні риси міст України. Так, у губерніях Південно-Західного краю кількість городян, які обробляли свої земельні ділянки в міській смузі, з 1861 до 1897 р. зросла майже вдвічі [2, с. 79]. За даними ж І. Рибалки та Ф. Турченка, станом на 1917 р.

1308 тис. мешканців українських міст продовжували працювати саме в аграрному секторі [24].

З іншого боку, швидке промислове зростання в нових індустріальних районах, супроводжувалося забрудненням довкілля, породжувало складні екологічні проблеми. Зокрема, Дмитро Дорошенко на початку XX ст. в листі до Б. Грінченка таким чином змальовував наслідки індустріальної революції в Катеринославі: у місті «пилуга, дим, якийсь специфічний сморід..., листя все сіре, закурене порохом... Кругом – фабрики, димарі, над містом цілий день стоїть якийсь сірий туман» [37, с. 529].

Ще гіршим у цьому відношенні було становище в Юзівці. За спостереженням сучасника, який перебував там у 1896 р., «базар та вулиці утримувалися не чисто, сморід, задушливий дим та гар з заводу та рудників змішуються з вугільним та вапняковим пилом, з міазмами від бруду в балці та від органічних покидьків, що розкладаються на майдані та вулицях та шкодять повітря у вельми значному ступені» [16, с. 168]. Не набагато кращим стан повітря був і в інших великих промислових центрах України. Усе це викликало неабияку тривогу діячів науки та культури країни. «Повітря в містах все більш і більш забруднювалося, особливо з розвитком автомобільного сполучення, – зазначав у 1911 р. економіст І. Озеров. – Це позначається вельми шкідливо на здоров'ї населення, на його працездатності...» [21, с. 37]. Крім того, новозбудовані підприємства постійно забруднювали ріки України своїми стічними водами, на що регулярно скаржилися городяни². І хоча у Статуті про промисловість 1893 р. і наголошувалося на необхідності будувати заводи в містах та селищах виключно вище за течією річок, щоб не забруднювати воду, становище з екологією фактично не змінювалося в кращий бік.

Таким чином, урбанізація, викликана промисловим піднесенням другої половини XIX – початку XX ст. набула в Україні значних темпів. Зростала кількість міст, чисельність їх мешканців, інтенсивно розвивалося муніципальне господарство, поступово активізували свою діяльність органи громадського самоврядуван-

² Так, катеринославському губернатору В. Колобову в 1914 р. довелося створити спеціальну комісію, яка вдалася до перевірки нарікань мешканців міста на отруєння Дніпра відходами з Брянського металургійного заводу [39, 13 мая].

ня. Усе більших трансформацій зазнавав і спосіб життя городян модерного міста, а це, у свою чергу, детермінувало зміни в їх поведінці, програмувало певний менталітет.

Утім згадане прискорення урбанізаційних процесів в українських губерніях не могло повною мірою компенсувати втрачений час. На відзнаку від Заходу в Російській імперії між процесами індустріалізації та урбогенезом спостерігався суттєвий розрив. Урбанізація тут, беззаперечно, відставала від розвитку промисловості, який штучно прискорювався державним втручанням. А звідси – і низький відсоток великих міст у регіоні. У свою чергу це обумовлювало той факт, що міста могли прийняти та надати робочі місця лише невеликій кількості переселенців із села. Усе це затримувало процеси соціальної трансформації в українському суспільстві.

Крім того, міста України мали вкрай обмежені фінансові ресурси, у більше половини з них наприкінці XIX ст. існував дефіцит бюджету. До того ж чимало міст у той час продовжували зберігати доіндустріальні риси – погано розвинуті комунікації, традиційні форми господарювання багатьох мешканців тощо. Зрештою, рівень урбанізації українського суспільства залишався занадто низьким. Більшість населення України, як і за попередніх часів, мешкала в провінції, якої модернізація торкнулася значно меншою мірою, ніж великих промислових центрів.

Бібліографічні посилання

1. **Бродель Ф.** Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. : у 3 т. / Ф. Бродель ; пер. з фр. Г. Філіпчука. – К., 1995. – Т. 1.
2. **Гуменюк А. О.** Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А. О. Гуменюк // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
3. **Ден В. Э.** Каменноугольная и железодельная промышленность / В. Э. Ден. – СПб., 1912.
4. **Донік О. М.** Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 154–168.
5. История Киева : в 3 т. / гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. – К., 1983. – Т. 2.
6. История Украинской ССР : в 10 т. / редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. – К., 1983. – Т. 5.

7. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
8. **Ярмиш О. Н.** Історія міста Харкова ХХ ст. / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. Є. Епштейн. – Х., 2004.
9. **Кравченко Б.** Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; пер. з англ. – К., 1997.
10. **Лазебник В. І.** Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. / В. І. Лазебник // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія і археологія. – Д., 2002. – Вип. 10. – С. 51–56.
11. **Ленднер Н.** Южное мореходство и забастовки / Н. Ленднер // Русское судоходство. – 1906. – № 8. – С. 104–110.
12. **Любченко В. Б.** Життя провінційного міста: повітовий Переяслав у ХІХ ст. / В. Б. Любченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип. XIV. – С. 268–284.
13. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції / І. Мазепа. – К., 2003.
14. **Матушевський Ф.** Листи з дороги // У старому Катеринославі (1905–1920 рр.) / Ф. Матушевський: Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів ; уклад. М. П. Чабан. – Д., 2001. – С. 25–52.
15. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1.
16. **Михненко А. М.** Новейшая история Донецкого бассейна / А. М. Михненко. – Донецк, 1998.
17. **Молчанов В. Б.** Культурно-освітні чинники добробуту міщан Правобережної України на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 44–49.
18. **Молчанов В. Б.** Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.) / В. Б. Молчанов. – К., 2005.
19. Моряк. – Відень. – 1912.
20. Одесские новости. – Одесса. – 1914.
21. **Озеров И. Х.** Куда мы идем? (Итоги экономического развития XIX в.) / И. Х. Озеров. – СПб., 1911.
22. **Озеров И. Х.** На новый путь: К экономическому освобождению России / И. Х. Озеров. – М., 1915.
23. Отечественная история: История России с древнейших времен до 1917 г. : энцикл. / редкол.: В. Л. Янин, В. М. Карев, М. Д. Волков и др. – М., 1994. – Т. 1.
24. Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917–1937 / отв. ред. С. В. Кульчицкий. – К., 1987.

25. **Парамонов А. Ф.** Материалы к энциклопедии «Старый Харьков» / А. Ф. Парамонов. – Харьков, 2006.
26. **Попович М.** Нарис історії культури України / М. Попович. – К., 1998.
27. **Портнова Т. В.** Міста Наддніпрянщини ХІХ – початку ХХ ст. як соціально-культурний феномен: до постановки проблеми / Т. В. Портнова // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія і археологія. – Д., 2003. – Вип. 11. – С. 23–26.
28. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания. 31 янв. – 3 февр. 1908 г. – Екатеринослав, 1908.
29. Приднепровский край. – Катеринослав. – 1913.
30. **Рагозин Е. И.** Железо и уголь на юге России / Е. И. Рагозин. – СПб., 1895.
31. **Рашин А. Г.** Население России за 100 лет (1811–1913 гг.): Статистические очерки / А. Г. Рашин / под ред. С. Г. Струмилина. – М., 1956.
32. Россия в конце ХІХ в. / под общ. ред. В. И. Ковалевского. – СПб., 1900.
33. Русская правда. – Катеринослав. – 1914.
34. **Рындзюнский П. Г.** Крестьяне и город в капиталистической России второй половины ХІХ в. / П. Г. Рындзюнский. – М., 1983.
35. **Савенок Л. А.** Соціальне обличчя Херсону наприкінці ХІХ ст. / Л. А. Савенок // Південний архів : зб. наук. праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Вип. 12. – С. 47–60.
36. **Туган-Барановский М. И.** Русская фабрика в прошлом и настоящем / М. И. Туган-Барановский. – М., 1922.
37. Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / упоряд. С. В. Ульяновська. – К., 1993.
38. **Чорний Д. М.** Торгівля в Харкові на початку ХХ ст. / Д. М. Чорний // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С. 53–59.
39. Южная Заря. – Катеринослав. – 1914.

Надійшла до редколегії: 13.04.2010 р.

УДК 94(477): 061.22

Н. М. Кушлакова

*Західнодонбаський інститут економіки управління
(м. Павлоград)*

**ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ
РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА
ЯК ВІДБИТТЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ МІСТА**

Розглянуто процес виникнення та розвитку Катеринославського відділення Російського технічного товариства (КВ РТТ) через призму перетворень у соціальній структурі м. Катеринослава. Досліджено вплив урбанізаційних процесів, що відбувалися на Півдні Росії наприкінці XIX – на початку XX ст., на кількісний та якісний склад, напрями діяльності та конкретні справи КВ РТТ.

Ключові слова: урбанізація, Катеринославське відділення Російського технічного товариства (КВ РТТ), промисловість, технічна інтелігенція, інженер.

Рассмотрен процесс возникновения и развития Екатеринославского отделения Русского технического общества (ЕО РТО) через призму преобразований в социальной структуре г. Екатеринослава. Исследовано влияние урбанизационных процессов, которые происходили на Юге России в конце XIX – начале XX ст., на количественный и качественный состав, направления деятельности и конкретные дела ЕО ИРТО.

Ключевые слова: урбанизация, Екатеринославское отделение Русского технического общества (ЕО РТО), промышленность, техническая интеллигенция, инженер.

In this work the process of occurrence and development of Ekaterinoslav Department of Russian Technical Society (ED IRTS) through a prism of transformations in social structure of Ekaterinoslav city is considered. Influence of urbanized processes, which occurred in the south of Russia at end of XIXth – the beginning of XXth century, on quantitative and qualitative structure, directions of activity and concrete affairs of ED RTS is investigated.

Key words: an urbanization, Ekaterinoslav Department of Russian Technical Society (ED RTS), the industry, technical intelligentsia, the engineer.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії завершується промисловий переворот, який ознаменувався переходом до машинної індустрії з використанням парового двигуна, а основним промисловим паливом стало кам'яне вугілля. Економічний розвиток будь-якої держави того часу визначали такі галузі важкої промисловості, як вугільна, залізорудна, металургійна, машинобудівна. Найбільш інтенсивно починає розвиватись Південь Російської імперії, а саме – Донецько-Криворізький залізорудний басейн – головна вугільно-металургійна база країни.

Тому в цей період активно починає розвиватись вся Катеринославська губернія та й сам Катеринослав, зокрема, який ще на початку століття був звичайним пересічним містом Російської імперії. Найбільш активний розвиток міста починається з відкриттям Криворізького залізорудного родовища та початком спорудження (у 1884 р.) залізниці Донбас–Катеринослав, що, у свою чергу, привело до будівництва найбільших металургійних заводів краю.

Уже в кінці XIX ст. в місті налічувалось «69 фабрик и заводов, с ежегодным производством на 9 млн руб. и с 5–6 тыс. рабочих. Главнейшие: Александровский-Южнороссийский рельсопрокатный, железоделательный и механический завод акционерного общества Брянских заводов; 7 паровых мельниц; трубопрокатный завод; 2 табачных фабрики; 4 завода чугунолитейных и земледельческих орудий; 9 паровых лесопилен; 4 пиво- и медоваренных завода. Всего торговых и промышленных заведений, крупных и мелких, 904» [14].

З розвитком промисловості та всього міста в цілому змінюється й соціальний склад населення, зростає шар освічених людей, представників наукової і технічної інтелігенції, що викликає її гуртування за корпоративними інтересами. У Катеринославі закономірно виникають громадсько-наукові об'єднання: 1) Товариство катеринославських лікарів (1874 р.), яке мало на меті об'єднання лікарів міста для підтримки їх діяльності та вирішення різноманітних професійних проблем; 2) Катеринославське юридичне товариство (1898 р.), метою створення якого було вивчення права та розпо-

всюдження юридичних знань серед населення міста; 3) Катеринославське наукове товариство (1901 р.), головна мета діяльності якого полягала в сприянні розповсюдженню знання серед пересічних громадян міста.

На початку ХХ ст. в Катеринославі крім КВ РТТ, метою якого було сприяння розвитку техніки та технічної промисловості регіону, почали діяти ще декілька науково-технічних товариств, таких як Катеринославське відділення Російського металургійного товариства (1912 р.), Товариство гірничих інженерів, що закінчили Катеринославський гірничий інститут (1911 р.), Науково-технічне товариство при Катеринославському гірничому інституті.

Першим же науково-технічним товариством міста стало Катеринославське відділення Російського технічного товариства (КВ РТТ). Історичних розвідок, присвячених процесу виникнення та діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства (КВ РТТ), на сучасному етапі відомо небагато. До останнього часу це були праці В. С. Савчука та Н. М. Кушлакової [10–12], в яких розглянуто в історичній послідовності процес виникнення, відкриття та діяльності в перші роки його існування. Останнім часом вийшла з друку монографія П. О. Чорнобая, в якій розглянуто деякі напрями діяльності КВ РТТ та участь у ньому вчених Катеринославського вищого гірничого училища [13].

Розвиток Катеринославського відділення Російського технічного товариства через призму перетворень у соціальній структурі міста, що відбувалися в м. Катеринославі на рубежі ХІХ–ХХ ст., став предметом нашого дослідження. Причому ми мали на меті провести детальний аналіз різноманітних процесів та явищ стосовно діяльності і розвитку Катеринославського відділення Російського технічного товариства в контексті урбаністичних процесів у регіоні.

Як відомо, КВ РТТ було засновано в 1892 р., але розпочало свою роботу з деяких формальних причин лише через два роки. Відомості про діяльність відділення за наступні шість років досить скупі, практично відсутні. Відомо, що на 1 січня 1895 р. до складу Катеринославського відділення входило 43 особи, за звітний період проведено 6 засідань загальних зборів та 7 засідань Ради відділення [1]. Надалі ж діяльність КВ РТТ практично припиняється. Однією з можливих і найбільш вірогідних причин цього явища може слугу-

вати відсутність у Катеринославі необхідної кількості представників технічної інтелігенції.

Другий, найбільш активний період діяльності Катеринославського відділення почався в 1899 р. після відкриття в Катеринославі Вищого гірничого училища (КВГУ), на що вказував у своїй роботі А. Ф. Родзевич-Белевич, говорячи, що вже в 1901 р. «...Отделение функционировало правильно, проявило оживленную деятельность и насчитывало 84 действительных члена» [9, с. 398]. Кількісний склад будь-якого товариства якнайкраще віддзеркалює ті соціально-політичні події, що відбуваються в суспільстві, тому й КВ РТТ не стало виключенням. За різні роки його діяльності кількісний склад то зменшувався, то збільшувався, але свого мінімуму він досяг після революційних подій 1905 р. (77 осіб станом на 01.01.1906 р.) [5] (рис. 1).

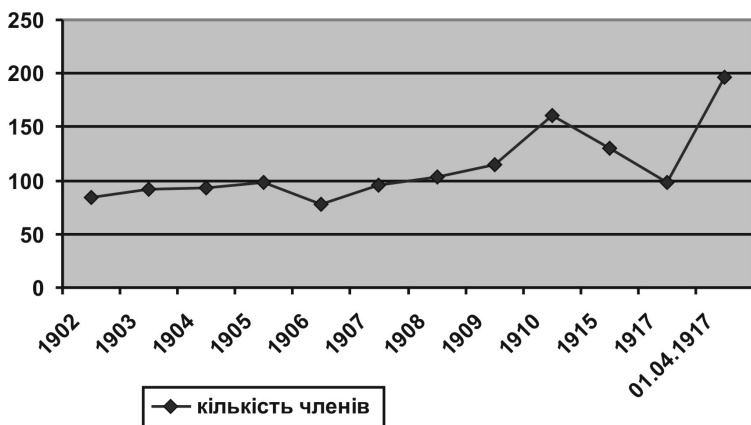

Рис. 1. Динаміка змін чисельного складу членів Катеринославського відділення Російського технічного товариства за 1901–1917 рр.

Аналогічна ситуація склалася й з початком Першої світової війни, коли кількість членів товариства становила 99 осіб станом на 01.01.1916 р. [4, с. 1]. Але подальші події, пов'язані з Лютневою буржуазно-демократичною революцією, суттєво не вплинули на кількісний склад товариства, діяльність якого навпаки навіть пожвави-

лась. Журнали засідань загальних зборів членів КВ ІРТТ за 1916–1917 рр. та звіт про діяльність товариства за 1916 р. дають змогу проаналізувати як кількісний, так і якісний склад товариства за означений період.

Так, якщо на початок 1916 р. в товаристві налічувалось, як уже було зазначено вище, 99 осіб дійсних і почесних членів, то протягом року знову було прийнято до складу КВ РТТ 27 членів, а вибуло 28 осіб, тому на початок (на 1 січня) 1917 р. маємо в складі товариства 98 членів, 2 з яких почесні.

Докорінно ситуація змінюється за три наступних місяці – стомлена війною та суспільно-політичними подіями в державі інтелігенція міста знову починає активно працювати, звернувшись до свого осередка науково-технічної думки – Катеринославського відділення технічного товариства. Кількість членів відділення збільшується за такий короткий термін удвічі й на 1 квітня 1917 р. становить 197 осіб.

Бурхливий розвиток промисловості привів до збільшення населення міста (за 25 років з 1885 до 1900 р. населення Катеринослава збільшилося з 47 тис. до 180 тис.), а також викликав нагальну потребу в освічених технічних кадрах. Тому в 1899 р. в губернському промисловому центрі відкривається Катеринославське вище гірниче училище, яке 1912 р. перетворюється в Гірничий інститут. Місто поповнюється значною групою кваліфікованих гірничих інженерів та інших представників технічної інтелігенції. Тож, мабуть, не випадково цей процес викликав активізацію діяльності Катеринославського відділення та вплинув не лише на його кількісний, а й на якісний склад (табл. 1).

Потреба в спілкуванні та обміні думками з приводу вирішення нагальних потреб міста та місцевої промисловості стали причиною вступу до відділення великої кількості інженерів – представників різних галузей господарства.

Аналіз якісного складу членів Катеринославського відділення за період 1905–1917 рр. дасть деякі пояснення щодо змін у чисельному складі. Так, інженерів-технологів, інженерів-електротехніків, цивільних інженерів стало більше ніж удвічі (29 осіб проти 56, 3 проти 11 і 3 проти 6 відповідно). Як бачимо з табл. 1, до складу дійсних членів товариства в 1917 р. почали входити представники нових спеціальностей. Новітні досягнення науки й техніки викликали появу нових галу-

Таблиця 1

**Динаміка змін якісного складу членів Катеринославського відділення
Російського технічного товариства в 1905–1917 рр.**

	Освіта членів КВ РГТТ	01.01.1905	01.01.1906	01.01.1915	01.01.1917	01.04.1917
1	Інженери-технологи	29	19	37	29	56
2	Інженери шляхів сполучення	22	16	20	13	16
3	Інженери-електротехніки	3	3	3	11	11
4	Інженери іноземні	2	3	11	11	6
5	Гірничі інженери	15	13	17	10	21
6	Особи без вищої освіти	—	—	—	8	8
7	Кандидати університету	4	1	2	6	5
8	Інженери-будівельники	—	1	2	4	5
9	Цивільні інженери	3	2	2	4	6
10	Інженери-механіки	9	8	5	2	4
11	Професори та викладачі Гірничого інституту	—	—	2	—	7
12	Інженери (різноманітні галузі виробництва: архітектура, хімія)	5	5	3	—	15
13	Інженери-металурги	—	—	1	—	2
14	Керівничі кадри залізниць	—	—	—	—	8
15	Власники підприємств, начальники вироб- ництв	—	—	16	—	10
16	Вільні особи	4	5	4	—	7
17	Інспектори, співробітники Міністерства Землеробства	—	—	1	—	5
18	Присяжні повірені	—	—	1	—	3
19	Кандидати наук (хімії, економіки, фіз.-мат наук)	1	1	2	—	2
20	Учителі, викладачі училищ	1	1	1	—	—
	Усього	98	78	130	98	196

зей виробництва, а це, в свою чергу вимагало співпраці науковців і практиків, з одного боку, і підготовки фахівців, з іншого.

Цікавим є той факт, що кількість інженерів-технологів у товаристві значно перевищувала кількість гірничих інженерів, що можна пояснити значною кількістю заводів у Катеринославі, на яких працювали саме інженери-технологи.

Як наголошувалося вище, відкриття Катеринославського вищого гірничого училища 1901 р. мало пряме відношення до поновлення діяльності КВ ІРТТ у цей період. Тому дивним видається той факт, що в списках членів відділення, що додавались до щорічних звітів, ми знайшли лише декілька осіб, які класифікували себе як викладача КВГУ (або Гірничого інституту): двоє – у 1915 р. та 7 – у 1917 р. (див. табл. 1). Насправді ж, у складі Катеринославського відділення було набагато більше професорів та викладачів Гірничого інституту – очевидно, що при складанні списків переважна більшість викладачів цього вищого навчального закладу вказувала лише свою професію, не акцентуючи увагу на місці своєї роботи. Це твердження буде нами надалі перевірене.

Розвиток Катеринослава та його промисловості привів до збільшення кількості населення та викликав зміни в його структурі. Місто починає розбудовуватись, а це, у свою чергу, вимагає наявності спеціалістів-будівельників. Тому не дивно, що у складі Катеринославського відділення з 1906 р. ми зустрічаємо інженерів-будівельників, кількість яких до 1917 р. збільшується з 1 до 5 осіб, а також інженерів-архітекторів (2 – у 1906 р. проти 5 – у 1917 р.)

Відмітимо вступ до складу КВ РТТ представників керівництва залізниці (8), власників підприємств різноманітних галузей господарства (10 – управляючі та начальники цехів і заводів, власники технічних контор).

Урбанізаційні процеси та проблеми, пов'язані з їх перебігом, впливали на діяльність КВРТТ. З перших днів своєї активної діяльності (1901 р.) Катеринославське відділення першочергово опікувалось проблемами розвитку Півдня Росії взагалі та м. Катеринослава, зокрема. Пріоритетними в роботі засідань загальних зборів та зборів Ради були питання облаштування міста, покращення умов життя населення. Так, уже в 1901 р. членами відділення були розроблені й впроваджені в життя такі важливі для населення міста заходи, як відкриття трамвайної лінії Катеринослав–Нижньодні-

провськ (зроблено також всі необхідні приблизні розрахунки), прокладання якісного водопроводу з використанням унормованих розмірів чавунних водопровідних труб [2]. Розробка питання водопостачання міста КВ РТТ здійснило настільки вдало, що отримало за виконану роботу подяку Катеринославського міського голови [3, с. 103–104].

Це питання (водопостачання) залишалося в полі зору членів товариства протягом багатьох років. Відзначимо, зокрема, доповідь «Исследование воды реки Днепра, стоков впадающих в него, и колодцев на территории города Екатеринослава», зроблену в засіданні загальних зборів членів відділення 09.03.1906 р. М. Д. Аверкієвим [6, с. 19–20], а також пропозицію інженера Леві на зборах 30.04.1909 р. щодо організації екскурсії в с. Кайдаки для огляду силової станції та дослідження стану фільтрів міського водопроводу [7, с. 376–377].

Не менш важливим для міста було й питання побудови якісних доріг. На засіданні загальних зборів членів відділення в січні 1906 р. було розгорнуто широку дискусію з приводу облаштування мостових міста після доповіді І. І. Тихонова «Про засоби боротьби з пилом». Резолюцією зборів стало рішення про вивчення можливостей побудови мостових у Катеринославі. Як відомо, до 1910 р. в місті були замощені гранітними уламками всі вулиці [8, с. 13–15].

У квітні 1909 р. до Ради Катеринославського відділення надходить лист за № 2256 від 21.04.1909 р., в якому Земська управа звернулась до КВ з проханням «поставить на разрешение Технического общества вопрос: можно ли присоединить к междугородному телефону предполагаемый к постройке в уезде земский телефон, если по уезду будут стальные провода или необходимо для главной линии Екатеринослав-Никополь хромо-алюминиевая проводка...» [7, с. 376–377]. Після обговорення вказаної проблеми до Управи відправлено листом резолюцію за № 103 від 29.04.1909 р., в якому було зроблено оцінку позитивних і негативних наслідків приєднання земського телефону до міжміської телефонної лінії за вказаних умов.

Структура КВРТТ змінювалася не тільки за інтересами її членів, а й відповідно до вимог та нових завдань, які ставило перед ним місто. Як відомо з протоколів засідань товариства за 1916 р. Катеринославське відділення мало два відділення: електротехніч-

не (голова М. О. Іванов, секретар Г. Є. Євреїнов) і Постійна комісія з технічної та професійної освіти (голова К. І. Попель, секретар І. М. Лядков). На протязі звітного періоду електротехнічний відділ провів 8 засідань, в яких було оприлюднене й обговорено 8 доповідей, а Постійною комісією з технічної та професійної освіти – 5 засідань, де заслухано 7 доповідей.

У 1917 р. організовані й розпочали свою діяльність три нові відділи: будівельно-дорожній (голова Д. В. Андожський) – проведено 4 засідання, механічний і хіміко-металургійний (голова П. Г. Рубін) – проведено 2 засідання.

Стосовно діяльності знову створених відділів хочеться відмітити деякі з основних питань, які розроблялися:

– у хіміко-металургійному відділі: сучасний стан металографії в заводській справі (на прикладі Брянського, Нікопольського, Маріупольського та Каменського металургійних заводів);

– у будівельно-дорожному відділі: питання залізничного будівництва взагалі та «возвышения наружного рельса в кривых».

Крім відділів активну роботу в товаристві виконували тимчасові Комісії, які періодично створювались для вирішення нагальних питань міста чи регіону в цілому. Так, у 1916 р. була створена лише одна комісія такого призначення – Комісія «по устройству оградительной от наводнения дамбы у поселка Амур». У 1917 р. працювало дві таких комісії: Комісія з питання шлюзування Дніпра та Комісія з питання реорганізації технічної освіти стосовно потребам краю.

Проблема вод Дніпра завжди хвилювала членів товариства. Результатом роботи вище згаданих комісій стала, зокрема, розроблена ними програма, яка передбачала довгострокове вивчення таких питань:

1. Значення шлюзування Дніпра для шляхів сполучення.
2. Вплив шлюзування на промисловість краю.
3. Значення шлюзування для розвитку земельного покращення.
4. Вплив шлюзування на колонізацію краю.

За цією програмою в 1916 р. було зроблено в засіданнях загальних зборів членів КВ 2 доповіді (М. Є. Долгов), у 1917 р. – 6 доповідей (В. Л. Ніколаї, А. В. Новак, М. О. Іванов, П. Є. Голосов, М. Є. Долгов). До речі, серед програм шлюзування Дніпра, поданих на розгляд Міністерства, була програма В. Л. Ніколаї.

Крім вищезгаданих проблем у засіданнях загальних зборів членів КВ РТТ проводилась активна робота з вирішення таких важливих для життєдіяльності населення міста й краю питань:

– про відкриття Інституту шляхів сполучення в м. Катеринославі, про залізничне будівництво й облаштування нових залізниць (1916 р.).

– питання реорганізації технічної освіти стосовно потребам краю: відкриття електромонтажних курсів для жінок, про організацію Союзу інженерів, відкриття середнього технікуму технічного товариства (реорганізація курсів п. Коробочкіна) (1917 р.).

Підсумовуючи все вищевказане, можна зробити висновок, що Катеринославське відділення Російського технічного товариства у своїй діяльності першочергове місце віддавало вирішенню тих проблем, які виникали у процесі урбанізації краю, перетворенню Катеринослава в промисловий мегаполіс. Зміни чисельного та якісного складу КВ РТТ, напрями його діяльності та конкретні справи відбивали, зокрема, ті соціально-економічні перетворення на Півдні Російської імперії та в Катеринославі, які були викликані урбанізаційними процесами в цьому регіоні.

Бібліографічні посилання

1. Отчет о деятельности ЕО РТО за 1894 г. // Записки ИРТО. – 1895. – № 9. – С. 10–85.
2. Отчет о деятельности ЕО РТО за 1901 г. // Записки ИРТО. – 1902. – № 9–10. – С. 132–146.
3. Отчет о деятельности ЕО РТО за 1902 г. // Записки ИРТО. – 1903. – № 8–9. – С. 98–117.
4. Отчет о деятельности ЕО РТО за 1916 г. // Записки Екатеринославского отделения РТО. – 1918. – № 1–12. – С. 1–5.
5. Протоколы заседаний общих собраний членов ЕО РТО // Записки Екатеринославского отделения РТО. – 1905. – № 3/4.
6. Там же. – 1906. – № 3–5. – С. 19–20.
7. Там же. – 1909. – № 7–8. – С. 376–377.
8. Там же. – 1906. – № 1–2. – С. 13–15.
9. **Родзевич-Белевич А. Ф.** Краткий обзор деятельности Екатеринославского отделения Русского технического общества за последнее десятилетие / А. Ф. Родзевич-Белевич // Записки ЕОИРТО. – 1909. – № 7–8. – С. 397–401.

10. **Савчук В. С.** Екатеринославское отделение русского технического общества: основные направления и итоги деятельности / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К., 1994. – Вип. 41. – С. 87–101.
11. **Савчук В. С.** Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопросы истории естествознания и техники. – М., 1992. – № 1. – С. 105–111.
12. **Савчук В. С.** Створення та перші роки діяльності Катеринославського відділення Російського технічного товариства / В. С. Савчук, Н. М. Кушлакова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 130–138.
13. **Чорнобай П. О.** Катеринославське відділення Російського технічного товариства і діяльність у ньому викладачів Катеринославського вищого гірничого училища / П. О. Чорнобай. – Д., 2009.
14. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

УДК 94 (477.63) «1920–1940»

В. В. Іваненко, М. Е. Кавун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УРБАНІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ В ДОБУ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ»

Відтворено характерні особливості урбанізаційного процесу в Дніпропетровську на етапі «соціалістичної модернізації» кінця 1920 – 1930-х рр. у декількох аспектах: структурному, промислово-економічному, культурно-освітньому, містобудівному.

Ключові слова: Катеринослав, Дніпропетровськ, соціалістична модернізація, заводи, вищі навчальні заклади, генеральний план, перейменування, пам'ятники.

Реконструированы характерные особенности урбанизационного процесса в Днепропетровске на этапе «социалистической модернизации»

© В. В. Іваненко, М. Е. Кавун, 2010.

ции» конца 1920–1930-х гг. в нескольких аспектах: структурном, промышленно-экономическом, культурно-образовательном, градостроительном.

Ключевые слова: Екатеринослав, Днепропетровск, социалистическая модернизация, заводы, высшие учебные заведения, генеральный план, переименования, памятники.

The characteristic features of urbanization process are reconstructed in Dnepropetrovsk on the stage of «socialistic modernization» in the end of 1920–1930th in a several aspects: structural, industrial-economic, cultural and educational, town-planning.

Key words: Ekaterinoslav, Dnepropetrovsk, socialistic modernization, factories, higher educational establishments, general plan, renaming, monuments.

Період кінця 1920-х – початку 1940-х рр. – рубіжний у розвитку міста на Дніпрі. Формальною зовнішньою ознакою цього є заміна назви – з Катеринослава на Дніпропетровськ. Проте надання нової назви засвідчило лише початок радикальних змін як у «змісті» міського життя, так і в його «формі». Утвердження радянської державно-політичної системи та впровадження на практиці нових ідеологічних норм протягом 1930-х рр. радикально змінило «зміст» і, меншою мірою, форму міського життя. «Соціалістична модернізація» стала ключовою ідеєю розвитку «міста чавуну та сталі» цього періоду. У цьому сенсі заклик, що пролунав на IV міській партконференції 1934 р.: «Більшовики Дніпропетровська! Перетворюйте Дніпропетровськ на зразкове, культурне, соціалістичне місто!» [18] слід сприймати не як чергове гасло, а як вектор системних перетворень, що мали втілитися в життя за досить короткий термін.

Проблематика вивчення «соціалістичної модернізації» Дніпропетровська саме в контексті особливостей урбанізаційного процесу, на жаль, практично не піднімалася дослідниками. Дослідження історії міста 1920–1930 рр. здійснювалося виключно на позитивістському рівні. Певні узагальнення по проблемі містяться в одному з розділів колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська» (автор відповідного підрозділу – В. В. Іваненко) [42]. Основні джерельні матеріали – преса, зокрема газета «Зоря», опубліковані рішення місцевих органів управління та статистичні збірники. Об'єктом статті є урбанізаційний процес у Дніпровському Надпо-

ріжжі XX ст. Предмет – особливості урбанізації Дніпровського Надпоріжжя доби «соціалістичної модернізації». Мета даного дослідження – виявити характерні особливості урбанізаційного процесу в Дніпропетровську доби «соціалістичної модернізації». Завдання: 1) дослідити структурно-системні зміни міського організму; 2) розглянути промислово-економічну модернізацію; 3) зробити висновки щодо процесів у культурно-освітній сфері; 4) проаналізувати зміни містобудівної системи.

Соціалістична модернізація країни й міста проводилася як докорінна трансформація економічної, соціальної та політичної системи. У середині 1930-х рр. ідея перетворення Дніпропетровська на соціалістичних засадах найбільш активно виявила себе. Було створене навіть спеціальне Управління планування та реконструкції міста. У 1934 р. це управління видало єдиний номер спеціальної газети «За реконструкцію міста чавуну та сталі», до заголовку якої винесли завдання «Зробимо Дніпропетровськ зразковим соціалістичним містом». Газета подавала картину позитивних змін: «Управління проектування й реконструкції досягло за останній час значних зрушень у справі реконструкції нашого міста. Цілий ряд проектів (Будинок Червоної армії, набережна, критий ринок та ін.) схвалені та прийняті. Трамвай перешивається на широку колію, поліпшується система водогону, озеленяється місто». З цього зроблено висновок, що «індустріальний центр – місто чавуну та сталі під керівництвом партії перетворюється на передове соціалістичне місто». Тут же пролунав і заклик прискорити системні зміни надалі: «перетворити Дніпропетровськ на зразкове, соціалістичне місто» [14].

Аналізуючи ці рядки, відразу кидається у вічі, що значна частина згаданих архітектурних ініціатив не була реалізована, принаймні у період, що розглядається (ідея дніпровської набережної втілена у життя дещо пізніше). Дійсно, програма відносно швидкої соціалістичної реконструкції Дніпропетровська мала серйозні внутрішні протиріччя й відзначалася відвертою ейфоричністю; спільною для всіх проектів побудови «нового суспільства» в межах Радянського Союзу. Питання про внутрішні протиріччя програми «соціалістичної модернізації», темпи та шляхи її реалізації й, безумовно, соціальну ціну, мають серйозні перспективи подальшого сумлінного дослідження на прикладі сучасного Дніпропетровська.

Однак незаперечним фактом є те, що 30-ті рр. XX ст. позначилися суттєвими трансформаціями промислово-економічного підґрунтя й соціальної структури Дніпропетровська, архітектурного обличчя міста (відповідно до естетичних уподобань передвоєнної доби) та побуту пересічних городян. Порівняно із дореволюційною добою збереглася й навіть посилилася тенденція до провідної ролі міста як центру великого Придніпровського регіону. Особливу роль у цьому зіграла радянська індустріалізація, котра виявилася в розбудові нових та реконструкції старих промислових підприємств. Бурхливий розвиток Дніпропетровська з кінця 1920-х до початку 1940-х рр. перевершив усі попередні прогнози і плани.

20-ті – 30-ті рр. позначилися стрімкими змінами адміністративно-територіального устрою території держави та внутрішнього поділу Дніпропетровська. 27 лютого 1932 р. ВУЦВК України прийняв постанову про новий територіальний розподіл України. Були скасовані округи і введені області, у 1932 р. їх нараховувалося 5 – Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська, Харківська, а трохи пізніше створені Донецька і Чернігівська. Як бачимо, Дніпропетровськ став центром величезного за площею регіону Степової України з потужним промисловим потенціалом та транспортною інфраструктурою. У 1939 р. зі складу Дніпропетровської області виділилася Запорозька.

У 1938 р. розширилися територіальні межі Дніпропетровська – до складу міста ввійшли селища Діївка-1 і Діївка-2. Суттєво вдосконалилося внутрішнє районування міста. У 1934 р. Центральна-Нагірний район міста названий Кіровським. У 1936 р. утворився Жовтневий район, його територія охопила територію головної височини (колишня Соборна гора) до Ботанічного саду. 6 вересня 1940 р. Указом Президії ВР УРСР у Дніпропетровську був створений новий район, якому на честь 70-річчя з дня народження В. І. Леніна було надане ім'я – Ленінський. Це був найстаріший робочий район міста, що включив у себе територію колишніх Красно-Чечелівського, Кайдацького і частково Червоногвардійського районів. Він розташовувався між вул. Орловською, заводом ім. Петровського і с-щем Сухачівкою. До нього були включені робочі селища ім. Фрунзе, ім. Крупської, ім. Димитрова, ім. Чкалова та Нові Кайдаки. Таким чином, напередодні Великої Вітчизняної війни в Дніпропетровську було чотири адміністративних райони на правому березі – Кіров-

ський, Жовтневий, Червоногвардійський та Ленінський, і один – на лівому березі – Амур-Нижньодніпровський.

Із середини 1920-х рр. Дніпропетровськ став одним з епіцентрів небаченого раніше індустріального піднесення. Промисловий розвиток міста став дзеркалом політики якнайшвидшого подолання техніко-економічної відсталості країни шляхом її глибокої і всеохоплюючої модернізації. Як і вся країна, Дніпропетровськ перейшов на рейки планового господарства, головним інструментом якого стали п'ятирічні плани (1928–1932 рр., 1933–1937 рр. та 1938–1942 рр. (недовиконаний). Політика «соціалістичної модернізації» в Дніпропетровську характеризувалася, у першу чергу, технічною реконструкцією діючих промислових гігантів, таких, як заводи ім. Леніна, ім. Петровського, ім. К. Лібкнехта, ім. Артема, ім. Комінтерна, «Червоний Профінтерн» та ін. Другою формою промислової модернізації стало будівництво низки нових підприємств.

Головні промислові підприємства міста протягом 1920–1930-х рр. зазнали капітальної реконструкції. Передусім, відбулася модернізація найстарішого промислового гіганта – заводу ім. Петровського – найбільшого металургійного підприємства СРСР. У статистичному довіднику від 1929 р. повідомлялося, що завод «займає по питомій вазі в металургійному виробництві по Союзу за 1927–28 р. по витоплюванню чавуна – 13,7 %, по витоплюванню сталі – 10,1 % і по прокату – 10,9 %» [46, с. 4]. У 1930 р. на базі мостового цеху заводу було створено самостійний завод металоконструкцій «Сталь-міст» ім. Молотова (з 1957 р. – завод ім. Бабушкіна), який спеціалізувався по випуску зварених і клепаних мостів і металоконструкцій. У самостійне підприємство виділився коксохімічний цех заводу (коксохімічний завод ім. Калініна). У 1931 р. на заводі ім. Петровського ввійшла до ладу найбільша в СРСР 100-тонна мартенівська доменна піч № 10 [43, с. 140]. У 1936 р. «цех С» (колишній завод «Шодуар С») заводу Петровського перетворений на самостійне підприємство з випуску металургійного устаткування (нині – ДЗМУ).

Дніпропетровськ став одним із головних міст, де зосередилися промислові підприємства тресту «Югосталь», що об'єднував металургійних гігантів Півдня СРСР. 8 серпня 1929 р. прийнято постанову ЦК ВКП (б) «Про роботу Югосталі». У ньому підкреслювалося, що «Югосталь» виплавляє 2/3 чавуну в СРСР, є однією з

основних баз індустріалізації країни в цілому, тому необхідно забезпечити капітальне будівництво на ряді підприємств «Югосталі» і, у першу чергу, заводів ім. Дзержинського в Кам'янському (Дніпродзержинськ), Макіївського і Маріупольського та заводу ім. К. Лібкнехта в Дніпропетровську. Восени 1929 р. на піщаних кучугурах лівобережжя почалося будівництво мартенівського цеху заводу ім. К. Лібкнехта. У 1930 р. на заводі ім. Леніна вступив до ладу перший і єдиний в СРСР цех тонкостінних труб. У кінці першої п'ятирічки завод ім. Леніна освоїв виробництво труб для Московського автомобільного заводу ім. Ліхачова, які раніше ввозилися з Англії, Німеччини, Швеції. У квітні 1931 р. на заводі ім. Карла Лібкнехта зварена перша плавка на побудованій першій 60-тонній мартенівській печі. 31 липня 1931 р. в журналі «Комуніст» вміщена кореспонденція про виплавку молібденової сталі на Дніпропетровських металургійних заводах ім. Петровського й ім. Леніна. До цього хромомолібденова сталь закуповувалася за кордоном [13, с. 220–221]. 25 листопада 1931 р. робітники-будівельники Дніпропетровська направили до ЦК КП(б)У рапорт про достроковий пуск бесемерівського цеху на металургійному заводі ім. Петровського та ім. Леніна (об'єднані) [13, с. 221–222]. У січні 1933 р. став до ладу найбільший в Європі цех мостобудівництва на заводі ім. Молотова (сучасний ім. Бабушкіна) [17]. У квітні 1935 р. на заводі ім. К. Лібкнехта була введена до ладу 15-тонна мартенівська піч, найбільш досконала на той час у СРСР.

Засновувалися принципово нові підприємства різних галузей. У листопаді 1936 р. в Дніпропетровську був пущений в експлуатацію перший цех паровозоремонтного заводу «Промпаровоз», будівництво якого розпочалося в 1933 р. на базі заводу «Стальконструкція». У 1937 р. були побудовані ще чотири цехи (пізніше, у 1958 р., на основі цього підприємства створений Дніпропетровський електровозобудівний завод – ДЕВЗ). Розширилася мережа підприємств легкої промисловості. У 1929 р. в Дніпропетровську побудований будинок для швейної фабрики ім. Володарського. 6 червня 1929 р. на Жовтневій площі відбулася закладка будинку для взуттєвої фабрики [47, с. 12], будівництво якої завершено 1930 р. У 1929 р. розпочато будівництво підприємства деревообробної промисловості, на основі якого був створений завод гірничо-шахтного устаткування. У 1932 р. розпочалося будівництво м'ясокомбінату, на лівому

березі Дніпра, у заломі ріки Самари, яке було в основному завершене до початку війни. У 1933 р., під час відвідування Дніпропетровська А. І. Мікояном, за його розпорядженням було розпочате створення нового молочного заводу. У 1935–1936 рр. побудований новий великий молочний завод (територія між суч. вул. Лазо, Благоева та просп. Кірова) [29]. У 1937 р. в Дніпропетровську, за особистою ініціативою і за сприяння А. І. Мікояна, було розпочате будівництво першого в Радянському Союзі заводу готових сухих сніданків. Процес виробництва був запозичений у США. Завод готових сухих сніданків був побудований до 1941 р., він поклав основу заводу харчових концентратів. У березні 1941 р. була отримана перша продукція [1, с. 71].

У промислово-економічному сенсі Дніпропетровськ істотно підсилив своє економіко-географічне положення в мережі населених місць Радянського Союзу. Ареал застосування продукції дніпропетровських підприємств суттєво розширився й у 1930-х рр. охопив майже всю територію СРСР. Зокрема, географія поставок металу з заводу ім. Петровського була такою: Ленінград, Москва, Київ, Урал, Сибір, Амурська область, Закавказзя, Казахстан, Туркестан. Важливі державні замовлення завод виготовляв для Дніпрогесу [39, с. 115]. Дніпропетровський завод «Сталь-міст» (ім. Бабушкіна) постачав устаткування для доменної печі № 2 «Комсомольська» в Магнітогорську. У 1935 р. на заводі ім. Хатаєвича (ДЗМУ) було виготовлено 45 500 т чавунних тюбінгів для кріплення шахт другої черги Московського метрополітену. Завод ім. Молотова виготовив близько 18 тис. т металоконструкцій для москворецьких мостів [9].

Дуже важливою ознакою промислової модернізації стало виготовлення багатьох видів продукції, що досі імпортувалася з-за кордону. Скажімо, 21 серпня 1931 р. на об'єднаному заводі ім. Петровського та К. Лібкнехта розпочато виплавку хромомолібденової сталі, яку раніше ввозили з-за кордону [48, с. 11]. У січні 1933 р. в Дніпропетровську на заводі ім. К. Лібкнехта розпочатий випуск високолегованої сталі, що досі ввозилася з-за кордону. У січні того ж року на заводі «Сталь-міст» (ім. Бабушкіна) почалася зборка перших вітчизняних газгольдерів – ємностей для збереження великих кількостей газу; які раніше імпортувалися. У травні того ж року на заводі ім. Петровського виготовлена перша партія автоободів для

Ярославського автозаводу, раніше ця продукція також закуповувалася за кордоном. 1 вересня 1933 р. на заводі ім. К. Лібкнехта відбулася закладка першого в країні цеху, що виготовляв сталеві суцільнокатані залізничні колеса. У березні 1935 р. цей цех був зданий в експлуатацію, а у квітні було прокатане перше колесо. У 1933 р. в місті був створений перший в Україні завод «Галаліт», що спеціалізувався на випуску галаліту і штампованих гудзиків. У 1939 р. на заводі ім. Молотова (Бабушкіна) під керівництвом Є. О. Патона почалося промислове освоєння нового виду автоматичного зварювання під шаром флюсу. На заводі ДЗМУ в 1940 р. вперше у світовій практиці проведене застосування кисневого дуття в доменній печі [41, с. 90].

У результаті здійсненої промислової модернізації Дніпропетровськ став одним з наймогутніших індустріальних центрів Півдня СРСР та УРСР, будучи одним з основних центрів металургійної, а також машинобудівної та металообробної промисловості. Металургійні заводи ім. Г. І. Петровського та ім. В. І. Леніна, найбільші в СРСР, мали 35 тис. робітників, сталеливарний та прокатний завод ім. К. Лібкнехта – по 7 тис. робітників [13, с. 217]. У 1932 р. металургійні підприємства Дніпропетровська давали 20 % чавуну і 25 % сталі, що виплавлялись у республіці [12, с. 68]. На 1940 р. в Дніпропетровську налічувалось понад 622 підприємств, що виробляли продукції на 1 096 929 тис. крб [39, с. 117]. У 1940 р. завод ім. Петровського перевищив рівень виробництва 1913 р. по чавуну в 2,1 рази, по сталі – у 2,4, прокату – у 2,6. Обсяг виробництва на заводі ім. К. Лібкнехта в порівнянні з 1917 р. збільшився у 18 разів [41, с. 90]. Майже всі підприємства Дніпропетровська були технічно реконструйовані. Незважаючи на досить високу соціальну ціну індустріалізації, загалом вона докорінно змінила в 30-ті роки соціально-економічне обличчя Дніпропетровська; що дало підстави видатному історичному академіку Д. І. Яворницькому сподіватися на швидке його перетворення в «славний український Манчестер» [58, с. 196].

Продукція дніпропетровських підприємств почала отримувати нагороди на міжнародних виставках. У 1937 р. завод «Світлофор» взяв участь у Всесвітній виставці в Парижі «Мистецтво й промисловість», де представив зразки своєї продукції – обладнання автоблокування та централізації стрілок і прилади залізничної сигналі-

зації. Головний комітет виставки відзначив продукцію заводу Золотою медаллю та спеціальним дипломом [9; 13, с. 255–256; 37].

Прискорена індустріалізація та закріплення Дніпропетровська в ролі промислового центру загальносоюзного значення стимулювали швидку модернізацію транспортної інфраструктури міста та регіону.

Вдосконалилася внутрішня транспортна інфраструктура. Це виявилось, у першу чергу, в інтенсивному розвитку трамвайного руху та асфальтуванні центральних вулиць, а також у телефонізації міста.

Міськрада на початку 1930-х рр. вирішила розпочати перешивання вузькоколіїсних ліній на ширококоліїсні. У листопаді 1932 р. відкрита перша в місті ширококоліїсна лінія довжиною 6 кілометрів, яка з'єднала залізничний вокзал із с-щем ім. Фрунзе [52, с. 83]. 11 серпня 1934 р. завершилися роботи по перешиттю трамвайної лінії маршруту № 1 з вузької колії на широку [25]. Також цього року прокладено трамвайні колії до заводу ім. Леніна (маршрут № 2); до транспортного інституту (маршрут № 7) [52, с. 84]. 3 листопада 1935 р. розпочався регулярний трамвайний рух на лінії Дніпропетровськ – Амур-Нижньодніпровськ довжиною 2,6 км [29]. Станом на 1939 р. довжина трамвайної колії в місті досягла 95,7 км [52, с. 87]. У 1940 р. за обсягом перевезень і кількістю вагонів дніпропетровський трамвай займав четверте місце в Україні після київського, одеського і харківського [52, с. 87].

Розвивалося й автобусне сполучення між окремими районами Дніпропетровська, але повільними темпами. На рубежі 1920–1930-х рр. воно обслуговувало виключно лівобережну частину Дніпропетровська, Амур-Нижньодніпровськ та забезпечувало зв'язок через залізничний міст з правим берегом.

Інтенсивний розвиток автотранспорту спричинив вдосконалення умов дорожнього руху. Інтенсивними темпами велися роботи з заощення міських вулиць. На 1929 р. площа заощеного полотна вулиць склала 1 146 000 м², не заощених вулиць було 660 910 м², тобто, майже дві третини вулиць отримали тверде покриття [8, арк. 69]. 3 серпня 1934 р. в місті нарешті почалися роботи з асфальтування вулиць. У першому півріччі 1936 р. на центральних вулицях Дніпропетровська (просп. К. Маркса та Пушкіна) з'явилися світлофори, понад 20 од. [30].

У 1928 р. Дніпропетровська міська телефонна станція мала 1605 абонентів та була розрахована на одночасне включення 3000 абонентів. Із 347 сілрад Дніпропетровського округу телефонний зв'язок з «окрімством» мали 101, тобто тільки третина [8, арк. 79–80]. Восени 1934 р. на розі Артемівської та Комсомольської вулиць збудовано нову автоматичну телефонну станцію [26], введену в дію наступного року. У першій половині 1935 р. почала працювати лінія прямого телефонного зв'язку Дніпропетровськ – Київ [28]. Уже 3 липня цього ж року почали діяти дві автоматичні телефонні станції на 3500 абонентів. 16 листопада 1939 р. в Дніпропетровську завершено будівництво міжміської напівавтоматичної телефонної станції [47, с. 18].

Серед заходів по активізації транспортних взаємозв'язків міста з навколишнім регіоном, передусім, відзначимо розвиток залізничної мережі, початок вільної навігації по Дніпру та будівництво автошляхів з асфальтовим покриттям, які пов'язали Дніпропетровськ з найближчими великими містами та районними центрами. Особливо покращився стан залізничного сполучення після спорудження в 1932 р. другого мосту через Дніпро в межах Дніпропетровська – Мерефо-Херсонського, першого у світі залізобетонного мосту. Перша дорога з асфальтовим покриттям на території Дніпропетровського округу за маршрутом Дніпропетровськ – Кам'янське (Дніпродзержинськ) – побудована в 1930 р. Станом на 1933 р. в області було налагоджене автомобільне сполучення на лініях Дніпропетровськ – Новомосковськ; Дніпропетровськ – Кам'янське; Дніпропетровськ – Аеропорт; Запоріжжя – Аеропорт. У 1934 р. ввійшла до ладу асфальтована автотраса Дніпропетровськ – Запоріжжя довжиною 80 км [27]. У 1938 р. відкрився перший у місті автовокзал. У 1933 р. по Дніпру за всю історію існування судноплавства вперше почалася навігація від Києва до Херсона. Побудована в 1932 р. гребля Дніпрогесу підняла води Дніпра, створила водоймища, затопила Дніпровські пороги. У Запоріжжі став до ладу перший на Дніпрі шлюз. 3 15 липня почалася суцільна навігація, котру відкрив пароплав «Чубар», пройшовши з Києва в Херсон без перешкод [57, с. 61]. У листопаді 1933 р. в Дніпропетровську був зданий в експлуатацію новий річковий порт, на той час – один з найбільших на Дніпрі.

Однією з особливостей урбанізаційного процесу в Дніпровсько-

му Надпоріжжі доби «соціалістичної модернізації» стали кардинальні зміни етнічної структури й кількості міського населення.

Населення Катеринослава продовжило стрімко збільшуватися одразу після Громадянської війни. У 1926 р. Дніпропетровськ мав уже 237 тис. [51, с. 8], а в 1928 р. – уже 262 тис. мешканців [8, арк. 82]. У 1932 р. в місті проживало вже 320 тис. осіб [12, с. 72], а на 1 січня 1933 р. – 382 200 осіб [11, с. 44]. На 1939 р. у місті проживало 528 тис. осіб; у порівнянні з 1926 р. населення збільшилося більше ніж удвічі [39, с. 117–118]. Дніпропетровськ увійшов у перші півтора десятка найбільших міст СРСР.

Поряд із кількісними змінами, слід зазначити суттєві зміни етнічної структури населення м. Катеринослава-Дніпропетровська. У дореволюційний період спостерігалася наявність трьох приблизно рівних за чисельністю етнічних громад: єврейської, російської та української. У добу соціалістичної модернізації ця структура кардинально змінилася: українці вперше отримали абсолютну більшість, водночас, спостерігалось суттєве скорочення чисельності єврейської та російської громад.

Одним з важливих результатів форсованої індустріалізації стало зростання чисельності робітничого класу в структурі населення, передусім, за рахунок селянства. У Дніпропетровську всього за п'ять років, з 1926 до 1931 р., кількість робітників виросла більше ніж удвічі – з 37 до 94 тис. осіб [12, с. 66].

Рубіж 1920–1930-х рр. неможливо порівняти з будь-яким іншим періодом з точки зору важливості для формування системи середньої та вищої освіти Дніпропетровська, та й цілого Придніпровського регіону.

У 1930-х рр. відбулися кардинальні зрушення в системі середньої та вищої школи. До 1937 р. була повністю ліквідована неписьменність [12, с. 79]. У середньоосвітній школі здійснено перехід до загального обов'язкового семирічного навчання та повної середньої освіти. З 1933 до 1941 р. кількість середніх шкіл зросла в 10 разів [12, с. 79]. На 1 січня 1939 р. в місті працювало 97 загальноосвітніх шкіл, де навчалось 63 467 учнів, а також 6 робітфаків на 1762 учні, 11 неповних середніх і середніх шкіл для дорослих з 2949 учнями [41, с. 92]. Також на 1 січня 1939 р. в Дніпропетровську нараховувалося 19 середніх спеціальних навчальних закладів та 10 вузів із загальною кількістю студентів близько 20 тис. осіб [41, с. 92].

1930-ті рр. виявилися вкрай насиченими в історії Дніпропетровського університету, реорганізованого в 1920 р. в Інститут народної освіти (ІНО). 10 березня 1933 р. прийнято постанову про організацію на Україні Державних університетів. 1 жовтня 1933 р. в Дніпропетровську на базі створених у 1930 р. галузевих інститутів ІНО, відкрився Державний університет з факультетами: фізичним, хімічним, математичним, геологічним, біологічним, історико-економічним [40, с. 75]. Дещо пізніше історичний та економічний факультети були ліквідовані, у 1937 р. відкрився географічний факультет, у 1938 – філологічний, а в 1939 – знову відновлений історичний.

За короткий термін у місті виникла низка нових вищих навчальних закладів. 23 березня 1930 р. на базі політехнікуму залізничного транспорту організований новий вуз – інститут інженерів залізничного транспорту (нині – Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. В. А. Лазаряна). 23 березня цього ж року на базі вечірнього будівельного технікуму був створений новий вуз – інженерно-будівельний інститут (нині – Придніпровська державна академія будівництва та архітектури). 15 травня 1930 р. на базі двох факультетів гірничого інституту створений новий вуз – металургійний інститут (нині – Національна металургійна академія України). 15 травня 1930 р. на базі хіміко-технологічного факультету гірничого інституту був створений ще один вуз – хіміко-технологічний інститут (нині – Український державний хіміко-технологічний університет). У 1934 р. до Дніпропетровська був переведений Київський зоотехнічний інститут, заснований 1922 р., який перетворився на сільськогосподарський інститут (нині – Дніпропетровський державний аграрний університет).

Широко відомими в Україні та далеко за її межами стали наукові школи академіків Л. В. Писаржевського, Д. І. Яворницького, О. М. Динника, Г. В. Курдюмова, Д. О. Свіренка, В. І. Данилова, професорів П. О. Єфремова, А. Е. Малиновського, Л. В. Рейнгарда, В. С. Фінкельштейна, Л. Л. Іванова та інших визначних дніпропетровських учених.

Ще з кінця XIX – початку XX ст. Катеринослав поступово набув рис науково-дослідного центру загальнодержавного значення. Чинником розвитку наукових досліджень виступали спочатку земські установи та місцеві навчальні заклади, зокрема Вище Гірниче учи-

лище (інститут). У радянські часи попередні тенденції збереглися, але водночас набули нових форм. Поряд із науково-дослідними підрозділами вузів, виникають окремі наукові інституції. Багатим на такі події став 1930 р. Зокрема, тоді в Дніпропетровську створений науково-дослідний інститут металів, у 1937 р. був реорганізований у науково-дослідний трубний інститут. У тому ж році створено Зерновий інститут, який поклав початок сучасному НДІ зернового господарства (колишній інститут кукурудзи). У 1927 р. академік Л. В. Писаржевський заснував Український Інститут фізичної хімії, який від 1944 р. розміщується в Києві й носить ім'я засновника. До війни в місті працював науково-дослідний Фізико-технічний інститут (згодом переведений до Москви), яким керував академік Г. В. Курдюмов. У 1936 р. на базі створеної в 1931 р. проектної організації заснували державний проектно-дослідний інститут «Дніпродіпротранс», що займався проектуванням, реконструкцією, електрифікацією залізничних магістралей [48, с. 17]. У грудні 1939 р. з ініціативи академіків М. М. Доброхотова та В. М. Свечникова в місті відкрили відділення Харківського інституту чорної металургії АН УРСР. У 1944 р. його перебазували в Київ, а в 1953 р. знову повернули до Дніпропетровська, поклавши початок Інституту чорної металургії НАН України.

Завдяки інтенсивному розвитку науково-дослідних установ у 1920–1930-х рр. Дніпропетровськ може пишатися деякими відкриттями світового значення. 6 червня 1934 р. в Інституті фізичної хімії, розташованому в місті, професором А. І. Бродським вперше в СРСР був отриманий 95 % концентрат «Важкої води» – D_2O [23]. Уперше у світі «важка вода» була отримана в 1933 р. американським хіміком Льюїсом Гілберт-Ньютоном разом з Р. Макдональдом, був виділений важкий ізотоп водню – дейтерій (D_2). У 1939 р. в Дніпропетровську в Зерновому інституті вперше в СРСР були отримані гібридні насіння кукурудзи.

«Соціалістична модернізація» Дніпропетровська, як і інших міст країни, виявилася не тільки в промислово-технічній реконструкції, вона докорінно змінила міське життя, наповнивши його новим змістом. Неодмінною ознакою модернізаційних перетворень стали зміни в зовнішньому вигляді міста, реконструкція давніх та будівництво нових районів, оригінальне архітектурне та просторове вирішення «нового соціалістичного міста».

Забудова Дніпропетровська в 1920-ті рр. проводилася без генерального плану, продовжуючи тенденції початку XX ст. У той же час давалися ознаки зміни в характері розвитку міста, що викликало потребу кардинально переосмислити композиційно-просторове вирішення міста в цілому та його частин. Зокрема, наявною була тенденція до об'єднання в єдину міську структуру історичного центру, розташованого на правому березі та нещодавно приєднаних до міста кількох робітничих селищ Лівобережжя з хаотичною забудовою [10, с. 59]. Масштабне промислове будівництво та необхідність раціональної забудови територій спричинили прийняття в 1933 р. першого радянського генерального плану Дніпропетровська [10, с. 61]. Забудова рівномірно обіймала територію міста по обидва боки Дніпра. Ріка Дніпро ставала природнім центром міста, відповідно значення головної магістралі обіймала запроектована дніпровська набережна. Основним містоформуючим фактором визначене зростання промислових потужностей [10, с. 62–63].

За зразком інших великих міст СРСР, передусім, Москви, здійснюються спроби реконструкції центральної частини Дніпропетровська. Болючою проблемою було облаштування виходу до дніпровського узбережжя. Прибережна територія являла собою хаотичне нагромадження промислових підприємств, пристаней та торговельних приміщень з хаотичною забудовою. У січні 1934 р. IV міська партійна конференція нарешті прийняла рішення про будівництво Набережної. 7 січня 1934 р. в газеті «Зоря» з'явилася стаття з описом майбутнього Дніпропетровська, де, зокрема, зазначалося: «У районі Коцюбинської та Ленінградської вулиць уже тепер розпочато спорудження найкрасивішої частини міста. Гранітної набережної, що захищатиме Дніпропетровськ від повіді. Уздовж нової набережної розмістяться квартали нових громадських споруд оригінальної архітектури – будинок Червоної армії, Радіотеатр, Аероклуб та ін.» [18]. Із усього запланованого в середині 1930-х рр. зведена лише облицьована гранітом підпірна стінка, 1937 р. роботи були законсервовані. Будівництво набережної в середині 1930-х рр. не вдалося завершити передусім через недостатнє фінансування [7, арк. 63 зв.]. Міська набережна, гордість Дніпропетровська, з'явилася тільки в 1960–1970-ті рр. з частковим використанням довоєнної будови.

Планомірний та продуманий забудові Дніпропетровська сприяло створення в травні 1935 р. міської науково-технічної ради з розгляду проектів і кошторисів міського будівництва [7, арк. 6].

Суттєво трансформувалося архітектурне обличчя Дніпропетровська. Протягом 1930-х рр. з'явилася низка представницьких будинків, які збагатили архітектурне обличчя міста, надали йому нового колориту. Найвизначнішим архітектором цієї доби став О. Л. Красносельський, який працював здебільшого в неокласичному стилі, водночас експериментуючи в стилі конструктивізму (Палац культури ім. Ілліча). Будівлі О. Л. Красносельського (реконструйовані Облвиконком, театр ім. Горького, держуніверситет, універмаги «Центральний» та «Дитячий світ», житлові будинки) добре вписалися до структури центру Дніпропетровська і вдало гармонують з попередньою історичною забудовою. Найзначнішою спорудою Красносельського є збудований протягом 1927–1932 рр. Палац праці (пізніше – Палац культури металургів ім. Ілліча).

Інтенсифікувалося житлове та громадське будівництво. У 1930 р. біля парку Шевченка збудований житловий будинок для колишніх політкаторжан. У 1935 р. на розі просп. Карла Маркса та вул. Мостової звели житловий будинок за проектом архітектора В. Самодриги. У 1936 р. на розі вул. Короленка та Базарної (Чкалова) збудували п'ятиповерховий житловий будинок за проектом О. Л. Красносельського.

У 1930 р. за проектом архітектора Г. Л. Швецько-Вінецького збудували навчальний корпус для інженерно-будівельного інституту в стилі конструктивізм; у 1934 р. за його ж проектом зведений навчальний корпус для хіміко-технологічного інституту. У 1935 р. на розі вул. Короленка і Базарної (Чкалова) завершене будівництво п'ятиповерхового будинку обласних управлінь НКВС, міліції й відділу карного розшуку (нині – будинок облуправлінь СБУ та МВС). У цьому ж році за проектом О. Л. Красносельського капітально реконструйовано будинок колишнього Комерційного училища, що його займав тоді Облвиконком (просп. Кірова, 2, нині – будинок облради). У 1935 р. завершилося масштабне будівництво (1931–1935 рр.) комплексу навчальних корпусів та гуртожитків для інституту інженерів транспорту у конструктивістському стилі за проектом М. Барща, Б. Соколова, К. Щукіна. У 1936 р. за проек-

том О. Л. Красносельського та його учня В. В. Самодриги реконструйовано будинок колишнього реального училища для навчального корпусу держуніверситету (нині 2-й корпус ДНУ ім. Олеся Гончара).

Замість старих одно-, двоповерхових лавок та лабазів у центральній частині місто нарешті отримало просторі торговельні приміщення. Наприкінці грудня 1938 р. відкрито один з найбільших в Україні показових універмагів Наркомторгу СРСР, споруджений за проектом О. Л. Красносельського (нині ЦУМ). У ньому було 26 відділів, які обслуговували близько 150 продавців. Загальний об'єм універмагу становив 35 тис. м³, а площа торговельних залів – 3600 м² [9]. 26 липня 1939 р. відкрився універсальний магазин «Дитячий світ» [47, с. 14], збудований також за проектом О. Л. Красносельського (знесений у 2008 р.).

У 1939–1941 рр. у Дніпропетровську продовжувалося інтенсивне будівництво. У 1940 р. на Жовтневій площі збудована середня школа № 23 на 880 місць у неокласичному стилі за типовим проектом, прив'язку проекту виконав архітектор В. В. Самодрига. За проектом О. Л. Красносельського проведена реконструкція театру ім. Горького, завершена 1941 р. У 1940 р. на розі вул. Короленка та Челюскіна за проектом О. Л. Красносельського збудовано п'ятиповерховий житловий будинок. На вул. Лагерній (просп. Гагаріна) збудований гуртожиток для студентів будівельного інституту.

Великих успіхів досягло масове житлове будівництво. За два роки другої п'ятирічки 127 тис. робітників та членів їх сімей отримали нові квартири [12, с. 76]. Житловий фонд міста стрімко збільшувався: у 1913 р. він становив 1526,6 тис. м², а в 1940 р. – 2144 м². [41, с. 91]. За даними 1941 р., житловий фонд Дніпропетровська становив уже 2442 тис. м² [11, с. 45].

Соціалістична реконструкція Дніпропетровська мала свій зворотній бік, котрий виявився, зокрема, у частковому знищенні споруд духовного призначення – православних храмів та споруд інших конфесій. У майже незмінному вигляді залишилися тільки декілька православних храмів та лютеранська кірха. За даними на 1 вересня 1933 р., у місті лишалося менше половини діючих релігійних споруд (від 1917 р.): 10 православних церков та один монастир (Тихвинський), костюл, лютеранська кірха та 7 синагог. Серед православних храмів продовжували діяти тільки Троїцька, Успенська,

Вознесенська та деякі інші церкви [6, арк. 1]. У 1920 р. Катеринослав мав 36 церковних споруд різних конфесій, із них до 1933 р. було закрито 25, й залишалось діючими – 11. До 1928 р. були закриті всі домові православні церкви в значних державних та громадських спорудах, головні церкви Тихвинського жіночого монастиря, мусульманська мечеть. У 1929 р. перестали діяти Брянська та ще 2 православні церкви та єврейська хоральна синагога. У 1931 р. зачинено кафедральний Преображенський собор, у 1932–1933 рр. закриті ще 8 православних церков [6, арк. 4–5].

У 1930-ті рр. реалізувалася програма планомірного озеленення міста, розбудови його садово-паркових комплексів. У 1930 р. колишній Міський сад перетворений на парк культури та відпочинку (у січні 1939 р. йому надано ім'я В. П. Чкалова, нині парк Глоби). За статистичними даними 1929 р., площа зелених насаджень у місті становила 413,6 га, із них парків – 83,6 га [46, с. 78]. Основним завданням перспективного плану озеленення вважалося утворення навколо Дніпропетровська зеленого масиву шириною близько кілометра. У 1940 р. квіткове господарство дніпропетровського тресту «Зеленбуд» виділило для озеленення 1 600 000 екз. декоративно-квітучих рослин, у тому числі цінні сорти субтропічних і тропічних рослин [38]. У цілому, заходи по озелененню міста в 1920–1930-ті рр. досягли помітних результатів.

20-ті – 30-ті рр. ХХ ст. позначені якісними трансформаціями міського простору Катеринослава-Дніпропетровська. Зокрема, відбулися істотні зміни в семіотиці міського простору. Особливою ланкою «соціалістичної модернізації» стало формування нового радянського пантеону, котрий відповідав комуністичній доктрині з властивою їй ієрархією цінностей. Відповідно спостерігаємо поступову заміну імперських символів на радянсько-комуністичні. Визначну роль в утвердженні в суспільстві нових авторитетів призвано було зіграти монументальне мистецтво, у розвитку якого протягом 1930-х рр. виразно проявляють себе ідеологічна заданість, націленість на пропаганду нових форм суспільного устрою. На зміну не досить розвиненій системі імперських пам'ятників Катеринослава прийшла розгалужена система пам'ятників – символів радянсько-комуністичної ідеології. Із пам'ятників катеринославської доби збереглися тільки пам'ятник О. С. Пушкіну, відкритий 1901 р. на просп. Пушкіна, та пам'ятник М. В. Гоголю, відкритий

1909 р., перенесений після революції від будівлі колишнього Комерційного училища (де розмістився облвиконком) на ріг вул. Гоголя та вул. Шевченка.

Зі стабілізацією соціально-політичної ситуації в місті починає формуватися новий пантеон. Формально з'явилася низка нових об'єктів, які виразно поривали з імперською символікою. Це меморіали видатним діячам революційного руху, дійовим особам будівництва соціалістичного суспільства.

Передусім слід назвати новий братський меморіальний цвинтар на Жовтневій площі, типологічно подібний до цвинтаря на Марсовому полі в Ленінграді та цвинтаря біля Кремлівської стіни на Красній площі в Москві. Меморіальний цвинтар на Жовтневій площі спочатку формувався як «революційний некрополь». Для розташування цвинтаря обрали північно-західну ділянку тоді ще Соборної площі, поблизу трамвайної колії. Перші поховання на Соборній площі відбулися 3 січня 1918 р. Тоді тут провели в останню путь 14-х катеринославських червоногвардійців та 10-х військових регулярних червоних частин, які загинули при встановленні Радянської влади в м. Катеринославі 27–29 грудня 1917 р. Незабаром на новому цвинтарі були проведені нові братські поховання: 30 січня 1919 р. – червоноармійці і радянські працівники (37 осіб), які загинули при звільненні міста від петлюрівських військ; 14 травня 1919 р. – червоноармійці (кількість невідома), які загинули при звільненні Катеринослава від військ отамана Григор'єва. Після остаточного встановлення радянської влади в Катеринославі на місці масових поховань встановили перший постійний пам'ятник. У «Записках очевидця» А. Ф. Стародубова згадано, що 30 квітня 1920 р. «над могилою большевиков поставили памятник» [54, с. 68]. Наступний етап поховань відноситься до 30-х рр. XX ст. У цей час тут були поховані декілька так званих «старих більшовиків», тобто, тих, хто вступив до лав партії ще до революції 1917 р., та низка «радянських працівників». Найбільше поховань на міському меморіальному цвинтарі здійснено вже в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Одночасно в Катеринославі-Дніпропетровську 1920–1930-х рр. можна спостерігати оригінальне взаємопроникнення традицій, передусім у символічному контексті. Показником цього є достатньо толерантне відношення до пам'яток попередньої доби. Наприклад,

доля пам'ятника Катерини II. Цей пам'ятник, як і багато подібних монументів у Російській імперії, не пощадила революційна хвиля початку XX ст. Статуя Катерини II була скинута з постаменту у квітні 1917 р. Постамент пам'ятника Катерині II зберігся. Статуя Катерини II була врятована Д. І. Яворницьким. Він, разом зі своїми студентами, зумів таємно закопати її на подвір'ї історичного музею [58, с. 64]. У 1925 р. статуя Катерини II була викопана з-під землі на прохання Д. І. Яворницького та з дозволу окривконкому. Місцева влада дала дозвіл на експонування статуї імператриці як музейного експоната [45, с. 27]. Статуя була виставлена у дворі Крайового історико-археологічного музею, посеред колекції кам'яних баб, на червоній лінії просп. Карла Маркса. Фото статуї публікувалися в місцевій пресі. До початку Великої Вітчизняної війни городяни та туристи любили фотографуватися «з царицею» Катериною. З початком військових дій та тимчасової окупації міста, статуя Катерини II зникла.

Прикладом взаємопроникнення традицій може слугувати доля історичного центру міста – Соборної-Жовтневої площі. З приходом нової влади сакральне значення площі збереглося, водночас, змінилося семіотичне навантаження. Нова влада принесла з собою пам'ятники іншого стилю і з абсолютно відмінним символічно-ідеологічним навантаженням. На початку 1930-х рр. виникла ідея розмістити на Жовтневій площі грандіозний пам'ятник В. І. Леніну. Восени 1933 р. бюро обласного комітету комуністичної партії вирішило на честь 10-ї річниці з дня смерті В. І. Леніна «спорудити в м. Дніпропетровську фундаментальний пам'ятник» [5, арк. 29]. У тому ж році оголосили й закритий всесоюзний конкурс на кращий проект пам'ятника. Програма конкурсу вимагала збудувати «не тільки постать Леніна, але й відбити революційний рух, керований великим проводирем» [19]. Звертає на себе увагу той факт, що в цьому конкурсі взяли участь «найкращі майстри монументального мистецтва СРСР». У підсумку були відібрані 6 проектів: А. Страхова; Яковлева; Л. Муравіна та Лисенка; К. Бульдіна, А. Дарагана та архітектора Р. Клим; групи скульпторів та архітектора П. Фролова; акад. Щусева та ін. [21]. Представлені проекти пам'ятника В. І. Леніну цілком відповідали сталінській добі з її гігантоманією в архітектурі й мистецтві. В усіх поданих проектах власне пам'ятник вождю не був самостійним скульптурним об'єктом – він завершу-

вав складну архітектурно-скульптурну композицію баштового типу. У разі реалізації будь-якого з запропонованих проєктів, монумент В. І. Леніну однозначно став би абсолютною архітектурно-скульптурною домінантою Дніпропетровська. 1 травня 1934 р. в місті відкрилася виставка проєктів пам'ятника В. І. Леніну «для широкого ознайомлення з ними трудящих» [20]. Був навіть утворений «Комітет громадського сприяння будівництву пам'ятника В. І. Леніну в Дніпропетровську» Комітет і ухвалив «поставити цей пам'ятник на просп. К. Маркса, проти гірничого інституту» [20]. Але грандіозний пам'ятник В. І. Леніну так і не постав на Жовтневій площі. Амбіційний мистецький задум сталінської доби лишився нездійсненим; і в 30-х рр. ХХ ст. величний пам'ятник Леніну в Дніпропетровську взагалі встановити не вдалося. Причини цього лишаються невідомими.

Стосовно Жовтневої площі в цілому, у генеральних планах міста 1920–1930-х рр. та на практиці вона зберегла значення сакрального меморіально-історичного центру Дніпропетровська. 1 травня 1919 р. Соборна площа була перейменована в пл. ім. Першого Травня [49, с. 68; 53, с. 10]. Це свято займало винятково важливе місце в комуністичній ідеології. У джерелах від початку 1920-х рр. починає фігурувати нова назва площі – Жовтнева або Жовтневої революції (згодом закріпився перший варіант) [15]. Революція різко збільшила суспільно-політичні функції площі. Під час революції та громадянської війни площа ставала центром символічних маніфестацій і молебнів різних сил, котрі тимчасово захоплювали владу в Катеринославі [2; 3].

Соборна площа – сакральний центр дореволюційного Катеринослава – за радянської влади стала місцем проведення нових масово-політичних та ідеологічних акцій на честь державних свят та різноманітних пам'ятних дат [54, с. 36–37, 135, 171–172, 181; 55, с. 31, 46, 89]. У перші роки радянської влади на території площі проводилися також маніфестації, присвячені вшануванню громадсько-політичних та культурних діячів. Зокрема, у 1921 р. тут відбулося масове зібрання городян з нагоди 60-ї річниці з дня смерті Т. Г. Шевченка [50], а 27 січня 1924 р. жалобна демонстрація мешканців Катеринослава в день похорон В. І. Леніна [3; 50].

Генеральний план розвитку Дніпропетровська 1933 р. визначив Жовтневу площу як головну площу нагірного району міста. На пе-

редній план вийшла історико-меморіальна функція. У передвоєнні роки продовжувалося створення історико-музейного комплексу на території Жовтневої площі, започатковане в дореволюційний період. У 1931 р. в будівлі закритого в 1930 р. Преображенського собору був відкритий «антирелігійний музей».

«Генеральний план реконструкції Дніпропетровська» 1939 р. передбачав розмістити на пл. Музей Революції і Панораму оборони Катеринослава в роки громадянської війни. Музейний комплекс мали доповнювати скульптурні зображення «борців за победу Октября на Екатеринославщине» [56, с. 211]. Усі ці ідеї лишилися нереалізованими. У 1939 р. нарешті почали добудовувати новий корпус історичного музею, але до початку війни закінчити ці роботи не встигли. У 1930-ті рр. була започаткована традиція проводити на Жовтневій площі регіональні господарські виставки. Ця традиція стала відгомонам загальнодержавних тенденцій. Восени 1936 р. в центрі площі за короткий термін спорудили тимчасовий комплекс павільйонів виставки. З приводу відкриття виставки в жовтні 1936 р. обласна газета «Зоря» вмістила об'яви [33; 34].

Цікава доля спіткала головну споруду площі, духовний символ Катеринослава – Спасо-Преображенський собор. 20 березня 1930 р. Дніпропетровський міськвиконком ухвалив рішення «про закріплення за крайовим музеєм колишнього катедрального собору» [4, арк. 23]. За даними переліку закритих церков м. Дніпропетровська від 1 жовтня 1933 р., Преображенський собор був зачинений уже в 1931 р. [6, арк. 5]. У приміщенні собору місцевий «союз безбожників» відкрив обласний антирелігійний музей. Нова влада вельми оригінально підійшла до інтегрування споруди в нову семіотичну структуру. Було вирішено зберегти будівлю як пам'ятку архітектури першої половини XIX ст. Однак під час улаштування антирелігійного музею був демонтований великий шпиль дзвіниці, який височів над містом і колись викликав аналогію зі славнозвісним петербурзьким Адміралтейством. Величний шпиль Преображенського собору – рису творчого почерку геніального Андріяна Захарова – було замінено... на флагшток із червоним прапором. Замітку про це було спеціально вміщено на передовиці місцевої газети [22]. Акція щодо позбавлення Преображенського собору його знаменитого шпилю, який височів над усім містом, мала яскраво виражений ідеологічно-пропагандистський зміст. Замість шпилю з хрестом на

колишній дзвіниці тепер піднімався флагшток із прапором, що символізував відмову від релігії та невпинний рух до побудови суспільства нового типу – комунізму.

Оригінальне взаємопроникнення традицій спостерігаємо в міській ідеології та історіографії 1920–1930-х рр. Незважаючи на кардинально нові інтерпретації суспільного буття та історії країни в цілому, міська історіографія тяжіла до концептуальних побудов, вироблених у дорадянську добу. Прикладом цього може слугувати розгляд питань генезису міста та відліку ювілейних святкувань.

У 1920–1930-ті рр. офіційний відлік історії міста, як і до революції, вели від 9 травня 1787 р. – дати закладення дніпровського Катеринослава імператрицею Катериною II. При цьому традиційно згадували перший Катеринослав, так званий Кільченський. В офіційній історіографії в повній мірі продовжилася традиція «двох Катеринославів». Вказувалося, що місто було спочатку закладене на р. Кільчень, згодом було перенесене на правий берег Дніпра, де і розвивалося далі. Показова стаття, вміщена в газеті «Зоря» у 1927 р. під назвою «150 років тому був заснований Катеринослав». Стаття мала характерний підзаголовок «До 150-річчя Катеринослава 1-го і 140-річчя Катеринослава 2-го (Дніпропетровська)» [16]. Оповідання велося з 1777 р. (тоді вважалося, що перший Катеринослав заснований не в 1776, а в 1777 р.). Як бачимо, генетичний зв'язок двох Катеринославів не ставився під сумнів і за радянської влади. До революції в міській історіографії головний акцент робився на приїзді імператриці Катерини II в 1787 р. та закладення Преображенського собору. А після революції обидві дати заснування – і першого Катеринослава, і другого – стали на рівних фігурувати в міській офіційній пресі.

У 1937 р. було вирішено урочисто святкувати 150-річний ювілей м. Дніпропетровська. Тобто датою відліку міської історії знову була обрана традиційна для дорадянської історіографії дата 1787 р. Своєрідним пам'ятником цьому ювілею лишився рукопис книги «История города Екатеринослава» Д. І. Яворницького, датований 1937 р. За спогадами І. М. Шаповала, книга ця була написана на прохання керівника місцевого осередку партії М. М. Хатаєвича. Уже завершений рукопис чекала важка доля: він зберігався в архівосховищах і вперше був опублікований лише в 1989 р. (друге видання вийшло в 1996 р.).

Цікавою сторінкою в житті міста 1920–1930-х рр. є подальша трансформація топонімічної системи – заміна назв вулиць, площ, парків, заводів та інших об'єктів міста. Найбільш радикальними змінами топонімії позначилися перші післяреволюційні роки – від 1919 до середини 1920-х рр. Майже всі вулиці в центральній частині міста тоді змінили старі, «буржуазні», назви на радянські. У назвах вулиць та площ увічнювалися видатні події та прізвища, пов'язані з революційною боротьбою, котрі стали частиною нового радянського пантеону. Невдовзі, у 1926 р., нову назву отримало й саме місто на Дніпрі. У 1929 р., після розгрому «троцькістської опозиції», було перейменовано майдан і вул. ім. Троцького на майдан ім. Т. Г. Шевченка та вул. 8-го Березня [44, с. 81]. У 1930-х рр. продовжилася практика заміни назв «за клопотанням трудящих міста». Окремою сторінкою є перейменування вулиць на честь героїв – челюскінців та папанінців. У 1934 р. вул. Гімнастична названа ім'ям керівника експедиції на пароплаві «Челюскін» О. Ю. Шмідта [24]. 12 березня 1938 р. газета «Зоря» повідомила, що «за клопотанням трудящих міста» президія міськради перейменувала вулиці: Нову на вул. Папаніна (нині вул. Щербицького), Провіантську – на Кренкеля (нині вул. Пастера), Фабричну – на Федорова (нині вул. Столярова). Колишній Торговий вулиці було надане ім'я «нашого відважного земляка-папанінця, депутата Верховної Ради СРСР від трудящих Дніпропетровська – Петра Петровича Ширшова» [35]. Принагідно зауважимо, що нові назви не прижилися, до сьогодні збереглася назва тільки вул. Ширшова. 2 грудня 1934 р., після вбивства С. М. Кірова, з'явилася постанова президії міськради, де ім'я Кірова надавалося вагоноремонтному заводу, Центрально-Нагірному району міста та вул. Полтавській [44, с. 81–82] (з 2003 р. вул. Кірова перейменована на вул. Олеса Гончара). У жовтні 1934 р. перейменовано вул. Широку на вул. Горького [44, с. 81]. У січні 1936 р. були перейменовані вулиці: Чорногорська – на вул. ім. Е. Тельмана; Сербська – на вул. ім. Постишева; Слов'янська – на вул. ім. Димитрова [31]. У червні 1936 р., у зв'язку з кончиною Максима Горького, його ім'я «привласнено найбільшій площі міста чавуну й сталі» [32]. У цьому ж році кінотеатр «Вулкан» отримав ім'я Г. І. Петровського. У січні 1939 р. Центральний парк культури і відпочинку (у середині 1930-х рр. носив ім'я М. М. Хатаєвича) отримав ім'я трагічно за-

гиблого в грудні 1938 р. великого льотчика Валерія Чкалова [36]. Була також перейменована вул. Базарна на вул. Чкалова. У 1939 р. вул. Садова перейменована на честь видатного льотчика А. К. Серова, загиблого в Іспанії. У січні 1941 р. вул. 2-га Чечелівка отримала ім'я видатного революціонера І. В. Бабушкіна.

Підводячи підсумки, слід зауважити, що період «соціалістичної модернізації» став якісно новим етапом в історії урбанізації Дніпровського Надпоріжжя та м. Катеринослава-Дніпропетровська. Ця доба позначена наступними якісними змінами: 1) початок формування мегаполісу з первісної урбаністичної моноструктури – Катеринослава; 2) інтенсивна промислово-економічна модернізація, скорельована зі зростанням ролі міста в системі населених місць усього СРСР; 3) кардинальні зрушення в чисельності та етнічній структурі міста; 4) стабілізація ролі міста як культурно-освітнього та наукового центру загальнодержавного значення; 5) істотні зміни в містобудівній структурі, пов'язані з «соціалістичною реконструкцією», а також зміни культурного ландшафту міста.

Бібліографічні посилання

1. **Белич В. Я.** Днепропетровск : путеводитель-справочник / В. Я. Белич, З. Г. Сумина. – Д., 1985.
2. **Бріккер Б.** Жовтнева площа / Б. Бріккер // Зоря. – 1977. – 9 лип.
3. **Волотковский С.** Площадь негаснущего огня / С. Волотковский // Днепропетровская правда. – 1974. – 17 нояб.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 416, оп. 1, спр. 43.
5. Там само. – Ф. 416, оп. 1, спр. 124.
6. Там само. – Ф. 416, оп. 1, спр. 173.
7. Там само. – Ф. 416, оп. 1, спр. 213.
8. Там само. – Ф. 416, оп. 1, спр. 289.
9. Днепр Вечерний. – 1979. – 16 апр.
10. Днепропетровск : архитектурно-исторический очерк / сост. Н. П. Андрущенко, С. Е. Зубарев, В. А. Ленченко. – К., 1985.
11. Днепропетровск : краткий путеводитель. – Д., 1966.
12. Днепропетровску – 200 : историко-публицистический очерк / под общ. ред. В. Я. Борщевского. – Д., 1976.
13. Днепропетровску 200 лет. 1776–1976 : сб. документов и материалов / сост. Б. Я. Бриккер и др. ; редкол.: И. В. Васильев (пред.) и др. – К., 1976.

14. За реконструкцію города чугуна и стали. – 1934. – 11 авг.
15. Звезда. – 1923. – 8 авг.
16. Зоря. – 1927. – 22 трав.
17. Там само. – 1933. – 5 січ.
18. Там само. – 1934. – 7 січ.
19. Там само. – 1934. – 28 квіт.
20. Там само. – 1934. – 1 трав.
21. Там само. – 1934. – 8 трав.
22. Там само. – 1934. – 24 трав.
23. Там само. – 1934. – 6 черв.
24. Там само. – 1934. – 30 лип.
25. Там само. – 1934. – 11 серп.
26. Там само. – 1934. – 3 лист.
27. Там само. – 1934. – 10 лист.
28. Там само. – 1935. – 10 січ.
29. Там само. – 1935. – 2 лист.
30. Там само. – 1936. – 12 січ.
31. Там само. – 1936. – 30 січ.
32. Там само. – 1936. – 21 черв.
33. Там само. – 1936. – 26 жовт.
34. Там само. – 1936. – 12 лист.
35. Там само. – 1938. – 12 берез.
36. Там само. – 1939. – 6 січ.
37. Там само. – 1939. – 23 лист.
38. Там само. – 1940. – 29 берез.
39. История городов и сел Украинской ССР : в 26 т. Днепропетровская область / редкол. т.: И. В. Васильев (пред.) и др. – К., 1977.
40. История Днепропетровского университета / отв. ред. В. Ф. Присяжков. – Д., 1993.
41. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. Дніпропетровська область / редкол. т.: А. Я. Пашенко (гол.) та ін. – К., 1969.
42. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
43. **Кнышев И. Н.** Зарево над Брянкой / И. Н. Кнышев, В. М. Пронь, М. Л. Шак. – Д., 1970.
44. **Маркова Л. М.** Про перейменування вулиць м. Катеринослава-Дніпропетровська в 1920–1930 рр. / Л. М. Маркова // Музей і місто: Музеєзнавчі аспекти збереження і відтворення своєрідності міської культури : (матеріали обл. наук. конф., присв. 225-річчю м. Дніпропетровська) / упоряд. В. М. Бекетова, Н. І. Капустіна. – Д., 2001. – С. 76–83.
45. **Матвієвський П.** 25-річчя Дніпропетровського краєвого історично-

- археологічного музею / П. Матвієвський // Дніпропетровський краєвий історично-археологічний музей : зб. / за гол. ред. проф. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровське, 1929. – Т. І.
46. Матеріали до попереднього 5-річного перспективного плану господарчо-культурного будівництва Дніпропетровської округи. 1928–29 – 1932–33. – Дніпропетровське, 1929.
47. Моє Придніпров'я: Література до знаменних і пам'ятних дат Дніпропетровської області на 1989 р. : бібліогр. покажч. / скл. Л. А. Глушак та ін. – Д., 1988.
48. Моє Придніпров'я: Хроніка пам'ятних дат і подій області на 1996 р. : бібліогр. покажч. / скл. І. С. Голуб. – Д., 1995.
49. **Мороз В. С.** Памятные места революционной славы Днепропетровщины : путеводитель / В. С. Мороз. – Д., 1985.
50. **Мороз В.** Пронесутся над площадью столетия / В. Мороз // Днепр вечерний. – 2002. – 1 февр.
51. Народне господарство Дніпропетровської обл. : стат. зб. / відп. за вип. В. Ф. Приходько. – Донецьк, 1966.
52. **Науменко І. М.** З вершини століття: Короткий нарис історії будівництва і розвитку електричного транспорту м. Дніпропетровська / І. М. Науменко. – Д., 1997.
53. **Пименов В. Ф.** Улицы помнят : путеводитель / В. Ф. Пименов. – Д., 1982.
54. **Стародубов А. Ф.** Записки очевидца: (Дневник в 2-х книгах) / А. Ф. Стародубов. – Д., 2001. – Кн. І.
55. **Стародубов А. Ф.** Записки очевидца: (Дневник в 2-х книгах) / А. Ф. Стародубов. – Д., 2001. – Кн. ІІ.
56. **Шатров М. С.** вершины полувека: Книга о послеоктябрьском Днепропетровске / М. Шатров. – Д., 1968.
57. **Шморгун П. М.** На реке, прославленной народами: Из истории Днепровского пароходства / П. М. Шморгун, Ф. К. Серга. – К., 1988.
58. **Яворницкий Д. И.** История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Д., 1989.

Надійшла до редколегії 22.02.2010 р.

УДК 94 (477.63) «1933»

В. П. Бурмага

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПАСПОРТИЗАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ
м. ДНІПРОПЕТРОВСЬКА 1933 р.:
ТЕХНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ**

Зроблено спробу, спираючись на архівний матеріал, розкрити технологічні особливості соціальної диференціації населення м. Дніпропетровська у ході запровадження єдиної паспортної системи.

Ключові слова: соціальна структура суспільства, паспортизація, паспорт, паспортний пункт, прописка, соціально чужі класи.

Сделана попытка, опираясь на архивный материал, раскрыть технологические особенности социальной дифференциации населения г. Днепропетровска в ходе внедрения единой паспортной системы.

Ключевые слова: социальная структура общества, паспортизация, паспорт, паспортный пункт, прописка, социально враждебные классы.

With using some archival materials, an attempt is made to reveal some technical specific features of social differences of citizens in Dnipropetrovsk city with introducing the general passport system.

Key words: social structure of society, introducing a passport system, passport, passport station, registration, social strange classes.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. державно-політичне керівництво СРСР на чолі з Й. В. Сталіним розпочало індустріалізацію країни, яка супроводжувалася масштабними заходами, спрямованими на проведення колективізації сільськогосподарського сектору. Кардинальні реформи радянської системи господарювання спричинили стрімкі зміни у виробничій інфраструктурі, яка, у свою чергу, частково впливає на формування класів, соціальних груп та інших спільнот людей, що в сукупності утворюють соціальну структуру суспільства.

На таких переломних етапах вирішальною залишається роль політичної влади, яка за допомогою відповідних механізмів здатна регулювати зміни в соціально-політичній, економічній та інших

сферах. Одним із таких дієвих механізмів стала паспортна система, запроваджена в СРСР 1933 р., яка стала ефективним інструментом прикріплення радянських людей до відповідної місцевості та ізоляції деяких категорій населення. Зазначимо, паспорти запроваджувалися для населення міст, робітничих селищ та новобудов, а колгоспники були позбавлені таких «привілеїв» і виявилися прикріпленими до свого місця проживання (колгоспу), оскільки перейти до міста без паспорта було просто неможливо [8].

Сучасні дослідники неодноразово зверталися до вивчення історії радянської паспортної системи [2]. Незважаючи на те, що в їх дослідженнях під різним кутом розкриваються особливості паспортизації у СРСР, деякі аспекти залишаються поза увагою істориків.

Крім колгоспників були й інші категорії населення, які не мали права на паспорт [1]. У ході проведення паспортизації з метою вивчення скарг, поданих громадянами, у місті було створено три апеляційні комісії (дві районні та одна в центральній частині міста), у роботі яких, як правило, брав участь начальник міліції відповідного району, прокурор, представник районної влади та співробітник паспортного пункту. На прикладі апеляційної комісії Кодацько-Красногвардійського району спробуємо визначити типові соціальні категорії, які позбавлялися права на паспорт. Так, наприклад, 2 серпня 1933 р. комісія розглянула 60 скарг, 25 з яких повністю задовольнила, зобов'язавши паспортні пункти видати паспорти громадянам, матеріали 2 скарг залишили для подальшого вивчення, а дії співробітників паспортних пунктів відносно решти 23 позивачів було визнано правомірними. Серед тих, хто отримав відмови: мали судимість за різні злочини та правопорушення – 6; куркулі, які втекли з села після розкуркулення – 7 (найбільша частка); займалися торгівлею – 4; використовували найману працю (у тому числі в минулому) – 2. Комісія відмовила у задоволенні скарги утриманцю торговця, дружині громадянина, якому відмовили в отриманні паспорта, молодому чоловіку, який проживав спільно з батьком-торговцем. Цікавий штрих, диякон, який не мав виборчих прав, також залишився без паспорта і кваліфікувався як «паразитуючий елемент» [5, арк. 1–11].

Із загальної кількості «класово ворожих» осіб 104 виявилися членами та кандидатами в члени партії, а 67 перебували в лавах комсомолу. Цікаво, але рішення про негайне виключення із відповідних організацій було прийнято тільки відносно 11 осіб. Наведемо

найбільш характерні приклади викриття членів партії та комсомольців. Так, секретар заводського парткому ДЗМО виявився сином «крупного торговця пивної лавки», а його заступник позбавлявся волі на 2 роки за рішенням військового трибуналу. Секретар заводського комітету ЛКСМУ цього ж заводу мав судимість за шахрайство, а електрик одного з цехів виявився сином управляючого помістям, який активно викривав більшовиків. Подібні випадки фіксувалися на заводах ім. Петровського, Леніна, Ворошилова, Карла Лібкнехта та на інших підприємствах і в закладах міста. Серед викритих партійців та комсомольців були колишні землевласники та підприємці (або їхні нащадки), колишні куркулі (або їхні діти), офіцери царської армії, учасники інших антирадянських військових формувань, різні шахраї та особи, що притягалися до кримінальної відповідальності. Зазначимо, представники подібних соціальних груп (за винятком хіба що кримінального елементу) мали освіту і виконували, як правило, кваліфіковану роботу. Вони нерідко обіймали такі посади, як економіст, начальник дільниці, обліковець, начальник підстанції, референт заводу, помічник директора підприємства по найму та ін. Дехто із них починав роботу на робітничих посадах, поступово просуваючись кар'єрними сходами. Були й особи, які на момент їх «викриття» займали робітничі посади [6, арк. 94–96].

Усі громадяни, які через будь-які причини не отримали паспорт, підлягали негайному звільненню з місця роботи. Адміністрація переважної більшості промислових підприємств негайно виконувала цю умову, і як зазначалося у звіті, «сприяла досягненню найбільшої ефективності чистки». Але на деяких підприємствах не поспішали позбутися «соціально чужого елементу». Так, наприклад, директор Коксохімзаводу № 20 видав наказ, згідно з яким звільнення працівників відбувалося тільки після його особистого затвердження. На заводі ім. Петровського висловлювали стурбованість щодо перспектив звільнення такої великої кількості своїх робітників, оскільки підприємство і без того відчувало гострий дефіцит робочої сили. Директор заводу ім. Молотова відмовлявся звільняти з роботи колишнього підприємця-орендаря та доньку колишнього жандарма, які зарекомендували себе відмінними працівниками. Тільки після втручання партійного комітету, директор, який будучи членом ВКП(б), виконав вимоги паспортного пункту. Незважаючи на колосальний тиск, адміністрація деяких підприємств і за-

кладів міста ще якийсь час утримувала осіб без паспортів, хоча згодом це стало неможливим.

На підставі постанови РНК СРСР від 1 січня 1933 р. Дніпропетровська міська рада 15 липня 1933 р. зобов'язала всі підприємства й установи міста вимагати від своїх працівників паспорти або тимчасові посвідчення, в яких передбачалося робити відмітки про прийом та звільнення з роботи. У постанові міськради обачливо зазначалося, що робити в цих документах додаткові відмітки про порушення трудової дисципліни, прогули тощо заборонено [4, арк. 44–45].

Паспорт поступово став документом, який засвідчував особу та виконував функції трудової книжки. З метою посилення відповідальності керівників підприємств і закладів щодо прийому на роботу громадян, які не мали паспорта, було внесено відповідні зміни до Адміністративного кодексу УРСР. Так, за правопорушення подібного характеру, яке відбувалося вперше, начальник міської (районної) міліції мав право застосовувати відносно таких керівників заходи адміністративного впливу. При повторному правопорушенні адміністрацією встановлених правил передбачалося позбавлення волі терміном на 2 роки або примусові роботи, або штраф до 1 тис. крб [7, арк. 8].

Зазначимо, після видачі паспортів на підставі постанови Дніпропетровської міської ради від 9 серпня 1933 р. № 36 розпочалася місячна кампанія (з 10 серпня до 10 вересня 1933 р.) щодо їх прописки, реалізація якої відбувалася згідно з календарним планом, складеним міським управлінням робітничо-селянської міліції (РСМ). Усім громадянам, які досягли 16-річного віку та постійно або тимчасово мешкали на території міста й отримали паспорти (тимчасові посвідчення), ставилося в обов'язок подати документи до відповідного територіального пункту для прописки. Існувала так звана спеціальна «зона відчуження» залізничного та водного транспорту, мешканці якої зверталися у відповідні органи міліції. Ще одна особливість: прописка військовослужбовців, які перебували на дійсній військовій службі в армії або на флоті, здійснювалася на підставі посвідчень, виданих командирами військових частин.

Вимоги щодо прописки громадян були досить жорсткими. Так, наприклад, усі, хто прибули до міста для постійного проживання, у відрядження, відпустку, на лікування та ін., були зобов'язані впродовж 24 год звернутися в домоуправління для відповідної прописки в органах РСМ. Подібна процедура очікувала також постояльців

готелів. Крім «паспортних документів» такі «гості» міста повинні були представити документи, які підтверджували мету їхнього приїзду. Це, зокрема, посвідчення про відрядження чи відпустку, направлення на лікування та ін. Кожний, кому органи РСМ відмовлялися прописувати, мав 24 год для того, щоб покинути місто [3, арк. 220–226].

Незважаючи на вимоги приймати на роботу виключно за умови наявності необхідних документів, відсутність робочої сили змушувала керівників йти на порушення. Навесні 1934 р. подібні факти фіксувалися на всіх крупних підприємствах міста.

Отже, у ході запровадження єдиної паспортної системи із загальної маси населення м. Дніпропетровська відбулося виокремлення представників певних соціальних груп. Серед «соціально чужих елементів» були не тільки представники криміналу. Значна їх частка за інших умов своїми знаннями і працею була здатна зробити вагомий внесок у розвиток держави. Однак у ході цієї кампанії вони позбавлялися засобів до існування і назавжди «вишибалися з життєвої колії». Місця у «світлому майбутньому» для них не передбачалося.

Бібліографічні посилання

1. **Бурмага В. П.** Запровадження єдиної паспортної системи в Дніпропетровську у 1933 р. / В. П. Бурмага // Бористен. – 2009. – № 11. – С. 16–17.
2. **Вронська Т. В.** Радянська паспортна система / Т. В. Веронська, С. В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1999. – № 3. – С. 33–43; № 4. – С. 3–15; Гупало С. Тайны паспортной системы / С. Гупало // Зеркало недели. – 2000. – № 26. – С. 11; Зона паспортного режима // Коммерсант. Власть. – 2003. – 20–26 янв. – С. 60–64 та ін.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 416, оп. 1, спр. 133.
4. Там само. – Спр. 145.
5. Там само. – Спр. 215.
6. Там само. – Ф. 1520, оп. 3, спр. 28.
7. Там само. – Ф. 1951, оп. 1, спр. 102.
8. Паспортная система и система прописки в России. – Доступна з: <http://www.enet.ru/~kc/aktkbg/KALININ/akkab_02b.htm>

Надійшла до редколегії 22.02.2010 р.

II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 351.85(477.63):94(477).08

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут
державного управління НАДУ при Президентіві України*

РОЛЬ Д. Т. МІЗКА В РОЗВИТКУ ОСВІТИ КРАЮ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XIX ст.

Проаналізовано діяльність Д. Т. Мізка – одного з найпомітніших керівників освіти Катеринославщини та його внесок у розвиток освіти краю першої третини XIX ст.

Ключові слова: освіта, директор народних училищ, директор гімназії, Катеринославська губернія.

Проанализирована деятельность Д. Т. Мизко – одного из наиболее заметных руководителей образования Екатеринославщины и его вклад в развитие образования края первой трети XIX в.

Ключевые слова: образование, директор народных училищ, директор гимназии, Екатеринославская губерния.

The activity of D. T. Mizko – one of the most prominent leaders of education Ekaterinoslav and its contributions to the development of education in the region of the first third of the nineteenth century.

Key words: education, director of public schools, Director gymnasium, Ekaterinoslav Province.

У розвитку освіти Катеринославської губернії на початку XIX ст. значну роль відіграв Мізко Дмитро Тимофійович (26.10.1772 р. – 19.12.1847 р.) спочатку як директор народних училищ Катеринославської губернії (1803–1805 рр.), а потім як директор катеринославської гімназії (1805–1831 рр.).

Постаті Д. Т. Мізка присвячено досить широке коло літератури. Зокрема, його освітня діяльність на посаді директора народних училищ та директора гімназії висвітлювалася такими дореволюційними істориками Катеринославської гімназії, як Я. Д. Грахов та

С. І. Веребрюсов [2], Г. В. Донцов [4], Ф. В. Локоть [6], дослідник історії краю початку ХХ ст. В. Данилов [3]. Серед сучасних авторів привертають увагу стаття В. Д. Мирончука та О. Чередник і нарис М. П. Чабана [8; 14]. Разом з тим, треба відзначити відсутність публікацій, в яких би дана проблема розглядалася комплексно. Метою даної статті саме є висвітлення ролі Д. Т. Мізка в розвитку освіти нашого краю в першій третині ХІХ ст. на тлі загальнодержавної освітньої політики.

Посада директора народних училищ була запроваджена в ході освітньої реформи 1782–1786 рр. «Статутом народних училищ у Російській імперії» від 5 серпня 1786 р. на нього покладалося здійснення безпосереднього управління народною освітою губернії. Зокрема, директор мав стежити за дотриманням в усіх школах губернії вимог «Статуту народним училищам», за поведінкою та успіхами учнів, підтримувати зв'язок з батьками, здійснювати контроль за діяльністю приватних училищ і приватних пансіонів, спрямовувати навчально-виховну роботу всіх навчальних закладів губернії й інформувати про це Головне училищне правління в столиці та приказ громадської опіки. Він мав засідати в приказі при розгляді справ, які торкалися училищ [1, с. 245–247].

У 1803–1804 рр. відбувається нова реформа освіти і керівництво навчальними закладами перебирають на себе новостворені міністерство народної освіти і навчальні округи. Зокрема, Катеринославська губернія була включена до складу навчального округу Харківського університету. У зв'язку з цим у лютому 1803 р. міністр народної освіти граф П. В. Завадовський за поданням губернатора М. П. Миклашевського призначає директором народних училищ Катеринославської губернії Д. Т. Мізка, який на цей час отримав чин Х класу – колезького секретаря. Водночас він залишався дворянським засідателем у совісному суді і приказі громадської опіки. Останню посаду він займав з січня 1803 р. до березня 1812 р. [4, с. 10; 14, с. 24].

Освітня реформа 1803–1804 рр. змінювала не лише систему управління освітою, але й саму систему освіти порівняно зі Статутом 1786 р. Система освіти мала складатися з чотирьох ланок: у кожній парафії передбачалося створити не менше одного однокласного парафіяльного училища, у кожному повітовому місті, як мінімум, двокласне повітове училище, а в кожному губернському

центрі – чотирикласну гімназію, у найбільш значних містах – університети. Причому, кожна з попередніх ланок ставала основою для переходу до наступної.

Згідно зі Статутом 1804 р. головні народні училища мали перетворитися в гімназії. Урочисте відкриття катеринославської гімназії відбулося 1 серпня 1805 р. – у перший день нового 1805–1806 навч. року. Директором гімназії був призначений Д. Т. Мізко, очолюючи її понад чверть століття. Слід зазначити, що Д. Т. Мізко повністю відповідав вимогам, які висував Статут до директорів гімназій: бути «сведущими в науках, деятельными и благонамеренными». У 1815 р. він отримав у Харківському університеті ступінь доктора філософії та витончених наук, з 1812 р. був дійсним членом Санкт-Петербурзького вільного товариства любителів наук і мистецтв, з 1816 р. – дійсним членом Імператорського Вільного економічного товариства, у 1818 р. обирається членом-кореспондентом Імператорського людинолюбивого товариства, а в 1824 р. – членом Товариства наук, затвердженого при Харківському університеті.

Як директор гімназії, Д. Т. Мізко приділяв значну увагу розвитку навчального закладу, до якого 1805 р. спочатку було зараховано 36 учнів: 28 – до першого класу і 8 – до другого. Кількість учнів поступово зростала: якщо в 1809 р. в гімназії їх навчалось 47, то в 1810 – уже 75, у 1815 – 93, у 1820 – 104, у 1825 – 113 учнів. За їх кількістю вона в 1825 р. серед українських гімназій посідала четверте місце після Вінницької (578 учнів), Харківської (273), Новгород-Сіверської (148), випереджаючи Полтавську (104), Чернігівську (102), Київську (65), Херсонську (53) гімназії [4, с. 17; 6, с. 45; 12, с. 305].

Перший випуск гімназії відбувся в 1809 р. і становив усього троє осіб. У цілому ж за роки директорства Д. Т. Мізка гімназію закінчило понад 300 випускників, тобто в середньому щорічно атестати отримувало близько 14 осіб. Серед них були майбутній директор катеринославської гімназії Я. Я. Ковалевський (випуск 1811 р.), П. Н. Савенко – професор Петербурзької медико-хірургічної академії (1812 р.), Д. Цецурін – професор Київського університету (1826 р.), Г. С. Риндовський – професор Харківського університету (1828 р.), Я. М. Калиновський – професор Демидівського ліцею і Московського університету, пізніше директор

Маріїнського землеробного училища та Уманського училища землеробства і садівництва (1831 р.) та ін. Найбільш відомим вихованцем гімназії цього періоду став Володимир Францевич Цих (1805–1837 рр.), випускник 1822 р. Після закінчення гімназії він поступив до Харківського університету, під час навчання показав відмінні успіхи і, закінчивши його зі ступенем кандидата, був залишений при кафедрі. 1833 р. захистив магістерську дисертацію «Міркування щодо способів викладання історії». Після відкриття Київського університету, у лютому 1834 р., призначений до нього екстраординарним професором кафедри всесвітньої історії, а в подальшому – змінив першого ректора Київського університету М. О. Максимовича на посаді керівника закладу. На жаль, його життя обірвалося дуже рано.

Завдяки передбачливості й енергії Д. Т. Мізка катеринославська гімназія з самого початку розташувалась у власному приміщенні. На початку XIX ст. центром Катеринослава була Успенська площа (нині пл. Д. Бідного) з невеликим, пофарбованим у червоний колір, дерев'яним собором, навколо якого і на довколишніх вулицях розташовувалися головні установи міста й губернії – дума, прикази, присутствія. Ще в 1804 р. за клопотанням Д. Т. Мізка катеринославське дворянство на своєму зібранні одностайно вирішило надати новостворюваній гімназії у власність будинок з флігелем і садом, розташований неподалік на вул. Клубній (нині вул. Леніна). Для переобладнання будинку під гімназію приказ громадської опіки витратив 3600 крб. Але по мірі збільшення кількості класів і учнів площ виявилось замало, тому в 1807 р. за домаганням Д. Т. Мізка приказ за 2500 крб купив сусідню ділянку з будинком і подарував її гімназії. У цьому та іншому будинку були влаштовані квартири для вчителів. У головному корпусі гімназії знаходилися зала, 6 класних кімнат і 2 кімнати для бібліотеки. В одному з флігелів розміщувалася канцелярія директора з архівом, а в іншому – приміщення для сторожів. Пізніше, у 1828 р., землевласник М. А. Байдак пожертвував гімназії ще один будинок (колишнього приватного жіночого пансіону Навер), куплений ним за 5000 крб поруч, в якому знаходилася квартира директора гімназії. Тобто, гімназія мала більш ніж задовільні площі, обіймаючи велику садибу площею близько 7 дес. у гарному місці – майже на березі Дніпра [4, с. 15–16; 13, с. 98].

Статут 1804 р. вимагав забезпечувати у викладанні наочність, тому перед гімназіями ставилося завдання створення бібліотек і кабінетів, обладнаних необхідними навчальними посібниками. Директор катеринославської гімназії приділяв значну увагу поліпшенню її матеріальної бази. Гімназія забезпечувала книгами не тільки себе, а й інші навчальні заклади губернії. Спочатку книги і наочність доставлялися зі складу при Харківському університеті і від його комісiонера. Пізніше при гімназії був створений так званий «книжковий магазин», яким завідував один зі старших учителів. Книги для нього виписувалися директором гімназії з книжкового магазину департаменту народної освіти міністерства або безпосередньо від видавців і за замовленнями розсилалися доглядачам повітових училищ для продажу учням за поміркованими цінами, затвердженими училищним начальством. Протягом перших двох років гімназія придбала їх майже на 6 тис. крб, у тому числі 8738 примірників книг, 20 фігур для природничої історії, 50 ландкарт. Частина з них купувалася для повітових училищ. Значне поповнення фундаментальної бібліотеки відбулося в 1812 р., коли з Лейпціга було виписано 305 томів творів грецькою, латинською, французькою і німецькою мовами на 2500 крб. Якщо в 1805 р. фундаментальна бібліотека гімназії нараховувала 850 томів, то в 1812 р. – 1629, у 1820 – 2109, а в 1830 – 2600. Відомий російський письменник і видавець О. Ф. Воейков, який відвідав гімназію в 1825 р., відзначав, що «рідко в якому губерньському народному училищі можна знайти подібну щодо книжок іноземних». Він відзначав також рівень мінералогічного і фізичного кабінетів гімназії, які «вельми достатні для наставлення юнацтва» і підкреслював, що «взагалі училища цієї губернії багато зобов'язані піклуванню і просвітній любові до наук нинішнього директора їх, п. статського радника Дмитра Тимофійовича Мізка» [4, с. 25; 14, с. 37].

Директор гімназії за Статутом 1804 р. очолював не тільки гімназію, але й виконував адміністративні функції щодо інших навчальних закладів, будучи фактично директором народних училищ губернії. У цій якості Д. Т. Мізко приділив значну увагу відкриттю повітових училищ, які мали створюватися замість малих народних училищ по одному в кожному губерньському і повітовому місті, а при наявності коштів і в більшій кількості. У Катеринослав-

ській губернії малі народні училища наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не були відкриті, тому процес їх створення значно ускладнювався. Перше повітове училище в губернії було утворене в Катеринославі одночасно з гімназією і розташувалося в колишньому приміщенні головного народного училища поблизу Успенського собору. У липні 1806 р. повітове училище відкрилося в Павлограді, у листопаді 1807 р. – Новомосковську, у березні 1808 р. – Олександрівську (нині Запоріжжя) і в липні 1808 р. – Бахмуті. Тобто протягом короткого часу училища були відкриті в п'яти з восьми повітових центрів губернії. Це непогані показники, бо з 109 повітових міст одинадцяти губерній, які входили до складу Харківського навчального округу, на 1809 р. лише 18 мали повітові училища [11, с. 129].

Завдяки турботам Д. Т. Мізка всі повітові училища губернії мали власні будинки. Так, при створенні того ж Олександрівського повітового училища в 1808 р. дворяни повіту погодилися підтримати його грошима в сумі 1880 крб асигнаціями, а губернський секретар Є. Гранобарський пожертвував невеликий кам'яний будинок. Зробили пожертвування й інші жителі повіту. У підсумку, наступного року училище мало вже три кам'яних та один дерев'яний будинки, в яких розміщувалися класи, доглядач училища і всі вчителі. З 1811 р. в повітових училищах була запроваджена посада почесного доглядача, на яку обирали когось з помітних дворян. Скажімо, з обранням у 1822 р. почесним доглядачем Олександрівського повітового училища великого землевласника М. М. Іваненка, матеріальне становище училища значно покращилося, оскільки він щорічно жертвував по 300 крб [9, с. 11–12, 15].

Набагато складнішим виявився процес створення парафіяльних училищ. Згідно зі Статутом 1804 р. вони могли засновуватися як у губернських і повітових містах, так і селах при кожній церковній парафії. У селах, де мешкали державні селяни, вони ввірялись священникам та одному з найпочесніших жителів, а в поміщицьких селах – «просвіченому і благонаміреному опікуванню самих поміщиків». Директор гімназії і доглядачі повітових училищ мали схилити останніх до їх відкриття і в необхідних випадках звертатися до повітових предводителів дворянства. Що стосується фінансування парафіяльних училищ, то, на відміну від університетів, гімназій і повітових училищ, які фінансувалися з казни, їх утримання Статут

1804 р. передписував у містах міському самоуправлінню, у казенних селах – самим селянам, а в поміщицьких – «за розпорядженням поміщиків». Проте, як свідчать звіти візитаторів Харківського університету, міські влади і селяни не завжди охоче погоджувались на фінансування початкової освіти [10, с. 193, 212].

Але, врешті-решт, спільними зусиллями Д. Т. Мізка, керівництва Харківського університету та місцевої влади справа поступово зсувалася з мертвої точки. У 1807 р. візитатор училищ Катеринославської, Полтавської і Херсонської губерній професор Харківського університету І. С. Рижський звернувся до катеринославського губернатора з проханням посприяти їх облаштуванню в заштатних містах (тобто тих, які не були повітовими центрами) та казенних селах губернії. Губернатор зробив розпорядження й отримав від земських справників конкретні пропозиції про можливість відкриття 12 перших шкіл у різних повітах, які передав директору губернської гімназії Д. Т. Мізку. На клопотання останнього до архієпископа Катеринославського, Херсонського і Таврійського Платона (Любарського) консисторія призначила до них учителями місцевих священників. Однак вони, як правило, були перевантажені парафіяльними справами і не виявили великого ентузіазму щодо вчительської діяльності [2, с. 75–76; 9, с. 1–5].

Проте, протягом 1809–1813 рр. у великих казенних селах губернії, що мали понад 1000 мешканців, було відкрито 25 парафіяльних училищ. З шести українських губерній, які входили до складу Харківського навчального округу, більше шкіл діяло лише в Харківській губернії (32), у Чернігівській та Полтавській їх було відкрито по два, і жодного в Херсонській і Таврійській. До 1823 р. кількість подвоїлася і досягла 53 училищ, у тому числі 6 у Катеринославському повіті (Романкове, Нікополь, Томаківка, Лоц-Кам'янка, Ст. Кайдак, Петрівка), 7 у Верхньодніпровському повіті (Комісарівка, Бородаївка, Лихівка, Мішурін Ріг, Плахтіївка, Жовте, Саксагань), 3 в Новомосковському повіті (Петриківка, Могилев, Перещепине), 2 в Павлоградському повіті (Дмитрівка, Петропавлівка), 22 в Бахмутському, 8 у Слоб'яносербському і 6 в Олександрівському повітах. З цих шкіл лише одна в с. Петрівка Катеринославського повіту була відкрита в 1819 р. поміщиком Папчинським для своїх кріпаків і утримувалося на його кошти. Навчалися в них декілька сотен учнів: у 1809 р. – 761 (зокрема, 746 хлопчиків та 15 дівчаток), а в

1828 р. – 855 учнів. Кількість учнів у парафіяльних училищах губернії коливалася від 5 до 37. Скажімо, до Петриківського училища при його відкритті в 1810 р. було прийнято 26 учнів [2, с. 123–125; 5, с. 761; 7, с. 470; 12, с. 329].

Початок XIX ст. позначився розвитком на Катеринославщині і приватних навчальних закладів. За підтримки Д. Т. Мізка вчителі катеринославської гімназії І. І. Любачинський та К. І. Герн відкрили два перші приватні чоловічі пансіони в Катеринославі (відповідно в 1820 та 1821 р.) для підготовки вихованців до вступу до гімназії. Ці пансіони діяли до кінця їх педагогічної діяльності в гімназії (1835 та 1831 р.). У 1818–1825 рр. відкрито також сім приватних пансіонів, призначених для надання освіти дівчатам. Перший такий пансіон на правах повітового училища з викладанням іноземних мов і мистецтв відкрила в Катеринославі Віргінія Навер у 1818 р. Більшість з них діяли не більше двох років, а найбільшими довгожителлями виявилися пансіон Анни Арнольд, який надавав послуги з 1822 до 1831 р., та Катерини Следкової (1827–1837 рр.) [2, с. 133–137].

Д. Т. Мізко зробив багато не лише для розвитку освіти в Катеринославській, але й сусідній Херсонській губернії, де за дорученням міністерства народної освіти, він протягом понад чотирьох років (жовтень 1809 – лютий 1813 р.) виконував за сумісництвом обов'язки директора народних училищ. Зокрема, у вересні 1811 р. він особисто відкрив там три повітових училища: в Єлисаветграді, Новомиргороді та Вознесенську, здійснював підготовку відкриття інших училищ у повітових містах та гімназії у губернському центрі [14, с. 25–26].

Варто зазначити, що його діяльність на посаді директора народних училищ і директора гімназії оцінена дослідниками неоднозначно. Скажімо, Я. Д. Грахов, Г. В. Донцов, Ф. В. Локоть дають їй високу оцінку, підкреслюючи, що за час його директорства в губернії було відкрито багато навчальних закладів, усі вони отримали у власність приміщення і користувалися значними пожертвуваннями. Взагалі, практика благодійних внесків на розвиток освіти, особливо гімназійної, у першій половині XIX ст. набула значних масштабів. Тільки катеринославська гімназія до 1832 р., за час директорства Д. Т. Мізка, отримала пожертвувань грошима, книгами, навчальними посібниками тощо на загальну суму 192 376 крб.

Деякі з них, як, наприклад, поміщика Олександрівського повіту міського секретаря І. С. Бородавки досягали великих сум – понад 46 тис. крб. Заслужовує на увагу досвід використання цих коштів. На поточні потреби йшли не всі пожертвування як зараз, а лише менша частина, інша ж – приблизно половина, оберталася на «недоторканий капітал». У 1835 р. перша з них, так звана «економічна сума», складала 39 707 крб, а друга – «благодійний фонд» – 91 144 крб. Ці гроші вносились до кредитних установ і на отриманий відсоток утримувалися викладачі додаткових предметів, засновувались стипендії для дітей бідних батьків тощо. Так, на відсотки з 25 тис. крб, пожертвуваних поміщиком Павлоградського повіту майором І. М. Скорняковим, утримувалися вчителі для викладання фортифікації, тактики, артилерії та військових екзерціцій, а також бідні вихованці. У цілому, з 1820 р. в гімназії виховувалося від 6 до 8 стипендіатів, на утримання яких витрачалося до 3 тис. крб на рік [4, с. 23–24].

Дослідник початку минулого століття В. Данилов у всьому цьому не вбачав особистої заслуги Д. Т. Мізка, вважаючи це відлунням загальних настроїв суспільства на початку олександрівського царювання. На його думку Д. Т. Мізко був просто звичайним ловцем земних благ старої марки, який зумів стати в чужому для нього спочатку краї і помітним чиновником, і багатим поміщиком [3, с. 136]. Здається, що більш об'єктивну оцінку Д. Т. Мізку давав Г. В. Донцов, зазначаючи, що, з одного боку, звичайно, відкриття училищ як новинка, мода збуджувало ентузіазм до них у всіх станах, а, з іншого, походження Д. Т. Мізка з місцевих значних дворян суттєво полегшувало його завдання. І до його честі, на погляд Г. В. Донцова, слід якраз віднести, що він розумно скористався як часом, так і сприятливими обставинами [4, с. 18].

Д. Т. Мізко був директором гімназії до лютого 1831 р. Він зробив гарну службову кар'єру, ставши 1803 р. директором народних училищ губернії в чині колезького секретаря (X клас) і закінчивши її дійсним статським радником (IV клас), кавалером орденів Станіслава та Анни 3-го і 2-го ст. і Володимира 4-го ст. Ці чини і нагороди були заслуженими, оскільки він, працюючи протягом трьох десятиліть у приказі громадської опіки, дирекції народних училищ, гімназії, дійсно зробив значний внесок у розвиток освіти краю.

Бібліографічні посилання

1. Антология педагогической мысли России XVIII в. / сост. И. А. Соловков. – М., 1985.
2. **Грахов Я. Д.** Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – Одесса, 1856.
3. **Данилов В.** Дмитрий Тимофеевич и Николай Дмитриевич Мизки (справка об их литературной деятельности) / В. Данилов // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 134–146.
4. **Донцов Г. В.** Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793–1882. С отчетом за 1881–1882 учебный год / Г. В. Донцов. – Екатеринослав, 1882.
5. История городов и сел УССР: Днепропетровская область. – К., 1977.
6. **Локоть Ф.** Историческая записка о столетнем существовании Екатеринославской классической мужской гимназии / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
7. **Лямцев Н.** Исторический обзор народного образования в Екатеринославской губернии с 1767 г. по 1867 г. до введения земских и городских самоуправлений / Н. Лямцев // Вестник Екатеринославского земства. – 1905. – № 19. – С. 468–471.
8. **Мирончук В.** До історії освіти на Катеринославщині (Д. Т. Мізко) / В. Мирончук, О. Чередник // Під знаком Клію : зб. ст. – Д., 1995. – С. 81–83.
9. **Новицкий Я. П.** К истории народного образования в Екатеринославской губернии / Я. П. Новицкий. – Екатеринослав, 1887.
10. **Прокопенко Л. Л.** Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.
11. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.) : нариси. – К., 1991.
12. **Сірополко Степан.** Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.
13. **Старостін В. С.** Столиця степового краю / В. С. Старостін. – Д., 2004.
14. **Чабан М.** Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Д., 2005.

Надійшла до редколегії 2010 р.

УДК 929

І. О. Кочергін

Національний гірничий університет

**ПЕТРО ЯНЧЕНКО – АДМІНІСТРАТОР
ПРОВІНЦІЙНОГО ЗЕМСТВА
ДОБИ ЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ ОЛЕКСАНДРА ІІ**

Висвітлюються основні віхи життєдіяльності одного з голів Катеринославської губернської земської управи Петра Олександровича Янченко.

Ключові слова: земство, управа, гласний.

Освещены основные вехи жизнедеятельности одного из председателей Екатеринославской губернской земской управы Петра Александровича Янченко.

Ключевые слова: земство, управа, гласный.

The main biographical facts of one of the chief Katerinoslav regional zemstva uprava Petro Olexandrovich Janchenko are investigated in this article.

Key words: zemstvo, uprava, glasniy.

Останнім часом серед питань, які часто потрапляють до поля зору українських та російських істориків, чільне місце зайняла земська тематика. Діяльність земських установ всебічно вивчається та аналізується [1; 4; 12; 13; 15; 16; 43]. Однак і досі маловивченим залишається діяльність керівників земських виконавчих органів – губернських і повітових управ.

За 51-річну історію Катеринославської губернської земської управи її очолювали десятеро представників з різних регіонів Катеринославської губернії. Четвертим головою губернської управи був Петро Олександрович Янченко, який очолював її більше 12 років.

Петро Олександрович народився 12 липня (30 червня за ст. ст.) 1830 р. в с. Добропілля Бахмутського повіту Катеринославської губернії (нині Донецької області) у заможній поміщицькій родині штабс-капітана Олександра Андрійовича Янченко та його дружини Марії Йосипівни (у дівоцтві Казанцевої) [42, арк. 45].

За деякими даними рід Янченко походить з Полтавщини. Дід Петра Янченко Андрій Максимович подаючи документи на доказ свого благородного походження, а також народження від нього сина Олександра представляв свідчення кількох шляхтичів і священнослужителів Полтавської духовної консисторії [42, арк. 23 зв.]. Андрій Максимович спочатку вступив у російську службу 1783 р. поручиком, а згодом перейшов на статську службу і дослужився до чина дійсного статського радника [42, арк. 4 зв.].

У кінці XVIII ст. А. М. Янченко, ймовірно, отримав земельні володіння в Північному Причорномор'ї. Опосередковано на це вказує той факт, що його син Олександр Андрійович успадкував два маєтки: один – площею 9700 дес. біля с. Олександрівка в Дніпровському повіті Таврійської губернії, другий – площею 5500 дес. біля с. Добропілля Бахмутського повіту Катеринославської губернії [42, арк. 5 зв.].

У родині Олександра та Марії Янченко народилося восьмеро дітей. Петро був шостою дитиною. Як і більшість хлопчиків дворянського походження, він ще змалку був записаний кадетом у Дворянський полк [42, арк. 49 зв.]. У вересні 1852 р. Петро Янченко в чині поручика служив у полку його імператорської високості ерцгерцога Австрійського Альберта [42, арк. 64 зв.]. Згодом він вийшов у відставку в чині штабс-ротмістра. Коли і за яких обставин це сталося не відомо. Як правило, дворяни, отримавши чин поручника або ротмістра залишали військову службу і поверталися до своїх маєтків. Ще однією причиною виходу у відставку були домашні обставини (смерть батьків, наприклад). Можливо саме через подібні обставини Петро Янченко і залишив службу. Справа в тому, що 1860 р. власником маєтку площею 4305 дес. біля с. Добропілля ще показаний Олександр Андрійович Янченко [11, с. 12–13]. Уже 1863 р. власником маєтку біля с. Добропілля значився Петро Олександрович Янченко, який уклав уставну грамоту зі своїми колишніми кріпаками. 2 грудня 1863 р. викупна угода штабс-ротмістра П. О. Янченко з селянами с. Добропілля була розглянута Катеринославським у селянській справі присутством, яке представило її (викупну угоду) на остаточний розгляд до Головної викупної установи [8, с. 4]. Принагідно зазначимо, що новий власник не поспішав унормовувати свої відносини з колишніми кріпаками згідно з положеннями Селянської реформи 1861 р. Катеринославське в селянській справі присутствіє у квітні 1862 р. вказувало, що штабс-ротмістр

П. О. Янченко ще не підписав уставної грамоти, хоча термін підписання спливав менше ніж через 10 місяців [14, с. 12].

Про громадську діяльність П. О. Янченка до моменту появи земських установ відомо лише, що він був кандидатом у мирові посередники 10-ї ділянки Бахмутського повіту [23, с. 36].

Із запровадженням у Катеринославській губернії 1866 р. земських установ П. О. Янченко буквально відразу поринув у земську діяльність. Він потрапив до першого складу Бахмутського повітового земського зібрання, при чому не від землевласників, що було б логічно для нього, як для власника значного за площею маєтку, а від міських виборців м. Бахмута [47, с. 54].

На першому ж засіданні Бахмутського земського зібрання його обирають членом повітової управи [46], а також членом повітової училищної ради [9, с. III]. Така увага до його персони свідчила або про його активну громадянську позицію або про авторитет серед землевласників повіту. Утім, на його обрання могли вплинути обидві причини.

На другому зібранні Бахмутського земства, яке відбулося в жовтні – грудні 1866 р., П. О. Янченко ввійшов до складу комісії, на яку було покладено обов'язок займатися попередньою розробкою різноманітних земських питань. Одночасно, йому як члену комісії, було доручено скласти докладний опис мосту на поштовому тракті між Луганською станцією і м. Ростов [9, с. 12, 35].

Три роки служби в повітовому земському зібранні та управі далися взнаки. На наступних земських виборах П. О. Янченко потрапив до числа губернських гласних серед інших кандидатів від Бахмутського повіту.

Відставний штабс-ротмістр Петро Олександрович Янченко вперше з'явився в залі засідань губернського земства в жовтні 1869 р. і відразу включився в роботу. 24¹ жовтня 1869 р. П. О. Янченко був балотований на голову губернської земської управи, але врешті відмовився. Натомість він увійшов до складу ревізійної комісії [25, с. 18, 112]. Ще через три дні його було обрано до складу Катеринославської губернської земської управи на правах члена з утриманням [25, с. 18, 112].

Через рік, на п'ятому черговому губернському земському зібранні, Петро Олександрович виконував обов'язки секретаря з другого дня

¹ Тут і далі всі дати подано за старим стилем.

роботи сесії [26, с. 4]. 30 жовтня 1870 р. він знову одноголосно обраний секретарем зібрання після того як М. Б. Герсєванов відмовився обійняти цю посаду через хворобу [26, с. 40]. Виконуючи обов'язки секретаря зібрання, П. О. Янченко залишався членом управи.

У подальшому чи не кожне наступне чергове і надзвичайне зібрання обирало своїм секретарем саме Петра Янченка: шосте чергове – 18 грудня 1871 р. [27, с. 2], сьоме чергове – 28 жовтня 1872 р. [28, с. 2], надзвичайне 25 квітня 1874 р. [36, с. 3], дев'яте чергове – 24 жовтня 1874 р. [30, с. 5], надзвичайне – 1 липня 1875 р. [37, с. 3], одинадцяте чергове – 16 жовтня 1876 р. [31, с. 3], надзвичайне – 21 серпня 1878 р. [38, с. 1]. Посада секретаря земського зібрання була ключовою в сенсі організації роботи засідань. Секретар постійно повинен бути в курсі всіх поточних справ земства, через нього проходила вся документація чергових та надзвичайних сесій. Тобто, судячи з того, що П. О. Янченко отримував такий кредит довіри від своїх колег, це говорило за його не байдуже ставлення до всього того, що робило земство, а також свідчило про неабияку працездатність. На час поки тривала сесія, секретар мав стільки роботи, що він просто мусив жити земством.

До широкого кола обов'язків, яке П. О. Янченко виконував як член губерньської управи, земський гласний та секретар, після запровадження положень Судової реформи 1869 р. додалося ще й почесне мирове суддівство. Указом Урядового Сенату від 30 листопада 1870 р. за № 50856 Петро Олександрович Янченко був затверджений почесним мировим суддею по Бахмутському повіту [40, с. 33].

Водночас П. О. Янченко залишався членом губерньської управи, часто виконуючи обов'язки голови під час його відсутності. Коли 1 червня 1872 р. голова губерньської управи Н. І. Штанський виїхав з Катеринослава в справах, виконуючим обов'язки голови управи 27.06.1872 р. був затверджений П. О. Янченко [41, арк. 30]. Після повернення з відрядження Н. І. Штанський сильно захворів і помер 8 вересня 1872 р., унаслідок чого П. О. Янченко продовжив виконання обов'язків голови до обрання нового [17, с. 1]. Так сталося, що наступним головою управи став саме Петро Олександрович. 9 листопада 1872 р. на сьомому черговому губерньському зібранні відбулося балотування кандидатів у голови губерньської управи. Двоє гласних Созонт Савович Потоцький від Верхньодніпровського повіту і Петро Олександрович Янченко набрали однакову кількість

голосів. За жеребом головою управи став П. О. Янченко [28, с. 2, 206]. 2 грудня 1872 р. міністр внутрішніх справ затвердив П. О. Янченка на цій посаді [41, арк. 46].

За 6 років від початку роботи земських установ у 1866 р. до 1872 р. П. О. Янченко пройшов шлях від рядового повітового гласного до голови виконавчого органу губернського земства, ставши, по суті, третьою за значимістю і впливом особою в системі земського самоврядування після губернатора і губернського предводителя дворянства. Напевно, що без певної долі честолюбства і завзятості тут не обійшлося.

Перед управою, яку очолив П. О. Янченко стояло безліч завдань, які потребували вирішення. Хоча Петро Олександрович уже не перший рік працював в управі, але тягар відповідальності був важким. До нього додавався ще й психологічне навантаження, оскільки попередні три голови управи не змогли втриматися на посаді більше трьох років.

Першочерговим завданням, яке стояло перед Катеринославським губернським земством на початку 1870-х рр. були питання спорудження стаціонарного мосту через Дніпро в Катеринославі і з'єднання Катеринослава зі Знаменівсько-Миколаївською залізницею. Земство і дворянство Катеринославської губернії покладали великі надії на цю залізницю, оскільки внаслідок Селянської реформи 1861 р. давалася взнаки нестача робочих рук у губернії, часті неврожаї та зниження цін на шерсть призводили до серйозних економічних втрат землеробів. Залізниця, на думку земців, мала дати поштовх для економічного піднесення не лише губернії, але й усієї імперії [10, с. 1, 3].

За період з 1872 до 1877 р. П. О. Янченко неодноразово їздив до Санкт-Петербурга в складі земських делегацій з клопотаннями і проханнями щодо прокладання названої залізниці, а після затвердження проекту – пришвидшення втілення його в життя. З 15 листопада до 13 грудня 1872 р. він уперше був відряджений клопотатися по двом вище згаданим питанням. 10 листопада 1873 р. він відбув до Санкт-Петербурга за дорученням земства, щоб бути присутнім на відкритті пам'ятника Катерині II, а також для клопотання про будівництво мосту через Дніпро і з'єднання Катеринослава зі Знаменівсько-Миколаївською залізницею [18, с. 1]. Хоча імператор Олександр II дав свою згоду на будівництво мосту і залізниці ще

2 грудня 1873 р., гласним Катеринославського земства після цього не раз довелося їздити до Санкт-Петербурга, щоб справа не зупинилася. Питаннями мосту і залізниці П. О. Янченко займався під час відрядження з 1 грудня 1874 до 28 лютого 1875 р. [19, с. 1], а також у період з грудня 1875 до 26 січня 1876 р. [20, с. 1].

Катеринославське земство в особі голови губернської управи та інших земців докладало чимало зусиль до вирішення важливого для всієї губернії питання. 18 жовтня 1875 р. гласний І. Я. Нетелей незважаючи на те, що будівництво мосту і залізниці ще й не починалося, запропонував піднести вітальний адрес голові земського зібрання губернському предводителю дворянства Г. П. Алексєєву і голові губернської управи П. О. Янченко за клопотання по спорудженню Донецької залізниці з продовженням її до Харківсько-Миколаївської з постійним мостом через Дніпро [45, с. 1138].

Звісно, що П. О. Янченко, як голова управи, займався не лише питаннями шляхів сполучень. Він наполегливо захищав фінансову базу губернського земства. Окрім поточної роботи, пов'язаної з розкладкою земських зборів та складанням звітів про витрати земства, управа намагалася знайти додаткові кошти на розвиток земської справи. На 12-му черговому губернському земському зібранні, яке відбулося в жовтні 1877 р., укотре було підняте питання про заборгованість Катеринославського дворянського депутатського зібрання перед губернським земством у розмірі 24 000 руб. Цей борг виник ще до появи земських установ, але він значився на балансі земства. 18 жовтня 1877 р. П. О. Янченко виступив із доповіддю про борг дворянського зібрання перед управою, говорячи про можливість повернення цієї суми через суд. Предводитель дворянства Г. П. Алексєєв захищав дворянське зібрання, аргументуючи тим, що ця сума позичена дворянством ще до появи земств (з сум губернського земського збору) і гадав, що дворянство і земство мають порозумітися і знайти компромісний варіант, оскільки «буде дуже прикро якщо ці два стани земство і дворянство увійдуть у суперечку між собою в суді» [48, с. 79]. Г. П. Алексєєв пропонував земству почекати ще кілька років, але земство (ідею висловив гласний Г. М. Сарандинакі) висловилося за погашення боргу частинами. Перший платіж мав відбутися до першого дворянського зібрання, яке за планом мало відбутися 1880 р. Ситуація склалася делікатна. П. О. Янченко як і Г. П. Алексєєв мали багато спільного: обидва на-

лежали до дворянської корпорації, разом клопоталися в різних урядових установах щодо спорудження мосту і залізниці в Катеринославі. Але П. О. Янченко в цьому конкретному питанні вийшов за межі корпоративних інтересів. Захищаючи земство, він готовий був дійти до суду аби повернути губернському земству гроші, які були необхідні для спорудження мостів, лікарень, доріг тощо. Хоча він першим і постраждав би, оскільки борг мали б повертати дворяни-землевласники, до яких він належав.

За сумлінність і відданість справі П. О. Янченка декілька разів переобирали головою губернської управи. 26 жовтня 1878 р. [32, с. 70] і 19 грудня 1881 р. [20, с. 129] його кандидатура проходила майже без конкуренції з боку інших претендентів.

На межі 1870–1880 рр. робота губернської управи ускладнилася через хворобу одного з членів управи – Ф. Т. Беккера. Обов'язки були розподілені наступним чином: М. Ф. Малама завідував богоугодними закладами, П. О. Янченко і І. В. Бурхановський усіма іншими справами земства. З 1 січня 1880 р. П. О. Янченко інспектував Олександрівський, Бахмутський, Славяносербський, Новомосковський повіти для огляду губернських дорожніх споруд, а також Бахмутський, Олександрівський, Маріупольський по продовольчій частині [21, с. 4]. У 1881 р. П. О. Янченко окрім численних обов'язків голови управи головував у комісії по забезпеченню народного продовольства губернії [22, с. 2]. Зауважимо, що перебування в складі різних установ в якості членів дійсних або почесних, попечителів тощо, було типовим для більшості гласних. Та жодне з громадських обов'язків не може йти в порівняння з комплексом обов'язків голови та членів губернської управи.

З 1873 р. П. О. Янченко очолював ще й товариство взаємного кредиту Катеринославського губернського земства [29, с. 16]. 27 жовтня 1878 р. його залишили на цій посаді разом із А. П. Письменним і Г. П. Алексєєвим [32, с. 71].

За час роботи П. О. Янченко на посаді голови управи, остання мала лише позитивні відгуки за свою роботу з боку ревізійної комісії губернського земства, яка контролювала управу.

У доповіді ревізійної комісії від 10 грудня 1882 р. було зазначено, «при перевірці ревізійною комісією фінансової звітності, касових книг, рахівництва управи порушень не виявлено. Дії голови так і членів заслуговують у цьому році особливої вдячності» [33, с. 631, 635].

Через рік вердикт ревізійної комісії² був схожий: «витрати сум здійснено згідно затвердженого губернським земським зібранням кошторису і затримок не помічено ... Що стосується касових книг ..., то вони ведуться також у повному порядку ... Усі справи і папери, які поступають до управи вирішуються своєчасно без будь-якої затримки» [34, с. 656, 658]. Подібною була характеристика роботи управи і в 1884 р. [35, с. 910, 914].

1884 р. був останнім роком перебування П. О. Янченко в складі Катеринославського губернського земського зібрання. На 19-й черговій сесії земства він виконував свої звичні обов'язки. 15 грудня 1884 р. земство знову обирає його головою управи. Щоправда рішення сесії було далеко не одностайним [35, с. 937]. 16 грудня 1884 р. П. О. Янченко обраний представником земства в загальні збори членів товариства взаємного кредиту Катеринославського губернського земства [35, с. 956]. Тобто, ніяких натяків на зміни в ставленні П. О. Янченко до земських інституцій. Однак у наступному 1885 р. він не тільки знімає з себе обов'язки голови управи, а взагалі виходить зі складу губернського земського зібрання. Голова управи в земській справі мав неабияку роль, тому його відсутність не могла бути тривалою. Катеринославська губернська земська управа змушена була звернутися до міністра внутрішніх справ з проханням дати дозвіл на зібрання надзвичайної сесії, для обрання нового голови управи. 14 травня 1885 р. відбулося надзвичайне засідання губернського земства. Начальник губернії, виступаючи перед земцями, висловив сподівання, що на таку важливу посаду виберуть особу, яка як і попередній голова, заслуговує на довіру [39, с. 1]. Однак зібрання було безрезультатним³. До виборів нового голови управи, його обов'язки були покладені на члена управи Івана Васильовича Бурхановського.

Причини, які спонукали П. О. Янченко піти з управи і земства, не відомі. Про якісь зловживання мова не йде, та й губернатор, принаймні, на словах висловив свою довіру колишньому голові управи. Щоправда, не можемо не згадати доволі неприємну ситуацію, яка сталася під час 18-ї чергової сесії земства. У засіданні 11 грудня

² Доповідь ревізійної комісії від 12.12.1883 р.

³ Нового голову Катеринославської губернської управи обрали 14 грудня 1885 р. Ним став гласний від Катеринославського повіту Іван Васильович Бурхановський (1822–1906 рр.).

1883 р. секретар зібрання В. К. Луцький відкликав свій підпис з постанови земства щодо надання інженеру Сушинському надкошторисних 300 руб. за спорудження мостів в Олександрівському повіті. В. К. Луцький заявив, що «не має підстав давати більше, ніж заявив сам прохач (Сушинський – **І. К.**)» [34, с. 86]. В. К. Луцького підтримали гласний від Олександрівського повіту Є. І. Шабельський та гласний від Новомосковського повіту М. С. Ілляшенко. Більше того, останній визнав рішення П. О. Янченко про видачу інженеру Сушинському надкошторисних грошей «незадовільним і неправильним». П. О. Янченко обурився на ці слова і зажадав відставки, яку йому звісно ж не дали і попросили продовжити виконання обов'язків голови управи [34, с. 87, 88].

Земство, довіряючи репутації довголітнього голови управи, не стало роздмухувати справу з інженером Сушинським, але начальник Катеринославського губернського жандармського управління мав іншу думку. Звітуючи перед Департаментом поліції, він відмітив, що П. О. Янченко провів свою пропозицію про видачу грошей інженеру Сушинському, не зважаючи на заперечення селян повіту і деяких «благомыслящих» з-поміж інтелігентних гласних. Те саме повторилося і з будівництвом пам'ятника барону М. О. Корфу, а також заснування школи та стипендій його імені [6, арк. 4 зв.]. Ідею про спорудження увічнення пам'яті М. О. Корфа, який помер у 1883 р., висловив гласний Є. І. Шабельський. У подальшому ця ідея так і не була втілена в життя.

У наступному своєму звіті начальник жандармського управління був ще відвертіший, зазначивши у звіті, що «у напрямку і діяльності земських і міських самоврядувань ... та сама апатія до суспільного блага і устрою, та сама несумлінність, ті самі егоїстичні цілі, ... голови повітових і губернських земських управ ... стараються лише догодити по можливості всім самотійності, твердого керівництва не проявляють» [5, арк. 2 зв.]. Така негативна оцінка ніяк не вписувалася в ті позитивні відгуки, які губернське земство завжди адресувало земській управі.

Після виходу з числа членів управи і губернських гласних П. О. Янченко залишається деякий час у тіні. Згідно зі статистичними даними, які відносяться до 1886 р., він володів маєтком площею 2,5 тис. дес. біля с. Добропілля в Бахмутському повіті [44, с. 68]. Але в маєтку він постійно не проживав. Маєтком керував спеціально призначе-

ний для цього керуючий. Де в цей час знаходився П. О. Янченко – не відомо. Виринає він лише 1889 р. в чині дійсного статського радника на посаді керуючого Казенною палатою Катеринославської губернії [2, с. 66].

Отже, досвід і енергія людини, яка тривалий час очолювала губернську управу знадобилися губернській владі. Цю посаду Петро Олександрович обіймав до 1893 р. [3, с. 64] За цей час він нерідко виконував обов'язки начальника губернії, коли той від'їздив з Катеринослава у справах. Наприклад, 26 липня 1889 р. губернатор М. Д. Батюшков, відправляючись до м. Юзово Маріупольського повіту, передав управління губернією дійсному статському раднику П. О. Янченко [24, с. 1]. Так само П. О. Янченко виконував обов'язки губернатора, коли той улітку 1890 р. виїхав до Словяносербського повіту на рудники Завадського і Лемішевського [7, с. 1].

Як склалася доля П. О. Янченка після 1893 р. на даний момент не відома.

Під час більше ніж 12-річного перебування П. О. Янченка на чолі губернської земської управи, земство набрало сили, здійснило багато корисних для губернії та її населення справ.

П. О. Янченко є одним з прикладів того, як дворянин-поміщик у нових соціально-економічних умовах доби ліберальних реформ знайшов застосування своїм організаторським здібностям у сфері земського самоврядування та державного управління. Саме завдяки його таланту управлінця Катеринославська губернська земська управа почала злагоджено працювати після перших невдалих спроб налагодити її роботу. За його безпосередньої участі в губернії був реалізований проект, який суттєво вплинув на подальший соціально-економічний розвиток м. Катеринослава та всієї губернії, а саме – спорудження першого стаціонарного мосту через р. Дніпро в Катеринославі (нині Амурський міст) та відкриття Катерининської залізниці.

Бібліографічні посилання

1. **Абрамов В. Ф.** Российское земство: экономика, финансы и культура / В. Ф. Абрамов. – М., 1996.
2. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1889 г. – СПб., 1889. – Ч. II.

3. Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской империи на 1893 г. – СПб., 1893. – Ч. II.
4. **Герінбург О. В.** Роль Херсонського губернського земства у вивченні демографічної ситуації у другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. В. Герінбург. – Д., 2009.
5. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102, оп. 81, д. 59, ч. 27. – Политический обзор Екатеринославской губернии за 1884 г.
6. Там же. – Ф. 102, оп. 80, д. 88, ч. 4. – Политический обзор Екатеринославской губернии за 1883 г.
7. Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – 11 авг. (№ 63). – С. 1.
8. Журнал Екатеринославского губернского по крестьянским делам присутствия от 2 декабря 1863 г. // Крестьянское дело в Екатеринославской губернии. – 1863. – № 24.
9. Журналы Бахмутского уездного земского собрания второго созыва с 27 октября по 4 ноября 1866 г. – Екатеринослав, 1867.
10. Записка депутатов Екатеринославского губернского земства о соединении железных дорог: Лозово-Севастопольской с Знаменско-Николаевской с постоянным мостом через Днепр в губернском городе Екатеринославе. – СПб., 1873.
11. Изложение из описаний помещичьих имений в 100 душ и свыше. Екатеринославская губерния // Приложения к трудам редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. – СПб., 1860. – Т. VI.
12. **Карманов Д. В.** Воронежское земство: 1914–1918 гг. / Д. В. Карманов. – Воронеж, 2002.
13. **Киценко О. С.** Социально-культурная деятельность земских учреждений Саратовской губернии : дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук / О. С. Киценко. – Волгоград, 2005.
14. Крестьянское дело в Екатеринославской губернии // Прибавление к Екатеринославским губернским ведомостям. – 1862. – 28 апр. (№ 17). – С. 12.
15. **Носенко О. В.** Самоврядна діяльність земств південно-східної України (90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. В. Носенко. – Луганськ, 2006.
16. **Обметко О. М.** Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х рр. XIX ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. М. Обметко. – К., 2002.
17. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1872 г. – Екатеринослав, 1873.

18. Там же за 1873 г. – Екатеринослав, 1874.
19. Там же за 1875 г. – Екатеринослав, 1876.
20. Там же за 1876 г. – Екатеринослав, 1877.
21. Там же за 1880 г. – Екатеринослав, 1881.
22. Там же за 1881 г. – Екатеринослав, 1882.
23. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. – Екатеринослав, 1864.
24. Перемены по службе // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – 29 июля (№ 59). – С. 1.
25. Постановления IV очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 22 октября по 5 ноября 1869 г. – Екатеринослав, 1870.
26. Постановления V очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 18 октября по 1 ноября 1870 г. – Екатеринослав 1871.
27. Постановления VI очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 21 декабря 1871 г. – Екатеринослав 1872.
28. Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 г. – Екатеринослав, 1873.
29. Постановления VIII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 26 октября по 7 ноября 1873 г. – Екатеринослав, 1874.
30. Постановления IX очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 25 октября по 1 ноября 1874 г. – Екатеринослав, 1875.
31. Постановления XI очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 16 по 29 октября 1876 г. – Екатеринослав, 1877.
32. Постановления XIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 18 по 30 октября 1878 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1879.
33. Постановления XVII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 30 ноября по 13 декабря 1882 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1883.
34. Постановления XVIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 1 по 14 декабря 1883 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1884.
35. Постановления XIX очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания с 3 по 17 декабря 1884 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1885.

36. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания с 25 по 30 апреля 1874 г. Екатеринослав, 1874.
37. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания, заседание 1 июля 1875 г. – Екатеринослав, 1875.
38. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 21 августа 1878 г. – Екатеринослав, 1878.
39. Постановления чрезвычайного Екатеринославского губернского земского собрания 14 мая 1885 г. с приложениями. – Екатеринослав, 1888.
40. Распоряжения правительства // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1871. – 21 янв. (№ 6). – С. 33.
41. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1284, оп. 92, д. 7. Дело об открытии съездов для выбора гласных. 1872 г.
42. Там же. – Ф. 1343, оп. 34, д. 2620. Дело о дворянстве Янченков.
43. **Редькіна О. А.** Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / О. А. Редькіна. – Запоріжжя, 2002.
44. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – Т. II.
45. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. I.
46. Списки лицам, избранным в председатели и члены уездных земских управ // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1866. – 14 мая (№ 20). – С. 247.
47. Список гласных уездных земских собраний // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальная. – 1866. – 5 февр. (№ 6). – С. 54.
48. Стенографический отчет о заседаниях XII сессии Екатеринославского очередного губернского собрания с 16 по 26 октября 1877 г. – Екатеринослав, 1878.

Надійшла до редколегії 22.02.2010 р.

УДК 93 + 908

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**І. Я. АКІНФІЄВ ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
З ВПЛИВУ УРБАНІСТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
НА НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ
(на прикладі міст Катеринослава та Кисловодська)**

Розглянуті праці І. Я. Акінфієва з вивчення впливу урбанізаційних процесів на видовий склад флори та фауни Катеринослава та Кисловодська і їхніх околиць. Наведені думки вченого з питань збереження довкілля та ролі в цьому процесі місцевого управління.

Ключові слова: урбанізація, довкілля, Катеринослав, Кисловодськ, місцеве самоврядування.

Рассмотрены труды И. Я. Акинфиева по изучению влияния урбанизационных процессов на видовой состав флоры и фауны Екатеринослава и Кисловодска и их окрестностей. Приведены мысли ученого по вопросам сохранения окружающей среды и роли в этом процессе местного самоуправления.

Ключевые слова: урбанизация, окружающая среда, Екатеринослав, Кисловодск, местное самоуправление.

Considered works I. Ya. Akinfiev to study the effect of Urban processes in the species composition of flora and fauna Yekaterinoslav and Kislovodsk and its surroundings. Considered the views of the scientist to nature conservation and the role in this process of local government.

Key words: urbanization, environment, Yekaterinoslav, Kislovodsk, local government.

Спустошуючий вплив діяльності людини на навколишнє довкілля прямо пропорційний процесам урбанізації. Будь-яке місто, розвиваючись, захоплює все більші території, необхідні для його подальшого зростання і змінює природний стан як зовнішніх територій, що межують з ним, так і територій, які ввійшли до складу міста. Як боротися з цим нібито зрозуміло, але всі відповідні заходи ніколи не виконувалися в повному обсязі. Одним із психологічних

чинників такої ситуації є те, що зміни, які відбуваються за час життя людини, тривають довго, і людина начебто й не помічає їх.

У цьому контексті, зокрема й для нашого міста, корисним може бути порівняльний аналіз таких змін, які відбуваються протягом життя однієї людини, у разі якщо ця людина є натуралістом та відмічає їх, і змін, які відбулися протягом декількох поколінь.

Якщо звернутися до життя і діяльності відомого флориста, географо-ботаніка, катеринославця І. Я. Акінфієва, то він у своїх працях неодноразово відзначав поступові зміни видового складу рослинності, умов її існування і ще наприкінці XIX ст. дійшов висновку про необхідність захисту природи. Він вважав цей напрямок своїх досліджень досить важливим і в праці, що підводила підсумок його поїздок на Кавказ протягом 30 років, констатував: «... неоднократные посещения одних и тех же мест чрез большие промежутки времени дали возможность автору сделать наблюдения, относящиеся к вопросу об опустошительном влиянии человека на растительный покров» [2, с. 25].

І. Я. Акінфієв, свого часу провівши порівняльний аналіз змін у рослинності Кисловодська і Катеринослава, писав у 1890-х рр.: «Я знаю Кисловодск около 15 лет, Екатеринослав около 17. В их культурном росте много общего и одинаково много нерационального и печального. Сильно увеличивающееся пришлое в обоих пунктах народонаселение заставило их застроиться, расшириться и стесниться. Но страшно, что, несмотря на огромные различия прибывающего к обоим пунктам элемента населения, эти обычные явления везде влекут за собой одинаковые разрушения естественных богатств и сопровождаются одинаковыми последствиями для жизни людей» [3]. Тобто, міграційні процеси, на його думку, у контексті загальної урбанізації відігравали негативну роль і були одним із суттєвих чинників погіршення природного середовища міста та його околиць.

Так, одне з відомих міст Ставропольського краю (Кисловодськ) та його околиці понесли безповоротні втрати флори та фауни за роки, протягом яких там бував І. Я. Акінфієв. За спостереженнями вченого, ще в 1880-х рр. на вершинах Джинальського хребта, Бештау, Машука поблизу Кисловодська часто зустрічалися представники найтипівих для Кавказу високогірних форм рослинності. Однак уже на початку XX ст. ці вершини повністю і, очевидно, назавжди залишилися без альпійської флори. І. Я. Акінфієв з жалем констатував, що

незмінно з кожним роком околиці Кисловодська й інші місця з джерелами мінеральних вод усе більше набувають характеру толоки з переважанням однолітніх бур'янів або багаторічних губоцвітних, молочайних та інших неістівних для тварин рослин.

Ще 1901 р., виступаючи за розвиток курортів, які використовують мінеральні води Кавказу, Іван Якович писав, що Кавказ перевершує в усіх відношеннях найбільш відомі куточки земної кулі за багатством природи, мінеральними джерелами. Уже тоді він бив тривогу з приводу «нарзана, низведенного в последние годы в ничто», збіднення та погіршення природи Кавказу. Але, на жаль, ці попередження так і не були почуті нащадками.

Місто і навколишня природа – ця проблема постійно притягувала увагу І. Я. Акінфієва. І свої думки з цього приводу він відбив у статті, присвяченій природі Катеринослава та її змінам за 25 років. Відмічаючи стрімке зростання міста, його забудову, він пише: «Еще 20 лет назад как городские выгоны, так и склоны балок в весеннюю пору покрывались обильно травой. В верховьях балок и вблизи лесов – городского и бывшего Негрескула – находящегося от центра города в четырех верстах не так давно ютились почти все те степные южнорусские растения, которыми во время запорожской сечи покрывались казацкие степи, но с тех пор как городское население сильно умножилось, все названные места только в самую раннюю пору весны несут на себе злаки и кое-где ярко цветущие подснежники, шафран полевой или желтую гагею, а как только земля просохнет и весеннее солнце прогреет воздух до средней температуры – городские выгоны, склоны балок и опушки лесов наполняются публикой и растительный покров их подвергается вытаптыванию и вольному – невольному уничтожению в такой мере, что уцелевших остается весьма немного. В результате этого с каждым годом замечается все большее и большее обеднение местной флоры, уменьшение типических степных видов и засорение выгонов, балок и свободных лужаек более выносливыми сорными травами» [1].

За даними спостережень І. Я. Акінфієва, «за последние 10–15 лет не менее 20 % всех видов растений исчезли из окрестностей Екатеринослава на его степной южной стороне» [1]. Іван Якович уже на початку ХХ ст. констатував повне зникнення таких видів у Катеринославі як орхідні, касатикові й інші, що поступилися бур'янам. За його даними в лісі поблизу Катеринослава за один травневий день

можна було зібрати не менше 80 видів квіткових рослин, а вже в 1904–1905 рр. склад флори був збіднений на 30–40 %. Уже тоді вчений, відстежуючи зміни видового складу південноросійської флори поблизу населених пунктів, зокрема й Катеринослава, відмічав різкі зміни флори і фауни міських садів і парків, зменшення різноманітності рослин, комах.

Надзвичайно цікавими є спостереження І. Я. Акінфієва щодо рослинності та фауни саду Потьомкіна (нині парк ім. Шевченка). Він пише: «Но еще более сильному опустошению и уничтожению подверглась за последнее время растительность сада Потемкина. Здесь в настоящее время и половины даже нет того, что в обилии встречалось еще недавно» [1].

Процес урбанізації, забудови міста, розширення транспортної мережі негативно вплинув на його природний стан. «С появлением в городе трамвая этот сад с первых дней весны до жаркого лета ежедневно наполняется народом... вследствие чего растения гибнут под вытаптыванием гуляющей публики или уничтожаются на букеты. В настоящее время в саду уже нельзя найти фиалок, серебристых вероник..., мускусной травы... и многих других растений» [1].

Але не тільки квіткова рослинність зникала з садів і парків Катеринослава. «Рядом с уменьшением разнообразия растений заметно стало сокращение весенних и особенно летних более или менее редких насекомых... Теперь уже большой редкостью стали у нас махаоны, такие бабочки как аврора и прочие, или крупные бронзовки.... То же нужно сказать и относительно птиц... Из царства зверей остались одни овражки» [1].

Думки І. Я. Акінфієва залишаються актуальними і для сучасного Дніпропетровська, коли кожне місце, зайняте рослинністю, деревами стає предметом інтересів ненажерливих «новоукраїнців». І протистояти цьому, а не підтримувати такий стан речей повинна міська влада, про роль якої в благоустрої міста та піклуванні про загальне благо Я. Акінфієв писав більше 100 років тому так: «Для этого есть городское управление, составляющееся из коренного населения, обязанного в своих действиях предвидеть, какие последствия для города будут в будущем: следует ли ему, например, продавать свободные места на площадях или, быть может, полезнее засадить площадь деревьями; следует ли общественные сады застраивать, или, быть может, полезнее оставить их садами, куда

можно было бы войти подышать чистым, здоровым воздухом, воспользоваться в душные летние дни тенью и прохладой...» [3].

Відмітимо, що думки І. Я. Акінфієва ніколи не розходилися з ділом. Про це яскраво свідчить і його діяльність на посаді гласного (за нинішнім часом – депутата) міської думи.

Як гласний міської Думи та член комісії з благоустрою міста І. Я. Акінфієв брав активну участь у розв'язанні низки питань, пов'язаних з переміщенням та розташуванням у Катеринославі підприємств з територій, що попадали в зону фронтових дій. І тут він залишився вірною своїм переконанням людиною щодо ставлення до природи, збереження екологічного стану міста. Ось один з епізодів його діяльності. 13–14 жовтня 1915 р. відбулася доповідь міської управи про продаж 4–7 дес. землі для побудови металічного заводу одного з акціонерних товариств. Цей завод переводився з Варшави. Ця ділянка знаходилася на території лагерів 34-ї дивізії поряд з землею, відведеною під забудову Мерефо-Хесонської лінії. І. Я. Акінфієв та його колега по професії А. С. Синявський виступили з промовами проти відведення під завод найкрасивішої місцевості в Катеринославі, з якої відкривався чудовий краєвид на Дніпро на відстані 30 верст. Зокрема, гласний А. С. Синявський заявив, що «тут, в цій найкращій частині Катеринослава, не місце фабрикам і заводам, сюди рухається і повинно йти місто». А І. Я. Акінфієв у своїй промові теж вказав на те, що «це найкрасивіше місце, тут чудове повітря, звідси відкривається на 30 верст горизонт з видом на Дніпро, тому і він пропонує берегти його і категорично висловлюється проти відведення його під завод... Ці місця повинні бути надані під житлові будинки і парк». Вони обидва виборювали думку й про те, що тут має бути розташований майбутній університет. Їм не вдалося тоді повністю переконати думу, але завод там усе-таки не був побудований [4].

Зрозуміло, що урбаністичні процеси сучасності зупинити не можна. Але треба й розуміти, що не можна, прикриваючись одномоментними вигодами якоїсь справи, залишати після себе випалену землю. Якщо порівняти видовий склад рослин і тварин, що залишилися в нашому місті з тим, про який уже бідкався І. Я. Акінфієв, то можна бути певним, що від нього залишилися якісь одиничні відсотки. Та й узагалі, сади і парки мають бути надійно захищеними від будь-якої можливості для можновладців та товстосумів скористатися так званою «урбанізаційною необхідністю» для їх

знищення. У суспільства розуміння збереження природного середовища, у цілому, уже сформувалося. Але, як правильно зазначав Іван Якович, міській владі треба не продавати «свободные места на площадях», а зробити все необхідне, щоб дослідники історії нашого міста мали всі підстави говорити про нього як про наповнене свіжим повітрям, зеленими насадженнями та щебетом птахів.

Бібліографічні посилання

1. **Акинфиев И. Я.** Природа Екатеринослава за последние 25 лет / И. Я. Акинфиев // Вестник Юга. – 1903. – №№ 421–424.
2. **Акинфиев И. Я.** Краткое описание поездок по Кавказу (к Кавказскому гербарию) / И. Я. Акинфиев // Вестн. Тифлис. ботан. сада. – 1914. – Т. 32. – С. 23–46.
3. **Акинфиев И. Я.** Корреспонденция / И. Я. Акинфиев // Екатеринославские губернские ведомости. – 1897. – 12 апр. (№ 84).
4. **Савчук В. С.** Иван Яковлевич Акинфиев / В. С. Савчук. – М., 1996.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

УДК 94 (470+571) «1912»

В. Д. Мирончук, С. І. Світленко, О. О. Коник

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВ – ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ IV СКЛИКАННЯ

Проаналізовано віхи життя відомого адвоката О. М. Александрова та його діяльність у IV Державній думі Російської імперії.

Ключові слова: державний діяч, гласний, адвокат, Державна дума, Російська імперія.

Проанализированы этапы жизни известного адвоката А. М. Александрова и его деятельность в IV Государственной думе Российской империи.

Ключевые слова: государственный деятель, гласный, адвокат, Государственная дума, Российская империя.

The periods of life and activity of famous A. M. Aleksandrov in IV State дума of Russian Empire are analized.

Key words: statesman, glasniy, advocate, State дума, Russian Empire.

Серед відомих юристів, громадських діячів початку ХХ ст., почесне місце по праву належить Олександр Михайловичу Александрову. Він набув значного авторитету в демократичних колах Росії, передусім як судовий захисник лейтенанта П. П. Шмідта, робітників Люботина, які постраждали під час кривавого зіткнення з царськими військами 1905 р. Проте, ця історична особистість, як не дивно, ще недостатньо вивчена дослідниками. А тому представлена стаття побудована на першоджерельному матеріалі, переважно даних періодики.

Олександр Михайлович Александров народився 1868 р. в селищі Костянтинівській Кубанської губернії. Спочатку навчався в П'ятигорській гімназії. Отримав середню освіту в Катеринославській класичній гімназії (1886 р.) [5, с. 342].

Юнак мріяв стати юристом. Випускник Московського університету обрав шлях присяжного повіреного. Для цього, окрім вищої юридичної освіти, він мусив мати п'ятирічний стаж судової практики. Протягом 90-х рр. ХІХ ст. Олександр Михайлович його набув. Він став спочатку «діючим студентом», а надалі – членом Катеринославської адвокатури. Успішно виступав на судових процесах.

У 1903–1905 рр. О. М. Александров обирався гласним Катеринославських губернських та повітових земських зборів. Він опікувався питаннями культури, поширенням освіти та правових знань серед населення. Так, 21 грудня 1903 р. Олександр Михайлович передав земству від місцевої адвокатури 200 крб на придбання книжок для народної бібліотеки-читальні в пам'ять видання судових уставів 1864 р. [6].

Під час обговорення рескрипту царя від 18 лютого 1905 р. щодо реформування державного устрою в країні катеринославські губернські земські збори від 18 травня 1905 р. ухвалили консолідоване рішення про «цензове представництво» та про «законорадчий характер вищих державних установ». Однак три гласних, один із них – О. М. Александров, не погодились з цим і висловили особливу, більш радикальну позицію, яка була надіслана управою до Ради міністрів. Вони вважали за необхідне «установити в законодательном порядке: свободу слова, союзов, неприкосновенности личности

и жилья, созыв учредительного собрания на основе всеобщей, равной, тайной и прямой подачи голосов и организацию нижней палаты на тех же основаниях» [7].

Як і багато інших земців, О. М. Александров був переконаний у необхідності реформ. Виступаючи на Надзвичайних губернських зборах, які проходили в Катеринославі 23–24 березня 1905 р., він зазначив, що «в настоящее время русское государство ожидает коренных реформ и переустройства всех сторон своей жизни; эти реформы безусловно коснутся и земств» [6].

Пік громадської і юридичної діяльності Александрова припав на роки Першої російської революції. Її він зустрів у Катеринославі. Став свідком жовтневих подій 1905 р. Проголошенням царського Маніфесту 17 жовтня вирішили скористатися великодержавно-шовіністичні реакційні сили. 21 жовтня 1905 р. представники «Союзу руського народу» під антисемітські вигуки приступили до пограбування магазинів, убивств єврейського населення, інтелігенції.

У своїх спогадах Олександр Михайлович підкреслював: «Екатеринославский погром был ужасен... От своей квартиры я был уже отрезан, и, уловив момент, когда толпа двинулась по Проспекту, я отправился к А. Я. Ефимовичу, редактировавшему тогда газету «Приднепровский край». Его квартира, находившаяся на окраине города и окруженная большим садом, была битком набита евреями и интеллигенцией» [11].

Наступного дня О. М. Александров звернувся до Катеринославського губернатора О. Б. Нейгардта з вимогою припинити погром, але це йому не вдалося. Згодом він виїхав до Харкова, далі опинився в Ялті. Тут отримав спеціальне запрошення виїхати до Севастополя, взяти участь у захисті лейтенанта П. П. Шмідта та його товаришів.

«Червоного адмірала» і повсталих матросів разом з Александровим захищали відомі юристи С. Зарудний, Врублевський та ін. У «Воспоминаниях защитника», які були надруковані 1925 р., Александров зазначав, що «к открытию судебного процесса съехались все защитники, прибыло много корреспондентов столичных, провинциальных и даже иностранных газет, хотя дело слушалось при закрытых дверях».

Розуміючи, що царський суд, по суті, вирішив долю його підзахисного, Александров у своїй промові намагався захистити не тільки лейтенанта Шмідта, але й рядових учасників повстання, суттєво

вплинувши на пом'якшення вироку. Згодом він приїздить до Харкова, де залишався до виборів у I Державну думу. Його промова «по делу Шмидта» була напечатана в харьковской газеті «Утро», но номер газеты был конфискован» [11].

Авторитет у демократичних колах Росії О. М. Александров набув, захищаючи робітників Люботина, які постраждали під час кривавого зіткнення з царськими військами 1905 р. Завдяки адвокату, його ораторському хисту багато підсудних виправдали, інші отримали значно менший строк покарання. Александров зміг переконати суд, що люди, доведені владою до зубожіння, вимушені братися до зброї.

Він мав стабільне матеріальне становище (почесні громадяни на той час походили зазвичай з підприємців та купців – тобто з родини невідомої, оскільки був земським гласним, значить, володів нерухомістю). Відомо, що він мав власний будинок на вул. Гоголівській у Катеринославі. Адрес-календар Катеринослава 1915 р. згадував у розділі «Міністерство юстиції» присяжного повіреного О. М. Александрова. Адвокатських гонорарів він отримував щороку близько 15 тис. крб, мав дачу в Криму (оцінена у 25 тис. крб). Це при тому, що, скажімо, пара гарних шеврових чоловічих черевиків у той час коштувала 2–5 крб, а добротний будинок у сільській місцевості – 700–800 крб.

Важливим етапом у житті та політичній діяльності Олександра Михайловича стала думська діяльність. Утім у думу він потрапив далеко не відразу. Його заболотували на виборах у I і II Державні думи, до III-ї – своєї кандидатури він не висував, а от у IV Думі був обраний нарешті від 2-го з'їзду міських виборців Катеринослава, тобто від торговців і підприємців середньої руки та інтелігенції. У думі О. М. Александров увійшов до Конституційно-демократичної фракції і був впливовим її членом. Він також входив до Прогресивного блоку.

О. М. Александров-думець вирізнявся помітною активністю і ефективністю роботи і на сесійних засіданнях, і турботі в комісіях (із запитів, особового складу Державної думи, зі скерування законодавчих пропозицій, з воєнних і морських справ, з судових реформ, узгоджувальної бюджетної, для розгляду законопроекту про шлягування порожистої частини Дніпра (з 1914 р.)

Загалом Александров являв собою класичну постать російського кадета, ліберально налаштованого інтелігента. Але йому не бракувало і відчуття місцевого патріотизму. Він був глибоко обурений

ставленням уряду до так званих «іногородців», а понад усе віднесенням до іногородців його земляків-українців: «...я обраний від округу, де простий народ, селянство до сих пір продовжує говорити українською мовою, про це вам можуть засвідчити депутати всіх політичних партій... Ви чудово розумієте, що мова народу є найбільш інтимною частиною його душі, вона створюється несвідомо, попри участь департаменту поліції і навіть Міністерства внутрішніх справ, що вирвати цю мову, замірятися на неї насамперед марно, а між тим усі культурно-просвітницькі установи, під приводом політичного сепаратизму, закриваються. От вам ставлення до іногородців...». Александров як фахівець доводив неправомірність і неприпустимість ситуації з позбавленням волі іншого депутата від Катеринославської губернії, хоч і з протилежного політичного табору, Григорія Петровського. Стосовно цього інциденту був відповідний запит від імені 75 членів думи, підписаний також і Александровим. Йшлося про те, що в ніч з 9 на 10 січня 1913 р. чини Санкт-Петербурзького охоронного відділення обманом (під приводом доставлення телеграми) вдерлися до квартири Петровського, де в цей час були його знайомі, «Я. М. Свердлов і П. Новгородцева з дитиною», і утримували його там півтори години протягом обшуку, без дозволу вийти чи зателефонувати міністрові внутрішніх справ. Цим самим була порушена і санкціонована владою недоторканність особи члена думи (тимчасове позбавлення волі), і недоторканність помешкання без постанови на те судової палати, як це вимагало чинне законодавство.

О. М. Александров надавав важливого значення розв'язанню національних проблем. У 1912 р. в бесіді зі співробітником газети «Дніпрові хвилі» він зауважив, «що для заспокоєння Росії і для заведення в її доброго ладу треба справедливо вирішити національні справи. Не можна не визнати за українською народністю не тільки права на рідну мову, якою вона справді розмовляє, але й права на розвиток цієї мови, особливо в початковій народній школі» [3, с. 25].

Депутат О. М. Александров вважав «переслідування української преси, зачинення просвіт і різних товариств... явищем не тільки небажаним, але й шкідливим з державного погляду. Я щиро переконаний, що ідея справедливості, внесена в національне питання, зміцнить Росію, збільшить її культурну, політичну й воєнну силу. Кожний почуватиме, що він живе в рідному краї, і під лиху годину боронитиме кожний клапчик рідної землі, не жаліючи життя».

Під час Першої світової війни депутат від Катеринославщини гідно представляв край. Так, у грудні 1915 р. він разом із М. В. Родзянком брав участь в обговоренні актуальних питань внутрішньої політики імперії. Нерідко виступав захисником інтересів виборців, мешканців Катеринослава, опікувався питаннями поліпшення роботи водопроводу під час війни, а саме виготовлення в Петрограді необхідної кількості глинозему для його потреб [9].

Александров неодноразово приїздив до Катеринослава, спілкувався з міським головою І. В. Способним. У той же час він був і залишався справжнім захисником інтересів робітників. Так, у газеті «Приднепровский край» від 22 січня 1916 р. повідомлялося, що членом Державної думи Александровим відправлено військовому міністру телеграму наступного змісту «... несмотря на все обращения к местной власти со стороны Екатеринославского военно-промышленного комитета о разрешении выборов представителей от рабочих, выборы до сих пор не разрешены» [10].

Александров звернувся з проханням до влади «преподать указания местной власти, что право рабочих участвовать в военно-промышленных комитетах признано высочайше утвержденным актом».

Як надалі склалась доля О. М. Александрова? Він не сприйняв жовтневих подій у Петрограді. У 1917 р. від партії кадетів увійшов до складу Тимчасової ради Російської республіки (Предпарламент). Подальший життєвий шлях достеменно не з'ясовано. Так, є дані про те, що він помер у Німеччині в травні 1921 р. в Берліні. Проте збірник спогадів та матеріалів «Революционное движение в Черноморском флоте» (М., 1925) свідчить про те, що він був живий ще 1925 р. і написав у цей час власні спогади судового захисника лейтенанта П. П. Шмідта. Скоріше за все, життєвий шлях О. М. Александрова завершився в буремні передвоєнні роки більшовицького режиму.

Він залишився в пам'яті як державний та громадський діяч ліберального спрямування, відомий юрист, талановитий оратор, який у своїй діяльності суворо дотримувався забезпечення прав людини в кримінальному та цивільному судочинстві.

Бібліографічні посилання

1. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1913 г. – Екатеринослав, 1913.
2. Весь Екатеринослав. Адрес-календарь на 1915 г. – Екатеринослав, 1915.
3. Дніпрові хвилі. – 1912. – № 22. – С. 295.

4. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1900.
5. **Локоть Ф.** Столетие Екатеринославской классической гимназии. 1805–1905 / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.
6. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания 22–24 марта 1905 г. С приложениями к ним. – Екатеринослав, 1905.
7. Постановления Екатеринославского чрезвычайного губернского земского собрания 17–18 мая 1905 г. С приложениями к ним. – Екатеринослав, 1905.
8. Приднепровский край. – 1915. – 30 сент. (13 окт.) (№ 5619).
9. Там же. – 1915. – 18 (31) дек. (№ 5698).
10. Там же. – 1916. – 22 янв. (4 февр.) (№ 5731).
11. Революционное движение в Черноморском флоте. – М., 1925.

Надійшла до редколегії 20.10.2009 р.

УДК 94 (477.63) «1917/1924»

О. В. Бойко, Є. О. Сніда

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОСТАТЬ
АРХІЄПІСКОПА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО АГАПІТА
НА ТЛІ ЦЕРКОВНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ (1917–1924 рр.)**

Крізь призму поглядів і діяльності архієпископа Катеринославського Агапіта в роки громадянської війни та перших повоєнних років показано особливості внутрішнього життя православної церкви в Україні, настрої духовництва та взаємини Руської православної церкви з різними властями.

Ключові слова: православна церква, духовництво, громадянська війна, Катеринослав, архієпископ Агапіт, більшовики.

Сквозь призму взглядов и деятельности архиепископа Екатеринославского Агапита в годы гражданской войны и первых послевоенных лет показаны особенности внутренней жизни православной церкви

ви в Україні, настроєння духовенства и взаимоотношения Русской православной церкви с различными властями.

Ключевые слова: православная церковь, духовенство, гражданская война, Екатеринослав, архиепископ Агапит, большевики.

On a background of views and activity of the Katerinoslav archbishop Agapit the features of internal life of Orthodox Church in Ukraine, mood of clergy and relations between the Russian Orthodox Church and different authorities in the years of civil war and first post-war years are shown.

Key words: the Orthodox Church, clergy, civil war, Katerinoslav, archbishop Agapit, bolsheviks.

Революційні події 1917 р. на теренах Російської імперії спричинили суттєві суспільно-політичні трансформації і в Україні. Становище ускладнювалося постійною боротьбою за владу різних політичних сил на тлі національно-визвольних змагань що, зрештою, перетворилася на кровопролитну громадянську війну. Суспільство, виснажене війнами та революціями, було розгубленим – люди часто змінювали «колір» своїх політичних уподобань, прагнучи стабільності життя, намагалися адаптуватися або, навпаки, протидіяти існуючим режимам.

Водночас із бурхливими політичними подіями пореволюційного часу серйозні випробування випали на долю православної церкви в Україні, усередині якої намітилися суперечливі й водночас загрозливі тенденції. З одного боку, поступовий відхід від державного контролю РПЦ, пов'язаний із процесами демократизації, а також необхідність ефективного централізованого управління всією церковною інституцією в умовах приходу до влади більшовиків, войовничо налаштованих до будь-яких проявів релігії, сприяли відновленню патріархії Руської православної церкви (РПЦ). З іншого – усі ці чинники деструктивно впливали на церкву та її служителів, оскільки породжували серед них плюралізм думок щодо подальших шляхів розвитку РПЦ та її ставлення до властей, спричиняючи інституційні розколи. На становище православної церкви в Україні суттєво впливали державотворчі процеси, що відбивали загальні відцентрові тенденції серед народів колись єдиної імперії. Показовою і багато в чому характерною на тлі всіх зазначених тенденцій була діяльність архієпископа Катеринославського Агапіта. Відтак, мета даної розвідки – шляхом дослідження життя й участі архієпископа Катеринославського Агапіта в церковно-релігійних про-

цесах упродовж 1917–1924 рр. з'ясувати особливості тогочасного розвитку православної церкви в Україні.

Мусимо констатувати, що на сьогодні постать архієпископа Агапіта вивчена поверхово, а тому потребує додаткових досліджень. Такий стан розробки теми можна пояснити відсутністю спеціальних робіт, присвячених цій колоритній особі. Водночас окремі аспекти, переважно біографічного характеру, або такі, що зустрічаються епізодично в контексті висвітлення загальної історії православної церкви пореволюційної доби, містяться в працях Ю. Скалозуба [12], митрополита Павлоградського і Дніпропетровського Іринія [6], О. Ігнатуши [9] та ін.

Агапіт (Антоній Вишневський) народився 1867 р. в родині диякона на Волині. У 1888 р. закінчив Волинську духовну семінарію, незабаром ставши священником, а протягом 1892–1896 рр. навчався в Київській Духовній Академії, по закінченні якої отримав ступінь кандидата богослов'я. У 1892 р. Агапіта спіткала трагедія – смерть дружини, – після чого, будучи на четвертому курсі академії подався в ченці. З 1898 р. став ректором Катеринославської духовної семінарії, у 1902 р. хіротонізований в єпископа Уманського, вікарія Київської єпархії. Спочатку був настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а згодом – єпископом Владикавказьким і Моздокським. У 1911 р. повернувся до Катеринослава в якості єпископа, де 1918 р. обійняв кафедру архієпископа Катеринославського і Маріупольського. У 1917 р. Агапіт взяв участь у Помісному соборі в Москві, де до грудня очолював Господарсько-розпорядчу Раду при Соборній Раді. Між іншим, він був одним із претендентів на посаду Патріарха – тоді за його кандидатуру було надано лише 5 голосів (13 місце).

Державотворчі процеси, що розпочалися в Україні 1917 р., зокрема проголошення УНР, знайшли підтримку серед частини ієрархів православного духовенства. Серед них був і Агапіт [13, с. 3], трансформація політичних поглядів якого виглядає дещо дивною з огляду на те, що до революції, за даними газети «Звезда» (1922 р.) він очолював Катеринославський губернський відділ «Союзу руського народу» [7, с. 3]. Очевидно, така позиція була викликана демократизацією суспільства і поширенням національно-визвольного руху, а також політичним розривом з більшовицькою Росією, де, як було вже відомо, почався тиск на РПЦ та її духовництво. Подібні тенденції, звичайно, ускладнювали загальне церковне управління і загрожували

ли водночас єдності РПЦ через поширення руху за автокефалію (незалежність) православної церкви в Україні. Усе це актуалізувало питання скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору, де можна було б обговорити всі проблеми, що наразі поставили перед церквою. 6 грудня 1917 р. на засіданні ініціативного комітету для скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору було ухвалено створити Тимчасову Всеукраїнську Православну Церковну Раду (ВПЦР) для підготовки Собору. Рада проголосила себе тимчасовою вищою владою православної церкви в УНР до скликання Всеукраїнського Собору і мала у своєму підпорядкуванні дев'ять православних єпархій. Цікава деталь – із дев'яти правлячих архієреїв лише архієпископ Катеринославський Агапіт був українцем, решта – росіяни [10, с. 419]. У 1918 р. відбулися три сесії Всеукраїнського церковного собору, активним учасником якого був Агапіт, виступаючи за проголошення автокефалії Української православної церкви (УПЦ). На 3-й сесії собору він був членом комісії зовнішнього розпорядку [11, с. 69].

З приходом у грудні 1918 р. до влади Директорії прихильники автокефалії взяли курс на практичне втілення своєї ідеї в життя. Уже 1 січня 1919 р. прийнятий «Закон про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви». Серед тих, хто підтримав «Закон», був і Агапіт. Відповідно до «Закону», незабаром створено Священний Синод Української автокефальної церкви, очолити який було надано честь архієпископу Катеринославському Агапіту. Документ передбачав виведення УПЦ із підпорядкування Московського патріарха. Утім Синод проіснував недовго – після захоплення Києва Червоною армією в лютому 1919 р. він розпався.

Солідарність архієрея з новою владою знаменувало і те, що він відправив урочисту службу в Софійському соборі та привітав головнокомандувача військами Директорії С. Петлюру як визволителя [1, с. 24]. За подібні політичні симпатії та їх практичне виявлення дії архієпископа викликали осуд митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького); на Агапіта було накладено інтердикт¹ [1, с. 43–45]. 2 січня 1919 р. його було тимчасово відсторонено від кафедри. Як бачимо, ідея створення власної незалежної церкви

¹ Інтердикт – повна або часткова тимчасова заборона продовжити богослужіння та релігійні обряди, яка накладається на окремих духовних осіб.

на той час іще не визріла, не знайшла підтримки вищих православних ієрархів України, які здебільшого прагнули уникнути будь-яких розкольніцьких тенденцій у РПЦ. Відтак успіх автокефалії залежав переважно від підтримки з боку держави, проте і вона не посміла втрутитися до церковних справ [14, с. 317].

Постійні зміни властей в умовах громадянської війни весни-осені 1919 р. в Україні розгорталися з калейдоскопічною швидкістю і, вочевидь, викликали певну розгубленість православних ієрархів, дезорієнтацію в політичних подіях того часу. Одні підтримали автокефальний рух, інші – на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Антонієм, які нараховували переважну більшість, були прихильниками денікінського режиму і курсу на відновлення єдиної православної церкви. У травні 1919 р. в Ставрополі вони організували Помісний Собор Південного Сходу Росії, який був організований через відсутність постійних контактів з Патріархом Тихоном з метою упорядкування церковного життя на території, окупованій Денікіним. На Соборі серед присутніх 12 єпископів був і архієпископ Агапіт. Невдовзі після Собору Агапіт разом із єпископом Дмитрієм Таврійським в якості представників Денікіна поїхав до Константинополя і на Принцеві острови в церковних справах, а звідти повернувся на Кубань.

Опір з боку московського єпископату в Україні не дав можливості здійснити автокефалію УПЦ канонічним шляхом [1, с. 41]. Одразу після повернення до Києва з-під арешту митрополита Антонія у серпні 1919 р. було заборонено діяльність і передано церковному суду членів Всеукраїнського Священного Синоду. Його голову – архієпископа Агапіта (Вишневського) – було засуджено Вищим Церковним Управлінням на Півдні Росії в Ростові в серпні 1919 р. за те, що в грудні 1918 р. очолив делегацію київського духовенства під час зустрічі нової влади – Директорії на чолі з С. Петлюрою.

Під прикриттям денікінців у Новочеркаську в листопаді 1919 р. з'явилася слухна нагода розквитатися з Агапітом, який, згідно з донесеннями білогвардійської агентури, мав зносини з українськими властями та підтримував українську автокефалію. За ініціативою головнокомандуючого Добровольчою армією був скликаний Південно-Східний церковний Собор, що створив Тимчасове Вище Церковне Управління (ТВЦУ), якому надавалася вся церковна влада до встановлення зв'язків з Патріархом Тихоном. Архієпископу

інкримінувалася «зраду» УПЦ і Російській державі, а ТВЦУ ухвалило рішення усунути його з кафедри і вислати до монастиря.

23 листопада 1920 р. видано циркуляр духовної консисторії на основі постанови Патріарха і його Синоду № 2556 від 25 вересня та з урахуванням рішення Верховної Церковної Адміністрації, яким Агапіта офіційно було зміщено з Катеринославської єпархії [10, с. 169]. Вирок зобов'язував звільнити його від управління кафедрою, а на його місце призначено вікарія Донської єпархії єпископа Аксайського Гермогена. Утім через труднощі в сполученні ново-призначений єпископ не зміг доїхати до Катеринослава, тому фактично цю посаду продовжував займати Агапіт [11, с. 463]. Останній в якості біженця був змушений рятуватися від суду на території Криму, окупованій Добровольчою армією Денікіна, де певний час був настоятелем Свято-Георгіївського монастиря Криму. З огляду на це, можна припустити, буцімто архієпископ Агапіт приніс каяття і тому йому було надано можливість працювати [12, с. 412].

Деякі дослідники стверджують, що після цих подій Агапіт активно почав підтримувати обновленський рух у православній церкві, ґрунтуючись на підставі його листа, опублікованого 12 вересня 1922 р. до комітету «Живої церкви» із закликом до оновлення вищого церковного управління і проханням його прийняти до своїх лав [12, с. 412–413]. Водночас, на наш погляд, треба враховувати і той факт, що арешт Патріарха Московського Тихона в травні 1922 р. використали обновленці, які обманом захопили Патріаршу канцелярію і від імені Патріарха почали здійснювати керівництво РПЦ. У результаті були введені в оману і підтримали обновленців багато православних ієрархів, навіть майбутній Патріарх Сергій не утримався від спокуси перейти в обновленство. Про випадковість вибору ієрархів за умов відсутності Тихона промовисто свідчить той факт, що після звільнення Патріарха Тихона в липні 1923 р. відбулося масове каяття кліриків і мирян.

Так яких же поглядів дотримувався в цей час архієпископ Агапіт? Яке відношення він мав до обновленської течії, зокрема «живої церкви»? Вочевидь, на дане дискусійне питання чітко відповідають партійні документи більшовиків. Оскільки радянська влада взяла курс на ослаблення РПЦ, зокрема з допомогою підтриманих нею церковних розколів, обновленська церква опинилася, так би мовити, «під патронатом» більшовиків. Звістки про арешт Патріарха

Тихона та церковний переворот у Москві призвели до організації в Катеринославі обновленського тимчасового церковного управління на чолі зі священником Письменним і мирянином Бреславським. Розуміючи вплив найавторитетніших ієрархів на священників і паству, вони запросили взяти участь у роботі комітету «живої церкви» трьох катеринославських ієрархів – Агапіта, Іоанікія та Серафима, але останні не тільки відмовились, а й почали проводити відверто антиобновленську агітацію. Особливо непримиримим виявився Агапіт, який згодом і став першою жертвою церковної політики радянської влади. Як зазначалося в партійному огляді церковного життя Катеринослащини, «частково для того, щоб надати можливість розвитку групи «живої церкви» за рахунок реакційного духовенства, а також частково через «контрреволюційну» діяльність єпископ Агапіт був заарештований» [3, арк. 45].

Як відомо, об'єктивної причини для його арешту не було, і лише після його арешту в листопаді 1923 р. з'ясувалося, що він переховував церковні цінності під час їх вилучення 1922 р. Під час обшуку в саду Агапіта було знайдено церковні цінності: близько 500 каратів діамантів і 9 пудів срібла. Окрім того, були в землю зариті 6 євангелій у масивних срібних ризах. Через це, а також з огляду на попередні «провини» власті планували організувати публічний судовий процес для дискредитації церкви в цілому [3, арк. 31; 7, с. 3]. Відповідальні органи мали водночас продемонструвати «контрреволюційну» спрямованість Агапіта. Імовірно, для цього були певні підстави. Так, під час проїзду Агапітом с. Діївки і богослужіння він промовив: «Пригадайте, брати, як комуністи говорили, що їм Бога не потрібно і що з допомогою знарядь землеробської справи і техніки вони досягнуть усього, але Бог відмовився від них», що підтвердила посуха 1921–1922 рр. [4, арк. 98]. Іншими підсудними, долученими до цієї гучної справи як співучасники злочину були: архімандрит Миколай (Підгірний), ієромонах Семен (Мищенко), ігумен Йосиф (Конончук) та ігумен Іоанн (Рибалка) [8, с. 3].

Показовий процес мав бути дуже яскравим, тим більше, що були цілком реальні підстави висвітлити суспільству існування суперечок усередині самої церкви. Підтвердженням тому – сама історія з арештом Агапіта. Суперечності між ним і єпископом Іоанікієм у 1922 р. перетворилися на справжню ворожнечу: спочатку Агапіт опублікував у газеті яскраву характеристику Іоанікія як

контрреволюціонера, а згодом, у відповідь, Іоанікій відповів масштабним донесенням на Агапіта, звинувативши його в приховуванні церковних цінностей. До речі, коли Агапіт помер у більшовицькій в'язниці 1924 р., багато віруючих обвинувачували в цьому саме єпископа Іоанікія [5, арк. 132].

Не був у пошані архієпископ Катеринославський Агапіт і в представників нової церковної течії – Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), утвореної на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі (14–30 жовтня 1921 р.). Здавалось, особа, яка брала активну участь у процесах зародження автокефального руху, мала би підтримати УАПЦ, а не залишатися серед ортодоксальних прихильників Патріарха Тихона. Схиляємося до думки, що Агапіт бачив з самого початку єдиний шлях досягнення автокефалії УПЦ – канонічний, при потужній державній підтримці. Тому з припиненням діяльності національно свідомих урядів упродовж громадянської війни він реально оцінив безнадійність подібних прагнень. Не погодився він хіротонізувати автокефальних єпископів, коли до нього звернулися члени зазначеного Собору УАПЦ, а в подальшому не підтримав акт самовисвячення церковної ієрархії і самопроголошення церковної самостійності від РПЦ [11, с. 59]. Не розводив він і бурхливої діяльності на Катеринославщині щодо поширення ідеї автокефалії. Ось як охарактеризував становище прибічників автокефалії представник від Катеринославщини на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ Жуйчук: «для проведення українізації церкви там нічого не робиться». Більше того, у листі членів Всеукраїнської Православної Церковної Ради до єпископа Антоніна (Грановського) про українізацію церковно-релігійної справи в Україні (14 квітня 1921 р.) надається ще одна оцінка прихильності Агапіта до ідеї автокефалії – мовляв, він і не думав про автокефалію української церкви, а тільки про автономію. На закиди Антоніна в тому, що свого часу поборники української церковної незалежності не змогли уберегти Агапіта від розправи з боку консервативних кіл РПЦ, автокефалісти відмовилися взяти на себе відповідальність, натомість констатували, що Агапіт не очолював і навіть не належав до складу Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР), а вся його діяльність проходила «у порозумінні з тодішньою українською цивільною владою, і самі вони потерпіли, коли та влада зникла» [11, с. 63, 76, 458].

Таким чином, діяльність архієпископа Катеринославського Ага-

піта (Вишневського) впродовж 1917–1924 рр. яскраво відбиває особливості внутрішньоцерковного життя православної церкви в Україні (органічний зв'язок становища церкви з політичною кон'юктурою в країні, наявність самостійницьких, обновленських і консервативних тенденцій усередині РПЦ); настрої духівництва (дезорієнтація у виборі прихильності до тієї чи іншої православної течії, викликана як їхньою боротьбою за керівництво церквою, так і сумнівами в їх легітимності), взаємовідносини різних властей з РПЦ (лояльність тієї чи іншої церковної течії до влади дозволяла користуватися її підтримкою в боротьбі з іншими православними церквами).

Бібліографічні посилання

1. **Андрусишин Б.** Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР) / Б. Андрусишин. – К., 1997.
2. **Бойко О. В.** Становлення та розвиток обновленського руху на Катеринославщині в першій половині 20-х рр. XX ст. / О. В. Бойко // Грані. – 2003. – № 6. – С. 44–52.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1, оп. 1, спр. 630.
4. Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 634.
5. Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 1602.
6. Днепропетровская епархия. Украинская православная церковь / под ред. митрополита Днепропетровского и Павлоградского Ириней. – Д., 2008.
7. Звезда. – 1922. – 17 нояб.
8. Там же. – 1923. – 11 нояб.
9. **Ігнатуша О. М.** Православна церква за умов державного атеїзму: Перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні. 1918–1920 рр. / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVIII. – С. 180–186.
10. **Ісиченко Ігор**, архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісиченко. – [Б. м. р., б. р. в.].
11. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: док. і матеріали / упоряд.: Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К. ; Л., 1999.
12. **Скалозуб Ю.** История Екатеринославской епархии. 1775–1917 гг. / Ю. Скалозуб. – Д., 2001.
13. **Стародуб А.** Агаліт Вишневський / А. Стародуб // Тернопільський енциклопедичний словник. – Т., 2004. – Т. 1.
14. **Ульяновський В.** Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К., 1997.

Надійшла до редколегії 20.04.2010 р.

УДК 94 (477.63)

О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТОРОЖКО ВЯЧЕСЛАВ МИХАЙЛОВИЧ – ВИДАТНИЙ ДІЯЧ П'ЯТИХАТСЬКОГО КРАЮ

Досліджено й охарактеризовано активну різнобічну діяльність В. Сторожка. Уперше введено до наукового обігу родинні архівні матеріали, а також подано характеристику його партійної і громадської діяльності.

Ключові слова: П'ятихатський район, громадський діяч, колгосп, «Ветеран труда».

Исследована и дана характеристика активной и разносторонней деятельности В. Сторожка. Впервые введены в научный оборот архивные источники, а также дана характеристика его партийной и общественной деятельности.

Ключевые слова: Пятихатский район, общественный деятель, колхоз, «Ветеран труда».

It is in the situated and character many-saided activity is V. Storogko. For the fired time arcarchive materials' ar used and also the characteristic of its party and se public activity is given.

Key words: district, many-saided, collective farming, «Veteran of labor».

В українській історіографії не досить розробленими залишаються персоніологічні сюжети, особливо діячів сучасності нашого краю. Здійснення даного персоналістичного дослідження сприятиме залюдненню історії Дніпропетровської області. Дана тема є актуальною і з погляду на прикладне значення за умов розвитку сучасної незалежної України, адже фокусує увагу на традиціях поступу духовно-культурних, суспільно-політичних та соціально-економічних зв'язків по лінії радянські часи – період незалежності. Адже в останні роки спостерігається тенденція більше критикувати, а ніж досліджувати і об'єктивно оцінювати діяльність цілої плеяди діячів, які розпочинали свою активну діяльність в УРСР. Серед таких – Вячеслав Михайлович Сторожко – громадський діяч

П'ятихатського району Дніпропетровської області, голова райдержадміністрації в 1994–1998 рр., «Заслужений працівник сільського господарства України», «Ветеран праці».

Народився 6 січня 1938 р. в с. Лозуватка П'ятихатського району Дніпропетровської області. Тут він жив і працював до 1983 р. Попереду дитини була війна і тяжкі повоєнні роки. Батько – Михайло Якович 1917 р. народження загинув на фронті під час Великої Вітчизняної війни. Мати, Олександра Юхимівна, 1919 р. народження, усе своє життя працювала в колгоспі ім. XXII партз'їзду на полях, навіть у колгоспній кузні, поралася біля худоби. За батька хлопцю був рідний дід Юхим Отифанович – великий працелюб, який поси-яв у серці онука любов до землі.

Ще за столипінських часів Юхим Отифанович одержав наділ землі – одинадцять десятин, на яких збудував будинок, посадив сад, город, завів худобу і став господарювати. У сім'ї було шестеро дітей – Федір, Павло, Феня, Олександра, Григорій та Галина. Під час громадянської війни сімейне господарство занепало. Проте нова економічна політика дала змогу господарям розправити плечі. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. владою проведено так зване «розкуркулення» та колективізація, яка не оминула й сім'ї Юхима Отифановича.

Розкуркулили, обклали податками. Старші сини – Федір і Павло їздили «на заробітки» до міста Катеринослава, Олександра і Феня також працювали в губернському місті прислугою. Молодші діти залишилися з батьком, який у 1934 р. став вдівцем. Юхим Отифанович Сторожко невдовзі одружився знову і збудував у с. Полинки невелику хату. Тут народилося в нього ще четверо дітей. «У ній ми і жили, – розповідає Вячеслав Михайлович, – разом десять душ. Усі діти спали на печі. Дід Юхим завжди лягав скраю, щоб хтось не упав на долівку. Топили соломкою, а до ранку в хаті замерзала вода. Проте дуже часто було не тільки холодно, а й голодно» [2, с. 1].

Дядько по батькові Левко та його дружина Віра, в яких було троє дітей (двоюрідні брати Леонід, Гриша та сестра Жанна), не дивлячись на скруту, у тяжкі повоєнні роки допомагали племіннику одягом, взуттям, харчами. Дядько Левко працював шевцем і ніколи не сидів без діла. Від раннього ранку і до пізньої ночі шив черевики й чоботи, в яких ходив і племінник.

Інший дядько – Павло Юхимович Сторожко також допомагав

племіннику. Він був начальником виробничого відділу Міністерства шляхів сполучення СРСР. Це з його легкої руки було одержано дозвіл на будівництво під'їзної залізничної колії в птахорадгосп «Ювілейний», що заощадило великі кошти на транспортуванні комбікорму і будівельних матеріалів [4, с. 293].

Також серед своїх родичів Вячеслав Михайлович згадує ще одного дядька – Федіра Юхимовича, який був льотчиком, пройшов майже до кінця війну, однак загинув за декілька днів до її закінчення на російсько-японському кордоні [2, с. 1].

Після закінчення 1954 р. Дружно-Надеждівської семирічної школи Вячеслав Сторожко на другий же день пішов працювати в колгосп у віці 14 років. Тут він сумлінно працював на різних роботах до 1956 р.

У 1956 р. до Лозуватки приїхала «на заробітки» з Волинської області молода дівчина – Пінківська Віра Миколаївна. Вячеслав працював тут шофером і відразу ж примітив дівчину. Зустрічалися недовго, у цьому ж році й одружилися [1, с. 3].

З 15 листопада 1956 до 10 березня 1957 р. навчався на курсах трактористів МТС ім. Димитрова, які закінчив на «відмінно» та отримав кваліфікацію – тракторист дизельних тракторів № 166498 [2, с. 5].

У колгоспі він працював на тракторі «Універсал». Узимку в тракториста руки дубіють від холодного керма і брови інесем беруться. А В. Сторожко працював на ньому залюбки, і гадки не маючи про те, що на тракторі може бути тепла і затишна кабіна. Шофер (з 1960 р.) Ерастівського щебеневого заводу, возив молоко на маслозавод із колгоспу ім. XXII партз'їзду, також був персональним водієм голови колгоспу В. Я. Бондаренка [4, с. 286].

З 1967 до 1970 р. В. М. Сторожко без відриву від виробництва навчався в Ерастівському сільськогосподарському технікумі ім. Кірова (нині ім. Ераста Костянтиновича Бродського) за спеціальністю «Агрономія», який закінчив з відзнакою. «Ерастівський технікум і школа – це основа моїх знань» – згадує Вячеслав Михайлович [2, с. 3]. У 1970 р. він здобув свою першу керівну посаду – керуючий відділенням № 2 колгоспу ім. XXII партз'їзду.

Наступного ж року, 1971, вступив до Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, який закінчив з відзнакою в 1976 р. та отримав диплом за спеціальністю «Агрономія».

Досвід, міцні професійні знання, організаторські здібності, порядність і цілеспрямованість вивели його на керівні господарські та державні посади: він був головним агрономом господарства (1974 р.), секретарем партійної організації і заступником голови колгоспу В. Г. Дзюби (1977–1978 рр.), керівником інспекції по заготівлям і якості П'ятихатського району (1978–1982 рр.), директором птахорадгоспу «Ювілейний» (1982–1992 рр.).

На всіх посадах Вячеслав Михайлович добросовісно виконував свої обов'язки. Це можна проілюструвати на прикладі міжколгоспного об'єднання по виробництву бройлерів, яке він очолив у березні 1981 р. Насамперед зауважимо, що тут з 1979 до 1981 р. реалізовано 4750 т бройлерів. А під керівництвом В. Сторожко було підвищено цей показник до 6500 т на рік. За час його керівництва здійснено прокладення залізничної колії до птахофабрики (на таке не спромоглася жодна птахофабрика колишнього Радянського Союзу). Вирішальну роль зіграв керівник з його наполегливістю, розумом, високим професіоналізмом, працездатністю, умінням запалити людей своєю енергією, підтримкою трудівників і повагою до них [4, с. 292].

У жовтні 1982 р. міжколгоспне об'єднання перейшло до тресту «Дніпропетровськ – птахопром» і стало птахофабрикою «Ювілейна». У цей час В. М. Сторожко здійснив реконструкцію багатьох господарських будівель на фабриці. І вже наступного року було одержано 3,5 млн яєць. Крім того, у Криничанському районі переобладнали приміщення для утримання маточного поголів'я, це дало змогу одержувати 6 млн яєць на рік [4, с. 292].

Протягом п'яти років керівництва Вячеслава Михайловича на птахофабриці робітники і службовці одержали ключі від 70 нових котеджів. Споруджено дитячий садок на 140 місць, а також їдальню та актовий зал на 400 місць, спортивний стадіон. Він завжди допомагав ремонтувати школу, в якій навчався.

Усе своє життя В. М. Сторожко сприймав науку від людей та з книжок. Удома зберігаються книжкові колекції українських, російських й зарубіжних класиків, а також сучасних письменників. Дружина, Віра Миколаївна, в опитуванні зазначила, що «чоловік і понині виписує багато газет, журналів, купує книги. Бувало не може заснути поки не перечитає всю пресу» [1, с. 7]. У такий спосіб В. Сторожко оволодів мистецтвом організовувати виробництво, приводити в дію персонал, узгоджувати всі зусилля, здійснювати

чіткий контроль, передбачати й аналізувати хід подій. Ці риси допомогли йому утвердитися в районній керівній ланці, де він поступово досяг найвищого рівня.

На виборах 1994 р. серед трьох кандидатів на посаду голови районної ради за В. М. Сторожка проголосувало 78 % виборців. Саме на цій посаді він і працював до виходу на пенсію (до 10 листопада 1998 р.). Як голова держадміністрації, керував районом у найтяжчий кризовий період молоді незалежної України. Боляче вдарила невідповідність цін на сільськогосподарську і промислову продукцію, дорожня примусила відмовитися від нової техніки, добрив і гербіцидів [4, с. 290].

Протягом чотирьох років, коли при владі був Вячеслав Михайлович Сторожко, район не опускався нижче четвертого місця в області за врожайністю ранніх зернових культур. Це свідчить про професійно сплановану тактику й стратегію районного керівництва [4, с. 290].

Головною опорою, зазначив в опитуванні Вячеслав Михайлович, є і буде сім'я – дружина, доньки, онуки, правнучка. Разом із дружиною, Вірою Миколаївною, він створив чудову сім'ю. Доньки Олександра і Людмила живуть і працюють у П'ятихатках. Є три онуки – Олена, Ірина, Катерина, а також правнучка Анастасія. «Звичайно, у житті було багато труднощів – згадує Віра Миколаївна – однак завжди на життєвому шляху нам зустрічалися тільки добрі люди» [1, с. 3].

Працюючи в рідному П'ятихатському районі, В. М. Сторожко не переступив жодного трудового щабля, піднявшись від тракториста до голови районної державної адміністрації. Ніколи не минав труднощів, долаючи їх з наполегливістю спортсмена-олімпійця. У студентські роки розвантажував вагони, працював на будівництві. Пізніше – у птахорадгоспі «Ювілейний». Особистий приклад керівника надихав і робітників. Здобутки вищезазначеного птахорадгоспу неодноразово відзначалися на районній, обласній і республіканській Дошках пошани, на ВДНГ у Москві два експонати присвячувалися цьому передовому господарству, є Почесні грамоти й дипломи. Збудовано і реконструйовано багато житлових будинків у П'ятихатках, дитячий садок для дітей працівників птахорадгоспу, гаражі, кормоцех, теплиці, залізницю, забійний цех і багато інших важливих об'єктів.

Майже тридцять років В. Сторожко віддав Комуністичній партії і не соромиться цього, бо сповідував працею високі ідеали. Проте сучасні погляди Комуністичної партії України не підтримує. «У ніякій іншій партії не був і не буду. Не приховую і того, що активно сприяв будівництву храмів у П'ятихатках і селі Вишневому. Раніше виховну роль виконувала комуністична партія, а зараз молодь перебуває у своєрідному вакуумі: замість старих, комуністичних, не створено нових ідеалів. Тому нехай люди вірять у Бога та ходять до церкви. З боєм дивлюся на розтління молоді, нав'язане Заходом. Ми повинні зробити все можливе для врятування підростаючого покоління» – зазначив в опитуванні Вячеслав Михайлович [4, с. 294–295; 2, с. 9].

Серед творчого доробку В. М. Сторожка три книжки «П'ятихатські самоцвіти», які він написав і опублікував у співавторстві зі своїм другом Г. Руденком, з яким прийшли працювати до П'ятихатського району в один день. В опитуванні Вячеслав Михайлович скромно зазначив, що «більшість нарисів написано товаришем, я лише йому допомагав...» [2, с. 9]. Також пише роздуми стосовно ведення сучасної політики в районі, ділиться зі своїми поглядами, враженнями із земляками в місцевій газеті «Злагода» [6, 7].

В. М. Сторожко має багато державних нагород. Проте жодної з них ніколи не носив. Найбільше пишається званням «Заслужений працівник сільського господарства України», присвоєним Указом Президента України Л. Д. Кучми 10 січня 1998 р. Серед нагород є звання та медаль «Ветеран труда», якою його нагороджено 10 жовтня 1985 р.

Громадський та державний діяч ділиться з усіма таємницями свого успіху: «Не кидайте слів на вітер, не обіцяйте неможливого, а пообіцявши, виконайте, завжди живіть інтересами трудівників, дайте їм відчутти свою значимість серед людей». Так це завжди робить і він сам. «Людина росте в спілкуванні з іншими людьми, збагачуючись їхнім досвідом, життєвою мудрістю. Той, хто не соромиться порадитися навіть з підлеглим у пошуку оптимального рішення стає успішним у роботі» [4, с. 298].

Сьогодні В. М. Сторожко депутат районної ради, голова постійної сільськогосподарської комісії, голова Президії районної ради, Радник голови райдержадміністрації, член колегії райдержадміністрації, член виконкому міської ради. Тобто «зараз у мене більше

роботи ніж було до пенсії – зазначив Вячеслав Михайлович. – Я цим живу. У мене немає ніякого бізнесу, тому багато вільного часу. І якщо люди приходять за допомогою, порадою, то я їм ніколи не відмовлю» [2, с. 6].

Бібліографічні посилання

1. Опитувальний лист Сторожко Віри Миколаївни (дружина); 02.07.2009 р.
2. Опитувальний лист Сторожко Вячеслава Михайловича. 02.07.2009 р.
3. Пером куємо слово // Злагода. – 2009. – № 43. – С. 1.
4. **Руденко Г.** П'ятихатські самоцвіти / Г. Руденко, В. Сторожко. – Д., 2000. – С. 286–299.
5. Свято державної служби // Злагода. – 2009. – № 50. – С. 1.
6. **Сторожко В. М.** Над бюджетом ще треба працювати / В. М. Сторожко // Злагода. – 2009. – № 48. – С. 1 ; № 49. – С. 1.
7. **Сторожко В. М.** Повернути віру може тільки влада / В. М. Сторожко // Злагода. – 2009. – № 14. – С. 1.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА

УДК 94(477)»19/20»+629.5(477)(09)

А. М. Хоречко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ КЛУБІВ КАТЕРИНОСЛАВА НА ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлюється діяльність Катеринославських клубів як елітних місць відпочинку та розважальних установ початку XX ст.

Ключові слова: клуби, Англійський клуб, Громадське зібрання, Комерційне зібрання, концертні заходи, благодійницька діяльність.

Освещается деятельность Екатеринославских клубов как элитных мест отдыха и развлекательных учреждений начала XX в.

Ключевые слова: клубы, Английский клуб, Общественное собрание, Коммерческое собрание, концертные мероприятия, благотворительная деятельность.

The activity of Katerinoslavl's clubs is presented as elite places of recreation and entertainment establishments the beginning of the twentieth century.

Key words: club, English club, public meeting, commercial assembly, concert events, charitable activity.

В умовах значних соціальних змін початку XX ст., прискороної урбанізації все більшу роль у громадсько-політичному житті набували клуби, які виникали в різних містах Російської імперії, зокрема в Україні. Їх діяльність привертала певну увагу в історіографії, зокрема в праці Б. Миронова [3]. Невелика інформація про діяльність клубів Катеринослава є в деяких загальних роботах з історії міста, зокрема, у колективній праці «Історія міста Дніпропетровська» за редакцією А. Г. Болебруха [1]. Деякі кроки у вивченні особливостей проведення балів у катеринославських клубах зробили Г. В. Утешева [2] та Г. Г. Дерев'янку [4].

Але в той же час, історія діяльності клубів м. Катеринослава ви-

світлена недостатньо. Тому в цій статті автор ставить завдання певним чином заповнити цю прогалину.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається розквіт губерньського м. Катеринослава, пожвавлюється його громадське та світське життя. Активну роль у ньому відігравали клуби. Як свідчать клубні статuti того часу, клуби в Російській імперії створювалися для приємного проведення часу за розмовами, дозволеними іграми, читанням книг та періодичних видань, та інших занять, властивих освіченому суспільству. З такою метою в середині XIX ст. в Катеринославі і був відкритий клуб, який згодом дістав назву «Англійський». До 1888 р. клуб розташовувався в приміщенні будинку майора Щербакова (нині це вул. Леніна, 14). У 1880 р. було оголошено Всеросійський конкурс на побудову нового будинку клубу. Першу премію отримав Олександр фон Гоген, за проектом якого було виконано будівництво клубу – сучасний Будинок офіцерів. У 1913 р. Англійський клуб значно розширив своє приміщення, побудував великий театральний зал на 1200 глядачів (нині це Український театр ім. Т. Г. Шевченка).

Відвідувати Англійський клуб означало мати «шляхетний статус». Неодмінними членами-старшинами клубу були губернатори і віце-губернатори, губерньські предводителі дворянства. На початку XX ст. старшинами клубу були такі відомі в місті дворяни як В. В. Князев, М. В. Родзянко, В. Н. Ковалевський, З. С. Ловягін, Л. М. Сошкін, Д. С. Скоробагатов та ін. [1, с. 254].

У цей час у клубі відбувалися гастрольні концерти Ф. Шаляпіна, Л. Собінова, М. Заньковецької, свої лекції читали Д. Дорошенко, А. Синявський, Д. Яворницький. Усе це створювало клубу відповідну славу.

1 травня 1911 р. літній театр Англійського клубу відкрився спектаклем драматичного ансамблю під керівництвом Вульфа та Карєєва. Першим ішов спектакль «Доходное место». Згодом відбулися такі спектаклі як «Ревизор», «Чайка», «Отцы и дети» [5].

Зазначимо, що концерти та вистави ставили в Англійському клубі не лише місцеві театральні групи. Часто тут з концертними програмами виступали відомі на той час артисти.

Так, 20 квітня 1911 р. в Англійському клубі пройшов концерт примадонни Санкт-Петербурзької Імператорської опери М. А. Михайлової за участі артиста того ж театру А. Д. Александровича (тенор) та

піаніста Б. А. Зака. А 23–24 квітня відбулися гастролі Московського кабаре «Летюча миша» за участю засновника Московського художнього театру Н. Ф. Балієва [6].

Нерідко концертні вечори в клубі проводились із благодійною метою. Так, 1 січня 1911 р. відбувся бал у приміщенні Англійського клубу з метою зібрань пожертвувати на користь «не дуже заможним» учням Катеринославської 1-ї класичної гімназії. 20 січня 1911 р. в залах Англійського клубу відбувся спектакль-концерт та танцювальний вечір, грошові внески з якого пішли на користь міської лікарні Червоного Хреста [7].

Про один з благодійних вечорів, який було проведений 13 лютого 1914 р., місцева газета «Южная Заря» вмістила досить велику статтю, що наводила детальну інформацію. Цей вечір у великому залі Англійського клубу на користь місцевого відділення Червоного Хреста було влаштовано пані Малютиною. Почався він з концертного відділення, програма якого мала інтернаціональний характер, виконувались номери французькі, латиські, німецькі, руські в національних костюмах і на мові, що відповідала костюму. Потім, за свідченням тогочасної преси, була поставлена картина циганського табору, виконувались циганські романси. Після були танці, які розпочалися гопаком, згодом була виконана мазурка і завершився вечір виконанням популярного на той час, особливо серед молоді, танцю танго [8].

Крім Англійського клубу в Катеринославі наприкінці століття було відкрито ще один подібний заклад, який став відомий мешканцям міста як Громадське зібрання. Членами клубу були небагаті дворяни, міщани та купецтво. 4 листопада 1893 р. відбулись перші загальні збори нового клубу. Спершу клуб містився в невеликому приватному будинку. У 1911 р. за проектом Харківського архітектора Олександра Гінзбурга, розпочалося будівництво нового, окремого приміщення клубу. Згодом було створено унікальну будівлю в стилі «модерн», яка вміщувала зимовий ресторан, скейтинг-ринг, глядацькі, ігрові та танцювальні зали (нині Будинок культури залізничників на вул. Леніна) [1, с. 255]. Будинок вийшов грандіозним, за що мешканці міста дали йому ім'я «хмарочос» [2].

У приміщенні клубу Громадського зібрання часто відбувалися різні розважальні заходи. Так, 1 травня 1912 р. в літньому театрі Громадського зібрання відбуваються спектаклі української труппи

під керівництвом А. Л. Суходольського. Розпочалися вони постановкою п'єси «Хмара». Протягом травня були також поставлені спектаклі «Маруся Богуславка», «Загублена доля», «Бондарівна», «Дорогою ціною» [9].

11 січня 1913 р. в залі Громадського зібрання відомий піаніст і популярний музичний лектор Д. С. Шор дав концерт, присвячений творчості Ф. Шопена, виключно для членів клубу. Другий концерт відбувся 18 січня і був присвячений відомому композитору П. Чайковському за участю співачки Харківської опери М. В. Темникової, яка виконала низку романсів та арію з опери «Орлеанська діва» Чайковського [10].

4 березня 1913 р. Громадським зібранням з благодійницькою метою влаштований концерт баритона Московської опери М. В. Бочарова. Кошти, отримані з концерту, передані на користь міського товариства медичного персоналу [11].

9 березня 1913 р. в клубі Громадського зібрання прочитана лекція відомого письменника Федіра Сологуба на тему «Мистецтво наших днів». Також прочитані його вірші та твори у виконанні Ж. Н. Чоботаревської та поета Ігоря Северяніна [14].

Ще одним клубом тогочасного Катеринослава стає Комерційне зібрання. Цей клуб відкрито на кошти, зібрані купцями міста, які й були його постійними відвідувачами.

На початку ХХ ст. Комерційне зібрання розташовувалось у будинку Мізка на вул. Поліцейській. У 1910 р. розпочався збір коштів на побудову власного приміщення клубу, і в 1912 р. за проектом Федіра Булавця був зведений будинок на вул. Новодворянській (нині Будинок техніки). Трохи ізольовано від клубу стояв і великий театр, з'єднаний з головним будинком крытою галереєю [1, с. 255].

Цей клуб, як і подібні заклади міста, теж влаштовував концерти, спектаклі, бали. Так, 23 лютого 1913 р. в клубі відбувся вечір циганської пісні, присвячений пам'яті Анастасії Дмитрівни Вьяльцевої. Концерт-вечір влаштований артистками оперети Ф. К. Вишинською та А. Г. Гнедич, яким акомпанував лауреат Санкт-Петербурзької консерваторії А. Д. Смолкер [13].

Театр Комерційного зібрання приділяв увагу і питанням українського культурного життя. 9 березня 1913 р. в театрі Комерційного зібрання проведено великий концерт, влаштований товариством «Просвіта». До початку концерту Г. Г. Черняхівським прочитаний

реферат «Про життя та творчість Т. Г. Шевченка». У концерті взяли участь артисти спеціально запрошені з Києва М. І. Машир, А. А. Стаховська, І. Карлашов, які виконали низку сольних номерів та дуетів композицій М. Лисенка на слова Т. Шевченка. Хором «Просвіти» під керівництвом В. В. Петрушевського були виконані кантата М. Лисенка «Б'ють пороги», «Жалібний марш» та «Заповіт» М. Лисенка, музична поема «Україна» Г. Давидовського. На закінчення концерту художником В. В. Коренєвим була поставлена картина «Шевченко серед своїх героїв» [12].

У квітні 1913 р. в театрі Комерційного зібрання українською трупною під керівництвом П. В. Прохоровича були поставлені такі п'єси як «Богоотступниця», «Тарас Бульба», «Така її доля», «Украдене щастя».

Зазвичай усі клуби мали свої приміщення і утримувалися за рахунок членських внесків з кожного постійного члена клубу. Велику статтю витрат клубів становили побудова їх приміщень та утримування театрів, на що йшли сотні тисяч.

Потрібно зазначити, що серед розважальних заходів, які влаштовувалися в клубах, значний інтерес на початку ХХ ст. викликали ігри в карти, більярд, лото. Найбільшою популярністю серед членів клубів користувалися азартні в той час ігри в більярд та лото. Кожен, хто вигравав у лото, 10 % свого виграшу залишав у касі клубу. Граючи в ці ігри, відвідувачі клубів програвали досить значні суми, що сприяло колосальному росту прибутків клубів.

Отже, на початку ХХ ст. клуби Катеринослава перетворилися з елітного місця відпочинку на розважальні установи. Їх відвідувачі збиралися для гри в карти, більярд, лото. У клубах проводилися бали, маскаради, музичні і танцювальні вечори, драматичні вистави, іноді літературні читання. Одним із основних напрямів діяльності клубів залишилося благодійництво на користь тих чи інших товариств, організацій, на допомогу медичним та навчальним закладам.

Бібліографічні посилання

1. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
2. **Утешева Г. В.** «Емансипація» бально-маскарадної культури Катеринослава на зламі ХІХ–ХХ ст. / Г. В. Утешева. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Iikp/2008_5/16.pdf

3. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVII – начало XX в.) / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1.
4. **Дерев'янка Г. Г.** Катеринославські бали / Г. Г. Дерев'янка // Грані. – 2002. – № 4. – С. 48–53.
5. Южная Заря. – 1911. – 29 апр.
6. Там же. – 1911. – 20 апр.
7. Там же. – 1910. – 28 дек.
8. Там же. – 1914. – 14 февр.
9. Там же. – 1912. – 29 апр.
10. Там же. – 1913. – 11 янв.
11. Там же. – 1913. – 4 март.
12. Там же. – 1913. – 9 март.
13. Там же. – 1913. – 23 февр.
14. Там же. – 1913. – 4 март.

Надійшла до редколегії 22.04.2010 р.

IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ

УДК 97 (477) «1903 – 1907»

О. О. Чепурко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МЕНШОВИКИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

В 1903–1907 рр.:

ПОСТАНОВКА НАУКОВОЇ ПРОБЛЕМИ

Виділені актуальні проблеми в історії діяльності меншовиків Катеринославської губернії, які не були достатньо висвітлені у працях істориків й можуть стати темами майбутніх досліджень.

Ключові слова: меншовики, Катеринославська губернія, РСДРП, більшовики, партійні організації.

Выделены актуальные проблемы деятельности меньшевиков Екатеринославской губернии, которые не были достаточно раскрыты в работах историков и могут стать темами будущих исследований.

Ключевые слова: меньшевики, Екатеринославская губерния, РСДРП, большевики, партийные организации.

The author of the article highlighted scientific problems in the history of the Mensheviks in province of Katerinoslav, which had not been sufficiently covered in the work of historians and can be come topics for future research.

Key words: Mensheviks, province of Katerinoslav, RSDLP, Bolsheviks, organizations of the Party.

Діяльність РСДРП має солідну історіографічну спадщину, однак її меншовицька фракція є менш дослідженою, через що утворилися лакуни в її історії або склалися сталі стереотипні уявлення. Історія меншовизму, на нашу думку, обмежена загальними програмами та біографіями найбільш яскравих її лідерів, що посилює актуальність вивчення діяльності та ідейних поглядів меншовиків окремих регіонів оскільки неможливо написати вичерпну історію меншовизму без історії периферійних партійних осередків. Катеринославська

губернія, займаючи чільне місце у суспільно-політичному та економічному житті українських губерній на початку ХХ ст., вирізнялася й великою кількістю нелегально діючих соціал-демократичних організацій.

Перші соціал-демократичні осередки в губернії виникають ще наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. На момент утворення меншовицької фракції за результатами II з'їзду РСДРП, у 1903–1904 рр., соціал-демократичні організації діяли в 21 населеному пункті губернії: Авдіївка, Алчевськ, Бахмут, Горлівка, Гришине, Довгинець, Єнакієве, Кадіївка, Кам'янське, Катеринослав, Кривий Ріг, Луганськ (міська організація та Гірничий комітет), Макіївка, Маріуполь, Новомосковськ, Олександрівськ, Павлоград, Слов'янськ, Юзівка (заводська та міська організації), Щербинівка, Ясинувате. Ці підрахунки не є остаточними, вони можуть бути доповнені й уточнені на основі аналізу архівних матеріалів. Усього діяло 23 місцеві організації, серед яких тільки дві (Катеринославська і Донецький союз) мали право представляти соціал-демократів губернії на з'їздах партії й були наближені за своїм статусом до окружних організацій.

У 1903–1904 рр. в організаціях, що очолювалися меншовиками, сформувалися більшовицькі групи (Алчевська, Горлівська організації «Донецького союзу»), а в організаціях, що очолювалися більшовиками, – меншовицькі (Катеринославська, Криворізька, Довгинецька). Мали місце спроби утворення окремих фракційних осередків меншовиками та більшовиками, перерозподіл ними влади й засобів підпільної діяльності (кошти, друкарська техніка і найголовніше – вплив на рядові кадри).

У відповідності до ідейно-тактичних настанов та за формами і методами партійної роботи меншовиків Катеринославської губернії 1903–1907 рр. в їхній діяльності виділяються два періоди.

Перший період (вересень 1903 – грудень 1904 р.) – доба становлення меншовицьких осередків усередині партійних організацій РСДРП губернії. Полеміка навколо програмних і організаційних принципів побудови партії, що розгорнулася на з'їзді, не вщухла після його закінчення, а перекинулася в організації, розколюючи їх на послідовників двох соціал-демократичних течій марксистського напрямку – меншовиків і більшовиків.

Боротьба між представниками протидіючих фракцій на місцях

розпочалася практично одразу після завершення роботи другого з'їзду РСДРП. У губернії перша хвиля фракційних протиріч тривала впродовж вересня – жовтня 1903 р. в результаті обговорень рішень з'їзду в керівних органах найбільших соціал-демократичних організацій: Катеринославській організації РСДРП та «Союзу гірничозаводських робітників». У цей час тривала гостра боротьба за керівні органи (комітети) найвпливовіших організацій губернії. На початковому етапі фракційної боротьби професійні революціонери намагалися поставити під свій контроль комітет, а не створювати всередині організації осередок чи паралельно діючу організацію або групу.

Друга хвиля фракційних розбіжностей (жовтень – грудень 1903 р.) проявила себе в боротьбі за комітети периферійних організацій, які були слабо пов'язані з партійними центрами й не визначили свого ставлення до рішень з'їзду через слабку поінформованість. Основним фактором, що зумовлював розвиток міжфракційних протиріч серед соціал-демократів, стало прибуття нових партійних працівників із-за кордону, де вони брали безпосередню участь у міжфракційних конфліктах. У той час, коли сумісна робота в провінції сприяла вирішенню протиріч, приїжджі революціонери привносили до місцевої партійної роботи гостроту фракційної боротьби, яка йшла в керівних органах партії та фракційних центрах еміграції. Ідейні конфлікти підігрівалися частими приїздами в губернію представників центрального керівництва обох фракцій, які вели агітацію на свою користь.

Третя хвиля міжфракційної боротьби тривала впродовж 1904 р. й позначилася втягненням до конфлікту рядових партійців та утворенням у межах єдиних соціал-демократичних організацій фракційних осередків, перерозподілом влади, засобів підпільної діяльності (коштів, друкарської техніки, партійних зв'язків). Це ініціювало новий сплин боротьби, що тривала до початку революції. Рядові партійці практично не були ознайомлені з тематикою розбіжностей фракцій, саме тому революціонери намагалися переконати їх у власній правоті, заручитися їхньою підтримкою.

До основи партійної діяльності меншовиків губернії були покладені пункти програми партії, прийнятої на II з'їзді РСДРП. Поступово, з розвитком політичних подій та зміною історичної реальності, меншовикам довелося визначати або уточнювати власну

фракційну позицію. Напередодні революції на нарадах та зборах партактиву меншовики губернії обговорювали такі тези: ставлення соціал-демократії до російсько-японської війни (меншовики виступали проти «тактики поразки» більшовиків, за мир та скликання Установчих зборів); пріоритетність економічної боротьби над політичною в роботі партійних організацій; необхідність побудови організації робітників на широкій класовій основі; самостійність робітничого руху, в якому меншовики себе бачили в ролі організаторів та просвітителів пролетаріату; необхідність співпраці робітників з ліберальною буржуазією під час «банкетної кампанії» в листопаді – грудні 1904 р. для утворення спільної опозиції самодержавству.

На прикладі організацій РСДРП губернії можна відмітити, що регіональні фракційні осередки були стабільними й не міняли своєї точки зору, незважаючи на численні спроби представників опозиційної фракції перетягнути їх на свій бік. Усередині організацій були представники і меншовиків, і більшовиків, але важливим було тільки те, хто мав більшість голосів при прийнятті рішень. Цей момент був головним у визначенні фракційної належності організацій. Напрямок роботи задавали лідери організацій, і від того, хто очолював в той чи інший час партійний осередок, їхньої партійної позиції, організаторських здібностей, залежала фракційна позиція рядових членів.

Можна з упевненістю стверджувати, що фактичний розкол частини організацій губернії та утворення в межах об'єднаних організацій фракційних осередків відбувся не внаслідок дезорганізаторської діяльності самих лише меншовиків, як це категорично зазначалося в радянській історіографії. Розходження місцевих соціал-демократів відбулося внаслідок постійного тиску та нав'язування власної політики з боку керівних політичних установ обох фракцій РСДРП, завдяки чому у внутрішньопартійну ворожнечу до кінця революції було втягнуто весь актив організацій губернії. Причиною розколу – прагнення керувати діяльністю організацій при повній відсутності бажання йти на компроміс з представниками іншої фракції.

Другий період діяльності меншовиків Катеринославської губернії збігається з першою демократичною революцією 1905–1907 рр., коли революціонери отримали можливість реалізації ідеологічних

положень на практиці. У цей період чітко простежуються етапи, впродовж яких зміст, форми, методи та напрями роботи меншовиків суттєво змінювалися.

Перший етап тривав з січня до квітня 1905 р. На початку революції члени фракцій, перебуваючи під враженням від перших народних виступів, будучи переконаними у швидкій перемозі, розпочали боротьбу за контроль над партійними організаціями губернії. Революціонери прагнули за всяку ціну стати на чолі революційного руху, поступаючись при цьому навіть організаційною єдністю та працездатністю партійних утворень. Перевага фракції у вирішальний час була важливішою. Тому, для першого етапу було характерно розмежування сфер впливу між фракціями та розкол існуючих організацій за фракційним принципом. Перші невдачі та розчарування повернули соціал-демократів до дійсності, змусивши реально оцінити власні обмежені сили. Саме революція та організаційна слабкість штовхнули меншовиків та більшовиків в обійми один одному, про що засвідчив об'єднавчий рух як у соціал-демократичних організаціях губернії, так і в РСДРП у цілому.

Другий етап тривав з травня до листопада 1905 р. й відзначився зародженням об'єднавчого руху, спричиненого усвідомленням власної слабкості членами фракцій, що врешті-решт вилилося спочатку в організацію спільнофракційних революційних акцій, а згодом – злиття фракційних осередків у цілісні організації РСДРП. До кінця революції соціал-демократи члени обох фракцій діяли, співпрацюючи при збереженні розбіжностей насамперед у тактиці, у межах цих партійних організацій губернії.

Упродовж третього етапу (кінець 1905 р.) революція радикалізує погляди меншовиків, які беруть участь в екстремістських заходах. Відмінності між представниками фракцій практично стерлися. Якщо оцінити характер бойової роботи соціал-демократів Катеринославської губернії і порівняти дії меншовиків та більшовиків, можна відмітити певну їхню схожість. Соціал-демократи, представники обох фракцій, організовували бойові загони, брали активну участь у терористичних актах, експропріації грошей та зброї, активно співпрацювали з іншими опозиційними силами (анархістами, есерами, бундівцями), прагнули поширити революційний рух на щонайбільшу територію. Але ці схожі за формою і змістом дії, мали для представників обох фракцій різну мотивацію.

Під впливом подій 1905 р. меншовики все ж пішли на створення бойових загонів, прагнучи очолити революційний рух та спрямувати революційний запал народних мас у потрібному для соціал-демократії напрямку, хоча вони й відрізнялися від більшовиків тим, що віддавали перевагу легальним формам партійної боротьби, а не збройному повстанню. Проте не слід звинувачувати меншовиків у непослідовності. Значною мірою активізація бойової роботи меншовиків у губернії диктувалася конкретними історичними обставинами. З різних причин під час революції 1905–1907 рр. насильницькі дії стали більш доцільними, ніж старі агітаційно-пропагандистські методи роботи, а збройна боротьба більш актуальною, ніж організація демонстрацій та страйків. Тому застосування меншовиками радикальних форм боротьби в 1905 р. – це лише питання доцільності. Крім того, було б наївно гадати, що революційного перевороту, про який так мріяли соціал-демократи, можна досягнути лише законними методами боротьби. У своїй програмі обидві течії соціал-демократії визнавали можливість насильницьких методів боротьби.

Але незважаючи на це, меншовики Катеринославщини все ж не зробили бойову роботу головною у своїй діяльності. Вона, навіть під час найбільшого піднесення революції в жовтні – грудні 1905 р., залишалася другорядною. Причиною тому є прагнення меншовиків посилювати організацію та мобілізацію пролетаріату. Меншовики задля того, щоб уберегти країну від реакції, зокрема в межах Катеринославської губернії, прагнули залучити до боротьби максимальну кількість народу. Тому не припинялася агітаційно-пропагандистська, культурно-просвітницька діяльність та профспілкова робота в робітничому середовищі. Більшовики ж вважали, що повстання – це вища форма боротьби, і цій формі боротьби повинен підкоритися весь революційний рух, а на підготовку повстання соціал-демократи зобов'язані спрямувати всі свої сили.

Зрештою, представники обох фракцій взяли активну участь у формуванні бойових загонів, але з різними цілями. Більшовики намагалися бойовими діями підштовхнути суспільство до радикальних дій, досягти якнайбільших завоювань для народу, щоб у випадку поразки революції залишилася певна частина цих народних завоювань. Меншовики ж, підтримуючи ініціативу народних мас і формуючи бойові загони, часто-густо гальмували надто вже бун-

тивні маси, намагаючись спрямувати їх активність у менш радикальні форми протидії самодержавству (демонстрації, мітинги, страйки, профспілкову боротьбу). Менше агресивності та радикалізму, більше єдності та активності мас, що призведе до більших досягнень та мінімізує реставрацію старих порядків – таку формулу дій і прагнень меншовиків губернії можна вивести, дослідивши їх практичну діяльність. Можливо, менша агресивність та радикальна спрямованість меншовиків, навіть під час грудневих боїв 1905 р., стала тією причиною, що вони раніше від більшовиків зрозуміли, що революція йде на спад і остаточно відмовилися від радикалізму у своїх діях. Спрямованість партійної діяльності на менш радикальні форми боротьби, готовність перейти в площину легальної парламентської боротьби сприяли швидкій і порівняно з більшовиками легшій відмові від радикалізму в діях та переходу на напівлегальні чи легальні методи боротьби.

Спад революції після 1905 р. та відоме розчарування пролетаріату в методах прямого штурму старої влади посилили позиції меншовиків, які чисельно переважали в губернських організаціях. Але, незважаючи на плідну участь у революційній боротьбі, ні меншовикам, ні більшовикам не вдалося повною мірою реалізувати свої стратегічні і тактичні установки. У 1906–1907 рр. вони, як і раніше, залишалися самостійними партійними осередками в межах єдиних організацій, що вели між собою непримиренну боротьбу, бо кожна сторона була абсолютно впевнена у власній правоті.

Останній етап діяльності меншовиків губернії часів революції тривав упродовж січня 1906 р. – червня 1907 р. й характеризувався поступовим відходом від радикальних дій і ширшим використанням легальних можливостей: профспілкового руху, культурно-просвітницької діяльності, думської тактики. Слід відмітити, що важливою особливістю діяльності меншовиків губернії було поєднання легальних та нелегальних форм боротьби, що дозволяло зберегти партійні організації, збільшити чисельність прихильників соціал-демократії й забезпечити широке залучення населення до революційних подій. Якщо напередодні революції система методів партійної роботи включала до себе агітаційно-пропагандистську роботу та меншою мірою бойову діяльність, тому що за відсутності легальних форм роботи з населенням майже повністю виключалися легітимні засоби діяльності (єдиний виняток – участь у «банкетній

кампанії»). То за роки революції можливості меншовиків збільшилися, відповідно урізноманітнилися форми і методи партійної роботи. Друковані форми агітації чи пропаганди стали недостатніми, й на перший план вийшли альтернативні форми діяльності: публічні виступи, робота в страйкових комітетах, Депутатських зборах, організація антиурядових виступів, бойових загонів, експропріація грошей та зброї, участь у Радах робітничих депутатів, профспілковому русі, виборчих кампаніях.

Під час революції актуалізувалися погляди меншовиків на збройне повстання, селянський рух, співвідношення легальних можливостей і насильницьких дій у політичній боротьбі. Тут меншовики надавали пріоритет агітаційно-пропагандистській діяльності з метою політичної підготовки населення до можливого збройного протистояння і створення необхідних революційних осередків в армії. Селянство не ігнорували, але вважали партійну роботу на селі другорядною, головну увагу спрямовували на міський пролетаріат, який мали за рушійну силу революції. Обираючи методи діяльності, передбачали можливість застосування всіх форм боротьби залежно від політичної ситуації в країні.

Автор статті виявив, що впродовж 1905–1907 рр. соціал-демократи помітно збільшили не кількість організацій, а їх чисельність. Організації, у межах яких співпрацювали представники обох фракцій партії, діяли в таких населених пунктах губернії: Авдіївка, Алмазна, Алчевськ, Бахмут, Верхньодніпровськ, Вознесенськ, Горлівка, Гришине, Дебальцеве, Довгинцеве, Дружківка, Єнакієве, Кадіївка, Кам'янське, Катеринослав, Костянтинове, Кривий Ріг, Луганськ, Макіївка, Маріуполь, Микитовка, Новомосковськ, Нижньодніпровськ, Нікополь, Олександрівськ, Павлоград, Слов'янськ, Харцизьк, Юзівка, Щербинівка, Ясинувате. У період революції діяло не менше 31 організації, серед яких найвпливовішими променшовицькими були 4 окружні (Донецький союз, Костянтиново-Горлівська, Юзівсько-Петровська, Алмазно-Юріївська) та загальноміська Катеринославська.

Враховуючи норми, у відповідності з якими обирали делегатів на IV та V з'їзди партії, вдалося підрахувати чисельність соціал-демократів губернії. Наприкінці 1905 р. – на початку 1906 р. в організаціях РСДРП губернії нараховувалося не більше 1500 меншовиків та 900 більшовиків, а наприкінці 1906 р. – на початку 1907 р. не

більше 6500 меншовиків і 2000 більшовиків [1, с. 621–625, 630, 718; 2, с. 534, 537–538].

Слід згадати, що характерною прикметою діяльності меншовиків губернії було їх намагання дотримуватися ідеології й тактики, встановленої керівними центрами меншовизму. Проте відзначимо й окремі ініціативні дії місцевих меншовицьких організацій, які згодом збіглися з рішеннями партійних з'їздів і конференцій. Це, зокрема, питання активізації бойової діяльності, участі в профспілковому русі та виборчої кампанії до першої Державної Думи. Специфікою регіону стала чисельна перевага меншовиків у промислових районах губернії, зокрема Бахмутському та Слово'яносербському повітах. Мало місце й прагнення меншовиків об'єднати соціал-демократичні організації губернії, що вилилося у створення низки впливових окружних організацій РСДРП. Особливість місцевих меншовиків полягала й у напрямках партійної діяльності, зокрема увага спрямовувалася на міське населення (робітників, інтелігенцію, службовців, учнівську молодь) при одночасному нехтуванні роботою в сільській місцевості та армії. Винятковістю місцевих соціал-демократів було чітке фракційне визначення лідерів організацій при, як правило, одночасній ідейній монолітності рядових партійців. Напрямок роботи задавали лідери організацій, і від того, хто очолював у той чи інший час партійний осередок, їхньої партійної позиції, організаторських здібностей, залежала фракційна позиція рядових членів. Відзначимо й перевагу професійних революціонерів у керівних органах меншовицьких організацій губернії. Тут зокрема відзначилися своєю активною діяльністю П. Басовський, Г. Білоусов, В. Ванновський, Р. Гальберштадт, І. Ісув, В. Левицький, І. Михайлов, Г. Ткаченко-Петренко, А. Шнеєрсон.

Своєрідністю меншовиків губернії стала їхня готовність співпрацювати як з ліберальними політичними силами, так і з представниками революційного табору. Здатні йти на конструктивний діалог для вирішення поточних завдань, меншовики, з суто прагматичних міркувань, уникаючи питань, в яких розходження мали принциповий характер, співпрацювали з кадетами у профспілковому русі та під час виборчих кампаній, використовуючи можливості цієї партії, і одночасно взаємодіяли з есерами, більшовиками, національними політичними силами (бундівцями, сіоністами, членами «Спілки»), прагнучи посилити революційне піднесення мас. Подіб-

ні дії дозволяли розширити коло прихильників за рахунок як помірного населення, так і прореволюційно налаштованого. Проте подібні дії викликали гостру критику, а часом й нерозуміння з боку союзників. Утім, одночасна реалізація легальних та підпільних напрямів партійної роботи – це ще одна особливість меншовиків губернії досліджуваного періоду.

Революція сприяла внутрішній консолідації меншовизму, закріпила і зробила більш явними принципові відмінності між представниками фракцій. У 1905–1907 рр. меншовики значно розширили свій вплив на маси і перетворили власні організації в губернії у досить впливову політичну силу з цілою мережею легальних і нелегальних установ, низкою друкованих органів. Активна позиція меншовиків, поєднання нелегальних методів роботи з легальними залежно від історичної реальності, гнучка тактика перетворила меншовицькі організації на одну з масових та впливових революційних сил губернії, яка, однак, так і не змогла подолати розбіжностей у лавах соціал-демократії.

Конспективний огляд історії меншовиків губернії в 1903–1907 рр. дає загальну уяву про вже висвітлені та досліджені проблеми. Але все ще залишаються питання, які чекають свого дослідника.

1. До сьогодні в літературі спрощувалася історія соціал-демократії, значно звужувався політичний спектр течій, що існували серед меншовизму (партійці, ліквідатори, центристи, які сформувалися ідейно протягом революції) та більшовизму (угодовці, лєнінці). Не досліджувався конкретний вплив представників цих течій на революційний рух, діяльність соціал-демократичних організацій, не вивчалася детально їх взаємодія та протистояння.

2. Практично на початковій стадії дослідження знаходиться питання про залучення до революційного руху меншовиками міських середніх верств, демократичної інтелігенції, студентства, учнівської молоді, селянства. Потребує подальшого вивчення питання про залучення меншовиками до революційної боротьби солдатських мас, офіцерства та радикально налаштованих громадян.

3. Недостатньо вивчена роль використання меншовиками легальних форм боротьби з самодержавством (культурно-просвітницька робота, профспілкова діяльність, участь у виборчих кампаніях до Державної думи). До сьогодні немає фундаментальних узагальнень щодо ролі легальних можливостей у політичній ді-

яльності меншовиків, історики не відповіли ще на питання, наскільки партія була оточена мережею легальних і напівлегальних організацій.

4. Заслугує на серйозну увагу дослідників робота меншовиків у явочно створених масових організаціях – Радах робітничих депутатів, Делегатських та Депутатських зборах, комісіях виборних, страйкових комітетах та комісіях. Є необхідність з'ясувати їх кількість, вплив на робітничий рух, а у зв'язку з тим, що це коаліційні органи влади, то слід приділити увагу співвідношенню політичних сил, які входили туди.

5. Доцільним є дослідження особливостей протистояння меншовиків з правоохоронними органами Російської імперії, специфіку конспіративної революційної роботи членів нелегальних партійних організацій, джерел їх фінансування.

6. Відчувається відсутність конкретно-історичного аналізу етно-соціальної бази меншовизму Катеринославської губернії. Ретельне вивчення цього аспекту дало б можливість краще зрозуміти особливості ідеології, форм і методів діяльності меншовиків регіону.

7. Не достатньо уваги приділялося зв'язкам фракції з національними соціалістичними партіями, що стояли на позиціях, близьких до меншовизму – УСДС, УСДРП, Поалей Ціон, Бунд. До сьогодні не досліджені ідейні погляди та практична діяльність меншовиків губернії стосовно українського національного питання.

Подальше вивчення нерозроблених питань й далі залишається однією з актуальних проблем, адже новітній аналіз історії місцевих організацій РСДРП губернії та в цілому українських земель надасть можливість вийти на ґрунтовні узагальнюючі висновки.

Бібліографічні посилання

1. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. Апрель – май 1907 г. Протоколы. – М., 1963.
2. Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Апрель – май 1906 г. Протоколы. – М., 1959.

Надійшла до редколегії 04.05.2010 р.

УДК 94 (477.63) «1917»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА
НА ВИБОРАХ ДО МІСЬКОЇ ДУМИ КАТЕРИНОСЛАВА
ВЛІТКУ 1917 р.**

Проаналізовано муніципальну кампанію 1917 р. в Катеринославі та її результати.

Ключові слова: муніципальна кампанія, міська Дума, політична партія, гласні, пропорційна система, кандидатський список.

Проанализирована муниципальная кампания 1917 г. в Екатеринославе и её результаты.

Ключевые слова: муниципальная кампания, городская Дума, политическая партия, гласные, пропорциональная система, кандидатский список.

Municipal campaign of 1917 in Katerynoslav and its results are analysed.

Key words: municipal campaign, municipal дума, political party, member of the city дума, proportional system, candidate list.

В Україні сьогодні достатньо говориться про нагрілу необхідність реформування системи місцевого самоврядування. Сучасним політикам у нагоді може стати історичний досвід, набутий у діяльності Катеринославської міської Думи в 1917 р. Тоді як і зараз суспільство перебувало на перехідному етапі. До того ж, у 1917 р. в Росії вперше в умовах політичної свободи проводилися вибори до органів місцевого самоврядування за пропорційною системою. Усе це робило неминучою активну політичну боротьбу в муніципальній кампанії в Катеринославі влітку 1917 р. Для сьогодення набутий тоді досвід багато в чому може бути повчальним.

Слід зазначити, що ця тема не залишилася поза увагою дослідників. Про муніципальну кампанію 1917 р. до Катеринославської міської Думи писали (переважно в мемуарах) безпосередні учасни-

ки тих подій. Серед них були як більшовики (В. К. Аверін, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг та ін.), так і їх опоненти (І. П. Мазепа) [7, с. 97, 103, 113–114, 126, 127, 132, 144–146, 148; 20, с. 51–53; 25, с. 24, 25, 37, 38, 46, 83, 84, 86, 93, 97–98, 181]. Окремі аспекти цієї теми розкривалися в опублікованих на початку 1930-х рр. наукових дослідженнях Й. В. Полякова і А. Горба, присвячених діяльності більшовиків та Червоної гвардії в Катеринославі в 1917 р. [12, с. 26, 72; 23, с. 8, 15].

У другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. помітним явищем в історіографії теми стали монографії В. Я. Борщевського, в яких уже більш докладніше була показана виборча кампанія влітку 1917 р. до міської Думи Катеринослава, проаналізовані результати виборів, висвітлені початок роботи міської Думи, формування її керівних органів та практичну діяльність. Але все розкривалося в контексті більш широкої заданої теми, до того ж з суворим дотриманням принципу партійності, з позицій якого й висвітлювалися ці події [4, с. 135, 163, 181–184, 235–236; 5, с. 40, 52, 63, 153; 6, с. 48–51, 56–57, 63–64, 74–76, 87, 96, 99]. З тих самих методологічних позицій розкривалися деякі аспекти муніципальної кампанії 1917 р. в Катеринославі в книзі М. Шатрова «Город на трёх холмах», «Очерках истории Днепропетровской областной партийной организации», а також у біографічних нарисах активних діячів більшовицької партії в Катеринославі – гласних міської Думи, обраної в серпні 1917 р. [1, с. 46–47; 2, с. 56, 58; 10, с. 52–53, 54, 58, 60–61, 66–67; 22, с. 158, 163, 174; 26, с. 102–104; 30, с. 384–389; 31, с. 41, 44–45, 52, 71; 32, с. 41–42].

У 1960-х – 1980-х рр. з'явилися й спеціальні дослідження з названої теми. Серед них дисертаційні та монографічні роботи Ю. І. Терещенка, В. П. Крижанівського і В. І. Гусєва, об'єктом спеціального дослідження яких стала політична боротьба на муніципальних виборах в Україні 1917 р. та, як правило, діяльність більшовицьких фракцій у міських думах. Названі автори достатньо уваги приділили муніципальній виборчій кампанії 1917 р. в Катеринославі та діяльності обраної міської Думи, але все це розглядалося в концептуальному аспекті історично закономірної перемоги більшовиків над їхніми політичними суперниками [13, с. 51, 52, 53, 54, 57–58, 59, 73, 74, 77, 80, 86–87, 88; 16, с. 19, 25, 26, 28; 17, с. 150–153; 27, с. 14, 16, 27–29, 31–32, 35, 36, 37, 40–41, 42, 46, 53, 56, 62, 74–75, 82, 83, 94–95, 96, 98, 103, 109–110, 122–129]. З 1990-х рр. вивчення означеної теми стало більш всебічним і повним. У роботах В. М. Бойка

і В. С. Гвоздика, в яких досліджувалася участь українських політичних партій у муніципальній кампанії в Україні 1917 р., висвітлювалися й події в Катеринославі [3, с. 28, 31, 33, 34–35; 11, с. 72, 73–74, 77–78]. Окремі аспекти, пов'язані з політичною боротьбою до міської Думи Катеринослава влітку 1917 р., розкривалися в роботах О. Г. Бистрякова, О. С. Двуреченської, В. І. Лазебник, М. П. Чабана [8, с. 137–138, 139; 14, с. 84–86; 53; 19, с. 96–97; 29, с. 94, 112, 146, 154, 227, 306, 409, 448–449, 464]. Узагалі короткий історіографічний огляд літератури з даної теми показує, що муніципальна виборча кампанія влітку 1917 р. в Катеринославі в цілому так і не стала об'єктом спеціального дослідження, хоча певна база для вивчення цієї теми на сьогодні вже напрацьована.

У даній статті робиться спроба комплексно й цілісно розглянути основні події, пов'язані з політичною боротьбою на виборах до міської Думи Катеринослава влітку 1917 р.

Власне передвиборча кампанія по всій країні почала розгортатися після опублікування 15 квітня 1917 р. Тимчасовим урядом постанови про вибори і «Тимчасових правил про проведення виборів гласних міських дум». Передвиборча боротьба, яка нерідко набувала гострого політичного характеру, втягувала у свою сферу значну кількість політичних партій і груп, які формували кандидатські списки. У Катеринославі таких списків було сформовано 23. Серед міст України це було найбільше їх число після Одеси [27, с. 16]. У першому випуску «Екатеринославской городской статистики» за 1918 р. дається наступний перелік цих 23 списків: 1) Поалей Ціон; 2) українські соціал-демократи; 3) приход Воскресенської церкви; 4) більшовики; 5) польський демократичний клуб; 6) партія народних соціалістів; 7) меншовики, Бунд, польські й латиські соціал-демократи; 8) службовці міського самоврядування; 9) товариство рівноправ'я жінок; 10) партія народної свободи; 11) українські соціалісти-революціонери; 12) партія соціалістів-революціонерів і об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія; 13) ділова група і приход церков; 14) прогресивна торгово-промислова група; 15) українські трудовики; 16) міщани м. Катеринослава; 17) єврейський блок; 18) дрібні торговці; 19) ремісники; 20) домовласники окраїн м. Катеринослава; 21) єврейська національно-демократична група; 22) союз домовласників; 23) союз службовців в урядових, приватних і громадських установах [15, с. 7].

Серед перелічених списків 7 (№№ 1, 2, 4, 6, 7, 11, 12) представляли ліві, соціалістичні партії (російські, українські, єврейські, польські, латиські). 5 списків (№№ 5, 10, 15, 17, 21) належали правим, буржуазним або ліберально-демократичним партіям (кадети, єврейські, українські, польські). Інші 11 списків (№№ 3, 8, 9, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 22, 23) своєї партійної приналежності відкрито не визначили, виступаючи як безпартійні, але для більшості цих списків така «безпартійність» була скоріше прикриттям з метою притягти до себе частину виборців. Останню групу списків умовно можна назвати «обивательськими».

За такого розкладу партійно-політичних сил у Катеринославі влітку 1917 р. гостра передвиборча боротьба ставала неминучою. Головні її учасники, провідні політичні партії виступили з власними муніципальними програмами. Меншовики та есери вважали, що діяльність міських дум пов'язана з місцевими господарськими питаннями, а політичні питання знаходяться поза межами їх компетенції. Свою виборчу кампанію помірковані соціалісти проводили під прапором «задоволення місцевих комунальних потреб трудящих», беручи за основу «муніципальний соціалізм». Мова йшла про те, що за допомогою демократичних міських дум можна було прийти до соціалізму, оскільки це дозволяло «створити умови, необхідні робітничому класу в його боротьбі проти самих основ капіталістичного ладу, у його боротьбі за соціалізм». Есерами Катеринослава міська Дума розглядалася як демократична община, як свого роду перехідна форма до чисто соціалістичної і навіть комуністичної общини. Найважливіші для того часу політичні питання (про владу, війну та мир, аграрне, національне та ін.) помірковані соціалісти у своїх виборчих платформах по суті свідомо обходили. Меншовики у своїй муніципальній програмі вважали, що за умови обрання якомога більшої кількості їх представників до міської Думи жителі міста зможуть «впливати на все, що робить міське самоврядування, – на постановку народної освіти, народного здоров'я, благоустрою, на міські фінанси і міське господарство». Муніципальна платформа меншовиків була достатньо конкретизована. При цьому меншовики заявляли, що в їх програмі «немає нічого, розрахованого на далеке майбутнє», а все заявлене здійснене «в умовах сучасного капіталістичного суспільства». Схожою на меншовицьку була й муніципальна програма есерів, які розуміли її

як засіб здійснення соціалізму, але за умов її поступового впровадження [27, с. 82–87].

Українські соціал-демократи, виборча платформа яких була опублікована 5 липня 1917 р. в «Робітничій газеті», як і меншовики в передвиборчій кампанії не виходили за межі муніципальних реформ, хоча висували й політичні вимоги. Так, у відозві Катерино-славської організації УСДРП говорилося про національно-територіальну автономію України, про впровадження в офіційних установах міста діловодства українською мовою, про фінансову допомогу міського самоврядування українським культурно-просвітнім організаціям та ін. [11, с. 73–74; 27, с. 89].

Ретельно до виборчої кампанії до органів міського самоврядування підготувалися більшовики. У травні 1917 р. в газеті «Правда» була опублікована їх виборча платформа, затверджена ЦК РСДРП(б). При ЦК була створена муніципальна комісія, яка керувала виборами. Муніципальну роботу більшовики розуміли як один із засобів політичної освіти мас та організації їх на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. На відміну від поміркованих соціалістів більшовики не збиралися зводити все лише до муніципальної програми, оскільки вважали, що шлях до соціалізму полягає не через реформаторську діяльність у муніципалітетах, а через пролетарську революцію. Тому в основу муніципальної платформи більшовики заклали найважливіші на той час політичні вимоги: ніякої підтримки Тимчасовому уряду, імперіалістичній війні, заміна поліції народною міліцією та ін. У соціально-економічній частині виборчої платформи більшовиків говорилося про 8-годинний робочий день, запровадження бірж праці, боротьбу з безробіттям, муніципалізацію всіх комунальних підприємств, що належали приватним власникам, пом'якшення житлової кризи через примусове відчуження приватних будівель, запровадження карткової системи, встановлення суворого контролю над цінами та ін. Втілення цієї програми, як наголошували більшовики, було можливе лише за умови передачі влади радам і припинення імперіалістичної війни. Для більшовиків вибори до міських дум фактично ставали важливою політичною кампанією, яка сприяла подальшій революціонізації мас [27, с. 20–24; 28, с. 56].

Кадети на відміну від більшовиків вважали, що революція вже закінчилася і настав час для «творчої роботи», для перебудови дер-

жавного життя, роботи над зміцненням нового ладу. У своїй виборчій платформі кадети не акцентували уваги на важливих для того часу питаннях про владу і припинення війни. У виборчій кампанії вони більше говорили про поліпшення міського господарства. І не випадково на початку липня 1917 р. газета «Приднепровский край» писала: «Не політика і соціалізм, а велика і складна культурно-господарська робота потрібна в думі...» [24, 4 лип.]. Відповідно до цих установ і була побудована муніципальна платформа кадетів, в якій говорилося про здійснення децентралізації деяких функцій міського управління, пропонувалися заходи для подолання житлової кризи, говорилося про дальший розвиток народної освіти, медичного обслуговування населення, благоустрій міста, громадську санітарію, про охорону праці, створення бірж праці та ін. Також кадети пропонували якнайшвидше замінити міліцію постійною муніципальною поліцією. Питання ж про державний устрій Росії, аграрне питання, законодавство в галузі праці на думку кадетів не належали до компетенції міського самоврядування і до муніципальної програми не входили. Не випадково, на початку червня 1917 р. в газеті «Приднепровский край» кадети закликали виборців «об'єднатися на ґрунті муніципальної програми, що не виходить за межі реальних можливостей в умовах капіталістичного ладу» [27, с. 60]. При цьому кадети у виборчій кампанії пропонували ідеї «класового миру і гармонії», заявляючи, що для їх партії не існує класів, що вона шукає не «соціальної боротьби, а соціальної справедливості» [27, с. 56–60].

Серед основних учасників передвиборчих перегонів влітку 1917 р. в Катеринославі були й помірковано-ліберальні і консервативні єврейські політичні партії і організації, які теж оприлюднили свою муніципальну програму. 16 липня 1917 р. сіоністська організація Катеринослава опублікувала звернення до єврейського населення міста, присвячене очікуваним виборам до міського самоврядування. Сіоністи наголошували, що будуть відстоювати передачу до відання єврейської общини всіх функцій по народній освіті, охороні здоров'я і організації доступної юридичної допомоги населенню, прийом євреїв на міську службу, забезпечення задоволення національно-культурних запитів в усіх просвітницьких установах, які влаштовувалися на кошти міста, забезпечення єврейському населенню дотримання своїх релігійно-побутових звичаїв. Також гово-

рилося про відстоювання для широких верств населення загальної безплатної освіти, безплатної медичної допомоги, широкого міського будівництва дешевих квартир та ін. [8, с. 137–138].

Окрім гасел і програм значне місце в муніципальній кампанії відводилося й практичній роботі її головних учасників, у першу чергу – активній агітації. Так, сіоністська організація Катеринослава залучила до цього більше 100 молодих агітаторів, головні зусилля докладаючи до об'єднання всього єврейства в єдиний єврейський список (№ 17) [8, с. 137–138]. Кадети, діяльність яких у Катеринославі в липні – першій половині серпня 1917 р. переважно була представлена участю в передвиборчій кампанії до міської Думи, у цей період влаштували декілька мітингів, де виступали доповідачі від їх партії. Частіше ці мітинги закінчувалися дебатами після доповідей за участю представників соціалістичних партій. Партійно-політичне протистояння при цьому набувало достатньої гостроти.

Активну боротьбу проти своїх опонентів проводили й більшовики. Непростим для них виявилось питання про блокування з меншовиками. Якщо 16 травня 1917 р. Катеринославський комітет РСДРП(б) на своєму засіданні більшістю ухвалив можливість такого блокування, то вже наприкінці травня загальні збори міської організації більшовиків ухвалили рішення про відмову від усякого блокування з меншовиками. Пропозицію про блокування Катеринославський комітет РСДРП(б) отримав і від місцевої організації УСДРП, яке теж не відбулося. Проте на виборах до міської Думи катеринославські більшовики об'єдналися з місцевими групами соціал-демократії королівства Польського і Литви та соціал-демократії Латиського краю [27, с. 27, 29, 30; 28, с. 55].

Для практичної організації виборчої кампанії більшовики Катеринослава створили муніципальну комісію, а на допомогу їй ще фінансову та технічну комісії. Кандидатський список, виставлений катеринославськими більшовиками, нараховував 113 кандидатів у гласні, серед яких було 86 робітників, 7 солдатів, а інші – дрібні службовці [27, с. 35–42].

Активними в передвиборчій кампанії були не тільки більшовики. 25 червня 1917 р. в приміщенні зимового театру «Трезвость» (біля залізничного вокзалу) скликалася конференція всіх членів партії есерів міського, Чечелівського районів та військової організації для обговорення списків кандидатів до міської Думи. Тоді ж

блоком партій соціалістів-революціонерів та Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії оголошувався початок читання лекцій з муніципальних питань. 29 липня в тому ж приміщенні скликалися загальні збори всіх кандидатів у гласні Думи від блоку двох названих партій для обговорення питань виборчої кампанії [9, 23 июня; 9, 27 июля].

Українські соціал-демократи Катеринослава на своїх зборах 14 травня 1917 р. висловилися за блок з усіма соціалістичними організаціями на умовах рівності, що на практиці звелося до переговорів з більшовиками й меншовиками. Угода з РСДРП(б) виявилася неможливою, оскільки УСДРП входила до Центральної Ради. Переговори ж з меншовиками спочатку були результативними. Уже 4 червня 1917 р. Катеринославський комітет УСДРП намітив 26 кандидатів до есдеківського блоку, але до спільної роботи не дійшло. Завадили цьому принципові розходження між українськими та російськими соціал-демократами, у першу чергу в національному питанні (реакція меншовиків на проголошення Центральною Радою першого універсалу, їх ставлення до статусу української мови та ін.). Тому українські соціал-демократи Катеринослава на виборах виставили свій окремий список [3, с. 31; 11, с. 78; 29, с. 146, 154].

Те саме зробили й українські соціалісти-революціонери Катеринослава, для яких спроба блоку з російськими есерами та ОЄСРП також виявилася невдалою [3, с. 31; 11, с. 78; 29, с. 464].

Окремий список (№ 15) виставили й українські ліберальні діячі Катеринослава, а це були переважно члени Української партії соціалістів-федералістів. Цей список дістав назву «Український демократичний трудовий блок». До його складу, окрім місцевої організації УПСФ, увійшли також декілька громадських організацій (залізнична громада, громада поштова. товариство «Просвіта», українське учительське товариство та деякі інші). Очолював підготовчу роботу українських лібералів до муніципальних виборів А. С. Синявський. Українські ліберали Катеринослава вважали, що на них «...накинута роль того осередку, що мусив згуртувати і повести за собою всю людність нашого міста, яка не стоїть в організаційному зв'язку з соціалістами і не відчуває їхнього впливу» [3, с. 28, 33, 34–35; 11, с. 77; 27, с. 62; 29, с. 112].

Характерно, що діячі УСДРП, УПСР і УПСФ у Катеринославі

в серпні 1917 р. виступили з окремими виборчими списками. З усіх міст України українські соціал-демократи з окремими списками виступили тільки в Катеринославі, Харкові і Конотопі, українські есери – Катеринославі, Золотоноші й Глухові. Діячі ж УПСФ окремі списки виставили в Києві, Одесі і Кременчуці, а українські «демократичні» або «міжпартійні» блоки створили в Катеринославі, Полтаві, Харкові і Чернігові [27, с. 74–75, 94–95]. Таке становище не могло не послаблювати позиції українських партійно-політичних сил у місті і не позначитися на результатах виборів.

Вибори до міської Думи Катеринослава відбулися 13 серпня 1917 р. На той час у місті за результатами перепису населення, який за програмою Всеросійського міського перепису проводився з 19 до 24 травня 1917 р., нараховувалося 210 349 чол., з яких кількість виборців становила 127 879 [15, с. 26]. Щодо загальної кількості тих, хто взяв участь у виборах 13 серпня, існують розбіжності. Джерела називають 70 568 [15, с. 26–27], 73 824 [27, с. 103], 73 417 чол. [9, 17 авг.]. Імовірно, два останніх числа є більш точними. Якщо це так, то у виборах до міської Думи Катеринослава взяли участь більше 57 % усіх виборців. За інформацією, яку містили місцеві періодичні видання, визначилися наступні результати виборів (табл. 1) [9, 17 авг.; 21, 17 авг.].

Таким чином, до Катеринославської міської Думи в серпні 1917 р. були обрані 113 гласних. Аналіз результатів виборів, які проводилися за пропорційною системою показав, що домінуючими стали виборчі списки з достатньо виразною партійною фізіономією, а це є ще одним свідченням високого на той час рівня політизації настроїв електорату. За партійні списки (№№ 1, 2, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12, 15, 17, 21) проголосували 66 209 виборців, або 90,18 % від усього числа тих, хто голосував. П'ятірка лідерів цих перегонів (списки № 12, 4, 17, 7, 10) отримала 87 місць гласних зі 113, або 77 %. Ці п'ять списків і визначили конфігурацію сил новообраної міської Думи Катеринослава. Лідером стали помірковані соціалісти (списки № 12 і 7), в яких було 38 місць гласних. У більшовиків (список № 4) було 22 місця гласних, а праві партії (списки № 17 і 10) мали 27 місць гласних. Зрозуміло, що при такому розкладі вирішальну роль у роботі Думи повинні були відігравати есери та меншовики, в єдиних блоках з якими йшли ОЄСРП, Бунд, польські та латиські соціал-демократи. Саме помірковані соціалісти, блокуючись при потребі

Таблиця 1

№ з/п	№ кандидатського списку	Назва кандидатського списку (назви подаються за «Екатеринославской городской статистикой» (выпуск 1-й за 1918 р.))	К-сть голосів	К-сть голосів (у %)	К-сть гласних
1	12	Партия социалистів-революціонерів і ОЄСРП	15 803	21,52	24
2	4	РСДРП(б)	14 326	19,51	22
3	17	Єврейський блок	12 138	16,53	19
4	7	РСДРП(о), Бунд, польські і латиські соціал-демократи	9259	12,61	14
5	10	Партия народної свободи	5593	7,62	9
6	2	УСДРП	3381	4,61	5
7	13	Ділова група і приход церков	1971	2,68	3
8	15	Українські трудовики	1950	2,66	3
9	20	Домовласники окраїн м. Катеринослава	1600	2,18	3
10	5	Польський демократичний клуб	1372	1,87	2
11	14	Прогресивна торгово-промислова група	855	1,17	1
12	6	Партия народних соціалістів	757	1,03	1
13	11	УПСР	756	1,03	1
14	1	Поалей Ціон	632	0,86	1
15	23	Союз службовців в урядових, приватних і громадських установах	510	0,70	1
16	18	Дрібні торговці	475	0,65	1
17	9	Товариство рівноправ'я жінок	466	0,64	1
18	8	Службовці місцевого самоврядування	408	0,56	1
19	22	Союз домовласників	362	0,49	1
20	19	Ремісники	259	0,35	—
21	21	Єврейська національно-демократична група	242	0,33	—
22	16	Міщани м. Катеринослава	160	0,22	—
23	3	Приход Воскресенської церкви	142	0,20	—
		Усього	73 417	100	113

з більшовиками чи правими партіями, могли долати представників крайніх полярних сил, забезпечуючи своєрідну рівновагу в діяльності міської Думи.

Списки, які не заявили відкрито про свою партійну приналежність, так звані «обивательські» списки (№№ 8, 9, 13, 14, 18, 20, 22, 23), отримали разом 12 місць гласних і підтримували (імовірно) або кадетів (переважно), або поміркованих соціалістів, або (частково) українців.

За три списки, які виставили українські діячі Катеринослава (№№ 2, 11, 15), проголосували 6087 виборців, або 8,29 % від загальної кількості голосуючих. Усього українці отримали 9 місць гласних. Ці результати були суперечливі, що добре відобразив у своїх спогадах І. П. Мазепа, зазначивши, що «ці вибори блискуче показали, якою ще малою силою було українство в місті Катеринославі: на 113 радних вибрано всього 9 українських заступників», «не вважаючи на такий скромний успіх, українці щиро раділи. Ніхто не сподівався, що назбирається аж коло 6500 голосів. Ще менше чекали таких успіхів від українців росіяни й жиди» [20, с. 52].

У цілому вже названі вище списки №№ 12 і 7, 4, 17, 10 (меншовики й есери, більшовики, єврейський блок, кадети) разом набрали 75 % голосів усіх, хто голосував, отримавши 77 % усіх місць гласних. Саме ці партійно-політичні сили визначили в серпні 1917 р. політичні симпатії електорату Катеринослава. Тобто результати муніципальної кампанії дозволяють говорити про непросту суспільно-політичну ситуацію, яка склалася в Катеринославі наприкінці літа 1917 р., якраз напередодні різкого загострення політичного протистояння восени цього року. До того ж розклад партійно-політичних сил, що визначився в серпні 1917 р., а потім і результати виборів до Установчих зборів по Катеринославу в листопаді цього ж року, достатньо пояснюють встановлення радянської влади в Катеринославі тільки наприкінці 1917 р., до того ж за суттєвої підтримки зовнішніх сил.

Власне муніципальна кампанія в Катеринославі влітку 1917 р. та партійно-політична боротьба, яка при цьому відбувалася, важливі для розуміння процесів суспільно-політичного життя міста в 1917 р. та основних тенденцій, закономірностей і протиріч революційного процесу як на загальноросійському, так і регіональному рівні того непростого для нашої країни часу.

Бібліографічні посилання

1. **Бачинский П. П.** Эммануил Ионович Квиринг / П. П. Бачинский, В. Э. Квиринг, М. Б. Перельман. – М., 1968.
2. **Беднов М.** Серафіма Гопнер / М. Беднов, М. Гольдберг. – К., 1976.
3. **Бойко В. М.** Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / В. М. Бойко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 25–40.
4. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. I.
5. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. II.
6. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д., 1961.
7. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Д., 1927.
8. **Быстряков А.** Очерки истории сионистского движения в Екатеринославе / А. Быстряков. – Д., 2008.
9. Бюллетени Губернского исполнительного комитета общественных организаций. – 1917.
10. **Варгатюк П. Л.** Василь Антонович Валявко / П. Л. Варгатюк, А. В. Дольчук. – Д., 1972.
11. **Гвоздик В. С.** Участь українських політичних партій у муніципальній кампанії на Півдні України в 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету / редкол.: Ф. Г. Турченко (відп. ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 5. – С. 71–80.
12. **Горб А.** Червона гвардія м. Катеринославу (Дніпропетровська) в боротьбі за владу Рад / А. Горб. – [Б. м.], 1933.
13. **Гусев В. И.** В борьбе за осуществление ленинской тактики. Большевики Украины в массовых избирательных кампаниях 1917 г. / В. И. Гусев, В. П. Крижановский. – К., 1987.
14. **Двуреченська О. С.** Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст. / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
15. Екатеринославская городская статистика. 1918. Вып. 1-й. – Екатеринослав, 1918.
16. **Крижановский В. П.** Большевистские организации Украины в борьбе за осуществление ленинского курса партии на революционную мобилизацию масс во время муниципальной кампании 1917 г. : автореф.

- дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук / В. П. Крижановский. – К., 1974.
17. **Курас И. Ф.** Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И. Ф. Курас. – К., 1975.
 18. **Лазебник Валентина.** Екатеринославский городской голова / Валентина Лазебник // Днепр вечерний. – 1997. – 14 февр., 24 мая.
 19. **Лазебник В. И.** Екатеринославский городской голова / В. И. Лазебник // Грані. – 1998. – № 2. – С. 92–97.
 20. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921: І. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д., 2001.
 21. Народная жизнь. – 1917.
 22. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / редкол.: И. В. Васильев (пред.) [и др.]. – Д., 1979.
 23. **Поляков Й. В.** Катеринославські більшовики в боях за Жовтень / Й. В. Поляков. – Д., 1933.
 24. Приднепровский Край. – 1917.
 25. Пятая годовщина Октябрьской революции. 1917 – октябрь – 1922. – Екатеринослав, 1922.
 26. **Рашев П. Н.** Его именем назван город / П. Н. Рашев, Е. Г. Яременко. – Изд. 2-е, доп. – Д., 1978.
 27. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко, АН УРСР, Ін-т історії. – К., 1974.
 28. **Терещенко Ю. І.** Політичні партії на виборах до міських дум України в 1917 р. / Ю. І. Терещенко // Укр. іст. журн. – 1970. – № 11. – С. 48–58.
 29. **Чабан М. П.** Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921 рр.). Біобібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання / М. П. Чабан. – Д., 2002.
 30. **Шатров Михаил.** Город на трёх холмах. Книга о старом Екатеринославе / Михаил Шатров. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Д., 1969.
 31. **Шевченко Г. І.** Василь Кузьмич Аверін / Г. І. Шевченко. – Д., 1970.
 32. **Шестопапов Г. Г.** Петро Опанасович Ворнцов / Г. Г. Шестопапов. – Д., 1975.

Надійшла до редколегії 15.04.2010 р.

УДК 94 (477.63) «1919»

Ю. С. Митрофаненко*, Т. М. Цимлякова**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*

***Дніпропетровський національний історичний музей
імені Д. І. Яворницького*

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В КАТЕРИНОСЛАВІ В СІЧНІ 1919 р.

На основі нових архівних джерел проаналізовано причини поразки армії Директорії від Червоної армії в боях за Катеринослав у січні 1919 р.

Ключові слова: отаман, отаманщина.

На основе новых архивных источников проанализированы причины поражения армии Директории в боях с Красной армией за Катеринослав в январе 1919 г.

Ключевые слова: атаман, атаманщина.

On the basis of the new archive sources the reasons of defeat of Ukrainian army in the fight with Red Army in January 1919 for Katerynoslav were analysed.

Key words: ataman, atamanship.

Події січня 1919 р. в Катеринославі є одними з найменш висвітлених в історії міста. Оскільки влада в тодішньому Січеславі з 1 до 26 січня перебувала в руках Директорії, то в радянські часи дослідження цієї доби української історії не вважалося актуальним. Доба Директорії трактувалася як «антинародний терористичний режим» [12, с. 51]. Тому документи, пов'язані з діяльністю Директорії, були недоступними для дослідників. Лише в 60-ті рр. з ними вдалося попрацювати співробітникам провідної в той час установи в історичній науці Радянської України – Інституту історії АН УРСР для підготовки 3-томника «Громадянська війна на Україні, 1918–1920».

У вище згаданому збірнику є лише один документ, присвячений боям за Катеринослав між більшовицькою армією та Республіканською армією Директорії.

У «Директивах командування фронтів Червоної армії (1917–1922 рр.)» наводяться накази В. О. Антонова-Овсієнка, В. Х. Аусема

з визначенням стратегічних завдань частинам для оволодіння Катеринославом [5, с. 573, 575]. У наступному збірнику «Громадянська війна на Катеринославщині» з 6 документів, присвячених подіям початку 1919 р., справжній інтерес, на нашу думку, можуть становити лише два. До того ж усі вони – звіти або накази командирів Червоної армії під час боїв за Катеринослав [3, с. 76–80]. У книзі «Українська РСР у період Громадянської війни» військовим подіям січня 1919 р. під Катеринославом виділяється тільки один абзац, тому детальний аналіз боїв відсутній [12, с. 76].

Хоча з середини 90-х рр. документи фондів Директорії стали доступними для істориків, військові операції армії УНР, особливо в 1919 р. залишилися малодослідженими. Після здобуття та утвердження незалежності зросла увага дослідників до історії національно-визвольних змагань. Події січня 1919 р. в історії міста розглядаються в книгах «Дніпропетровськ: віхи історії» [6, с. 139], а також у фундаментальному виданні «Історія міста Дніпропетровська», де періоду української влади в Катеринославі приділяється значна увага [8, с. 174–175]. Сторінкам майже місячного перебування влади Директорії в місті, присвячена публікація Р. Васковського [1]. Проте зазначимо, що вони не торкалися аналізу військових операцій та стану підрозділів армії Директорії під час боїв за Катеринослав.

Тому метою даної статті є висвітлення, на основі нових архівних джерел, віднайдених у ЦДАВОВУ (ф. Головне управління Генерального штабу армії УНР), військово-політичної ситуації, яка виникла під час оборони міста, та з'ясування причин поразок армії Директорії в боях за Катеринослав січня 1919 р. Одразу зазначимо, що Катеринослав був стратегічним пунктом у військових планах обох сторін у січні 1919 р. Відтоді як полк Січових Стрільців «Вільних Козаків» під команду Р. Самокіша за підтримки загону верхньодніпровського отамана Сакви поновив у місті 1 січня 1919 р. українську владу, завдавши при цьому нищівної поразки махновцям, союзникам більшовиків.

4 січня 1919 р. РВР видала постанову про утворення єдиного Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. У наказі від 6 січня йшла мова, що його найближчим стратегічним завданням є просування до лівого берега Дніпра з захопленням головних пунктів та переправ, серед яких був і Катеринослав [4,

с. 15]. 13 січня утворена група військ Харківського напрямку на чолі з В. Ауссемом, якій була підпорядкована окрема група П. Ю. Дибенка. Саме перед нею і поставлена задача: відбити в Директорії Катеринослав [2; 5, с. 573, 575].

М. Капустянський, уродженець Катеринославщини (с. Чумаки), начальник оперативного відділу армії УНР у січні 1919 р., аналізуючи стратегію більшовиків писав: «Червоні мали на меті і сподівалися в першу чергу швидко і легко здобути Лівобережжя, щоб опертися на могутню перепону р. Дніпро та, пристосувавши до оборони переправи в Катеринославі, Кременчуку і Черкасах і Києві, бути наготові, щоб дати відсіч можливому наступові антантівських військ з Чорного моря. Також з цього зручного стратегічного становища маневрувати як проти Денікіна, так головно проти Директорії» [11, с. 77].

16 січня 1919 р., коли зникла остання надія керівництва Директорії на мирне порозуміння з Раднаркомом, українська влада оголосила таки війну більшовикам, які вже вели активний наступ на Україну. Крім того, вже тоді доводилося боротися на внутрішньому фронті, де почали виявлятися негативні сторони отаманщини: невиконання наказів штабу армії УНР регулярними та повстанськими частинами, перехід українських полків на бік ворога, непорозуміння між військовою та цивільною владами, блокування роботи залізниць та руйнування своїми ж силами власного тилу. До всіх цих негараздів додалося зростання антидиректоріанського повстанського руху, викликаного більшовицькою агітацією та частково незрозумілою для населення внутрішньою політикою Директорії.

М. Капустянський, згадуючи події січня 1919 р., відзначав: «Необхідно було стримувати більшовицьку навалу з фронту і гасити численні повстання в запіллі, навіть часами обеззброювати цілі українські частини. Найбільший тягар упав на рамена Запорозжців і Сірих на Харківщині, Республіканського Коша в Катеринославі і Січових Стрільців у Києві» [11, с. 78].

Українські війська, розташовані в Катеринославі під загальним керівництвом полковника Самокіша, входили до Шостої військової групи Лівобережного фронту під керівництвом П. Болбочана. У її складі утворена Південно-Східна група, одним із завдань якої була оборона Катеринослава. Керував нею Гулій (А. Гулій-Гуленко) – за-

снoвник Катеринослаvського Коша. Чисельність групи становила 4 тис. вояків. Йому також мали підпорядковуватись партизанські загони отамана М. Григор'єва, які діяли на Херсонщині [13, арк. 16]. Штаб групи знаходився в Єлисаветграді. Ми звертаємо увагу на прізвища П. Болбочана та М. Григор'єва, бо події, пов'язані з цими особистостями, матимуть серйозний вплив на ситуацію під час боїв за Катеринослаv.

Про важке становище українських республіканських військ у Катеринославі свідчать оперативні звіти начальника штабу полку Січових Стрільців «Вільних козаків» К. Пругло, які друкувала газета «Республіканець». Особливо дошкуляли Кошу махновці. Оговтавшись від поразки, яка серйозно підірвала військовий авторитет «батька» Нестора Махна, вони починають вести активні бойові дії навколо Катеринослава. Сутички були дуже жорстокими. Для прикладу наведемо уривок одного оперативного звіту. Сотник полку Січових Стрільців «Вільних Козаків» Кацун під час розвідки потрапив у полон до загону махновців на чолі з С. Каретниковим. Про його подальшу долю згадує К. Пругло: «Відмовившись дати будь-які відомості про становище полку, він зазнав страшних катувань і загинув за нашу рідну неньку Україну. Йому спершу вирізали на тілі лівої руки ненависні їм відзнаки нашого полку петлю і крокву, потім повідрізали вуха й ніс і спалили на вогні. Такий нелюдський вчинок страшенно обурив козаків, як тільки були одержані ці відомості, був зроблений наступ на махновців... Тікали махновці як тільки могли швидше, паніка серед них страшенна» [10]. Тривалий час подібні наскоки вдало відбивалися, але війська були дуже виснажені, не вистачало набoїв.

На 21 січня 1919 р. перед початком вирішальних боїв за Січеслаv у ньому були зосереджені вояки Катеринослаvського полку, полку Січових Стрільців «Вільних Козаків», окремої кінної сотні, залишків Богданівського полку з дивізії Болбочана та 36-го Полтавського кадрового полків. Людей у частинах було дуже мало, додамо, що далеко не всі з них були надійними [11, с. 366].

22 січня 1919 р. командуєчий Українським фронтом В. Антонов-Овсієнко наказав командирам Групи військ Харківського напрямку наступати на Катеринослаv [5, с. 573]. П. Дибенко для виконання бойового завдання мав у своєму розпорядженні 3500 піхотинців, 150 кіннотників, 18 гармат, 60 кулеметів та 2 бронепотяги [7].

Того ж дня командуючий Південно-Східною групою армії УНР Гулій отримав телеграму від Головного Отамана С. Петлюри: «Південно-східній групі Гулія вести операції супротив більшовиків в Катеринославщині для міцного утримання Катеринослава, Новомосковська, Олександрівська і ні в якому разі не допустити ворога на правий берег Дніпра» [13, арк. 16].

У момент отримання наказу становище в самому Катеринославі було неспокійне. Більшовики вже захопили Синельникове та Новомосковськ. З 22 січня з 12 год українською владою було запроваджено стан облоги міста та околиць. Один з представників Директорії (прізвище не зазначено) у місті телеграфував до Києва 21 січня: «Події на Катеринославщині не досить певні. Наші відступають. Синельникове залишено. У Катеринославі настрій у козаків поганий. Евакуацію згідно депеші проводити неможливо, тому що рух потягів проводиться тільки по розпорядженню військової влади. Усі паровози забираються під військові валки, котрі відправляються на захід від Катеринослава. Проводити евакуацію неможливо, поза як нема чим» [14, арк. 4]. Диспетчер залізниці Твердохліб додає: «Становище не з гарних. Полк Січових Стрільців не схотів битися з ворогами і відійшов на захід. Козаки навіть хотіли послати делегацію до Махна, так старшина цього не допустив. Вирішили краще виступити проти добровольців, ніж бути в стосунках з Махном. З Катеринослава відступив Богданівський полк... Військова влада переживає, що паровозів не вистачить і на військові валки» [14, арк. 7].

Коментуючи останнє джерело, зауважимо, що ймовірно до переговорів з махновцями схилилися вільні козаки, друга частина полку, сформованого Самокішем, вихідцями з Катеринославщини, оскільки стосунки галичан з махновцями не залишали їм шансу на замирення. А Богданівський полк з дивізії Болбочана, невдоволений арештом свого командира погано виконував накази Гулія. До складної військової ситуації додалися непорозуміння між мешканцями міста з приводу результатів виборів до Трудового Конгресу, який мав стати замість Директорії вищим законодавчим органом республіки. «Між робітниками сварки на національному ґрунті. Російські робітники обвинувачують українських у тому, що їх багато пройшло до конгресу. Може бути між ними війна» [14, арк. 7].

Тим часом відповідальний за захист Катеринослава отаман Гулій, командуючий республіканським військом Катеринославщини, після отримання наказу про оборону міста негайно зв'язався з представником керівництва армії УНР. Текст цієї телеграфної розмови надзвичайно важливої для розуміння ситуації, в якій опинилися захисники Січеслава, нам вдалося відшукати. Вона відбулася 22 січня о 23 год 15 хв. А. Гулій-Гуленко (Гулій) достатньо детально змалював становище оборонців міста, тому ми подаємо його інформацію без змін та в повному обсязі: «Як я в свій час попереджав, так і вийшло. Брак снарядів, патронів та зброї не дав нам можливості проводити операції. Частини, які весь час були в боях, не були змінені своєчасно. Це внесло в їх ряди хвилювання. Наслідком цього стало те, що ми кидаємо фронт. Зараз частина полку Січових Стрільців залишила Катеринослав. Для ліквідації «балбачанівської історії» мною кинуті «Запорізька Січ» на чолі з полковником Божком та окремий курінь Гладченко. Богданівський та Полтавський полки, яким я передав наказ полковника Тютюнника залишитись в моєму розпорядженні наказу не виконали. Становище дуже серйозне. Залишились частини, які мають мало зброї, набоїв і снарядів. Гадаю, що той мінімум моїх вимог можна було задовольнити, якщо ж снаряди, рушниці та набої досі не відіслані, то прохаю вжити всіх заходів, щоб завтра спеціальним потягом були надіслані. Підкреслюю, що становище надзвичайно скрутне. Виною цьому ваша повільність (підкр. в документі – **авт.**). Зараз прохаю негайно надіслати наказ полкам Богданівському та Полтавському безпосередньо, щоб вони залишилися в Катеринославі. Поведінка, яку дозволяють собі Богданівський та Полтавський полки неможлива».

Відповідь сотника: «Добре ваше питання докладу отаману Тютюннику. Відносно висилки вам набоїв, то таке розпорядження вже було зроблено давно і здається мені, що вони вже послані, але зробимо перевірку, якщо не вислані, то будуть вжиті всі заходи, щоб все те, що ви просите було надіслано завтра же». Гулій: «Прошу, щоб не вийшло такої ж помилки, яка вийшла вчора. Київ дав наказ полкам залишитися в Катеринославі, а Кременчук наказує їм виїхати на Користовку (підкр. в документі – **авт.**). Підкреслюю, що без зброї і снарядів, голими руками, воювати неможливо. А через те, негайно, спеціальним потягом надішліть рушниць 2000, мільйон набоїв, 300 кулеметних стрічок, 2000 снарядів німецьких 77 мілі-

метрових. Якщо зазначена зброя не буде отримана 24 січня, то всяку надію на те, що Катеринослав можна буде тримати можна покинути» [16, арк. 85–88].

Набої та зброя не надійшли своєчасно і невідомо чи надійшли взагалі, бо 24 січня 1919 р. в розпал боїв А. Гулий-Гуленко повторив своє прохання про постачання Катеринославського Коша всім необхідним для успішного захисту міста [16, арк. 147].

Тим часом, протягом 22–23 січня 1919 р., більшовики оволоділи стратегічно важливими пунктами навколо міста. 24 січня 1919 р. війська Харківської групи в складі 2-ї Української дивізії (5, 6-й Корочанські, 7-й Суданський, 8-й Обоянський полки), 11-й стрілецький полк, піхотні та артилерійські підрозділи отримали наказ наступати на Катеринослав [5, с. 577]. Загальне керівництво операцією було покладено на П. Дибенка. Крім полків, сформованих з росіян та українців, у ньому брали участь й так звані інтернаціональні бригади, серед яких були китайці, угорці, латиші. Під час наступу «легіонери» жорстоко грабували та нищили українські села [13, арк. 28]. Сам П. Дибенко, згадуючи про бої під Катеринославом, зазначав, що поступався за чисельністю силам УНР, які до того ж володіли стратегічно важливими плацдармами на правому березі Дніпра та утримували єдиний міст через річку [7].

Зазначимо, що твердження П. Дибенка стосовно чисельної переваги армії УНР у боях за Катеринослав потребують уточнення. 4-тисячна (на початок 1919 р.) група Гулія після місячних боїв значно скоротилася, деякі полки вже залишили місто, а інші використовувалися для приборкання отаманських виступів. Тому чисельної переваги перед противником українські сили мати не могли. Підкреслимо, що хоча захисники Катеринослава утримували важливі стратегічні пункти для оборони міста, але не мали достатньої кількості зброї та набоїв.

П. Дибенко відзначив, що виконання наказу ускладнювалося через відсутність засобів для переправи через Дніпро та льодохід [7]. Проте в ніч з 23 на 24 січня 1919 р. бійці 6-го Корочанського полку зуміли відшукати 4 човни (один з яких перевернувся), і згідно з планом операції переправилися по кризі та на човнах на правий берег у районі с-ща Лоцманська-Кам'янка нижче Катеринослава по течії Дніпра. Імовірно, що цю ризиковану операцію виконав загін українців-моряків С. М. Лепетенка, сформований

у листопаді 1918 р. і перекинутий у січні 1919 р. на Український фронт. Ця успішна переправа значно ускладнила захист міста полками УНР. 3 лютого 1919 р. рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду Корочанський полк було нагороджено Червоним Прапором [12, с. 76].

Тим часом інші частини особливої групи П. Дибенка 24 січня почали наступ на центральній бойовій ділянці і відкрили вогонь по заставам військ Директорії по лінії Катеринослав – залізничний міст – с. Кам'янка. Під сильним вогнем було захоплено Амур-Нижньодніпровськ. Застави республіканських сил відійшли, і вхід на залізничний міст опинився в руках червоних.

Зазначимо, що становище захисників Катеринослава ускладнювалося не лише через наступ більшовиків. І. Мазепа згадував, що стратегічна ситуація навколо Катеринослава була майже безнадійною [9, с. 68]. З півночі після відступу П. Болбочана українським військам загрожувала Харківська більшовицька група. Отаман М. Григор'єв, який підтримував зв'язок з Катеринославською групою, конфліктував з Генштабом, демонстративно ігнорував накази командуючого Південно-Східною групою: «Ніякого Гулія і компанію не визнаю, а тільки одного отамана Петлюру» [17, арк. 242]. Водночас отаман вів переговори з більшовиками про перехід на їх бік, тому і підтримки Самокішу не надавав, якщо не рахувати телеграм про свої успіхи в локальних боях з білогвардійцями. «Катеринослав. Отаману Самокішу. Єлисаветград. Отаману Гулію. Це в мене вже четверта велика перемога над добровольчою армією. Я отримав депешу з Роздільної про політичну комбінацію з французами і докладаю, що ми дивимося на цю комбінацію негативно. Нестабільність політики наверху мені дуже шкодить. Робіть що загодно, я йду вперед, твердо пам'ятаючи, що переможців не судять» [16, арк. 159–159 зв.]. Додамо, що Гулій запитував командування про стосунки з білогвардійцями і, отримавши відповідь про можливе примирення, просив заборонити М. Григор'єву вести бойові дії проти добровольців. Крім цього Гулій був змушений знімати з стратегічного напрямку загони за наказом вищого керівництва армії для роззброєння полку П. Болбочана, якого звинувачували в зраді УНР [16, арк. 85]. Невдоволені діями Гулія воюючи Богданівського полку, колишні підлеглі Болбочана, не виконували наказів командуючого групою.

Тим часом, саме в ніч з 24 на 25 січня, сили групи П. Дибенка вдало стримували спроби Самокіша вибити їх з Нижньодніпровська. Отримавши поповнення з резервів (3–4 батальйони Х-полку) червоноармійці почали контрнаступ та відкинули українські полки на правий берег. У результаті жорстокого рукопашного бою червоні оволоділи половиною мосту через Дніпро та продовжили переправу, захопивши ділянки на правому березі по лінії Потьомкінський парк – Монастирський ліс – Краснопілля [3, с. 78].

Бої мали винятково запеклий характер, про що свідчать джерела з обох сторін. Гулій 25 січня перебував у Катеринославі і сповістив Київ про значні втрати українських загонів: «Люду залишилось дуже мало, приблизно 400» [16, арк. 81]. Тим часом у боях 26 січня, прикриваючи артилерією відступ своїх підрозділів, використовуючи піхотні та кавалерійські заслони, полковнику Самокішу вдалося, навіть перейти в контрнаступ, що свідчить про виняткову запеклість бою, який проходив з перемінним успіхом. Однак під натиском переважаючих сил, втративши значну кількість гармат, українські війська змушені були залишити місто. 26 січня 1919 р. о 15 год Катеринослав було захоплено більшовицькими військами [3, с. 65; 4, с. 78–80]. П. Дибенко, згадуючи про військову операцію під Катеринославом, писав: «Катеринослав був здобутий... Божевільний, на перший погляд план його захоплення було виконано...» [7].

Українські полки, які захищали Катеринослав, почали відступати в напрямку станцій П'ятихатки та Долинська, а згодом опинились на півдні України. Історія Січеслава за доби Директорії припинила своє існування.

Отже, використання нових архівних документів дозволяє конкретно назвати основні причини поразки українських сил у боях за Катеринослав у січні 1919 р. Незважаючи на те, що Штаб Дієвої Армії УНР визнавав оборону міста одним з найважливіших стратегічних завдань і був поінформований про плани наступу більшовиків, дуже мало зроблено для вдалої організації захисту міста. Більш того, брак постачання набоїв, несумісний один з одним накази, залучення сил Катеринославського Кошу для роззброєння інших українських частин лише полегшили справу Червоній армії.

Іншою важливою причиною поразки армії УНР під Катеринославом було поширення проявів отаманщини саме серед військ Південно-Східної групи. Відверте ігнорування наказів команду-

вання, низька військова дисципліна Богданівського та Полтавського полків, намагання отамана М. Григор'єва проводити власну зовнішню політику та небажання підпорядковуватись «якомусь Гулію» зробили втрату стратегічно важливого Катеринослава-Січеслава лише справою часу.

Бібліографічні посилання

1. **Васковський Р.** Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918 – весна 1919 р.) / Р. Васковський // Грані. – 2001. – № 2.
2. Воєнно-військовий журнал. – [Київ]. – 1919. – Ч. 1, № 1.
3. Гражданская война на Екатеринославщине. – Д., 1968.
4. Гражданская война на Украине, 1918–1920 : сб. док. и материалов : в 3 т., 4 кн. / [под ред. Н. И. Супруненко]. – К., 1967. – Т. 1, кн. 2.
5. Директивы командования фронтов Красной Армии 1917–1922 гг. : сб. док. и материалов : в 4 т. / [под ред. Т. Ф. Карцева]. – М., 1971. – Т. 1.
6. Дніпропетровськ: віхи історії. – Д., 2001.
7. **Дыбенко П.** Взятие Екатеринослава / П. Дыбенко // Звезда. – Днепропетровск, 1928. – № 46.
8. Історія міста Дніпропетровська / [за наук. ред. А. Г. Болебруха]. – Д., 2006.
9. **Мазепа І.** Україна в огні й бурі революції 1917–1921 : у 3 т. / І. Мазепа. – К., 2003. – Т. 1 : Центральна Рада. Гетьманщина. Директорія.
10. Республіканець. – 1919. – 21 січ.
11. Україна. 1919 р. Документи та матеріали : докум.-наук. вид. / [передм. Я. Тинченко]. – К., 2004.
12. Українська РСР в період Громадянської війни : у 3 т. – К., 1968. – Т. 2.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 3.
14. Там само. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 5.
15. Там само. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 6.
16. Там само. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 21.

Надійшла до редколегії 19.03.2010 р.

V. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ

УДК 902.2 (477)

Є. Л. Фещенко, О. О. Жегалова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТИПОЛОГІЯ ЖЕРТОВНИКІВ ТВАРИН У ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

На основі поховальних комплексів катакомбної культури Дніпровського Передістя проведена типологія жертвеників тварин. Виділено основні типи жертвеників, їх локалізація у поховальних спорудах. Наводиться інтерпретація семантичного змісту, втіленого в різних видах жертвеників.

Ключові слова: катакомбна культура, поховальний обряд, жертвеники тварин, зоолатрія, релігійно-міфологічні вірування.

На основе погребальных комплексов катакомбной культуры Днепровского Преддестья проведена типология жертвенников животных. Выделены основные типы жертвенников, их локализация в погребальных сооружениях. Приводится интерпретация семантического содержания, воплощенного в различных видах жертвенников.

Ключевые слова: катакомбная культура, погребальный обряд, жертвенники животных, зоолатрия, религиозно-мифологические верования.

On the basis of burial complexes of the catacomb culture Dneprovskoe Predstepya held typology altars animals. The basic types of altars, their localization in the burial structures. The interpretation of semantic content embodied in different kinds of altars.

Key words: Catacomb culture, burial rites, the altars of animals, zoolatry, religious and mythological beliefs.

Складності вивчення культів тварин у системі поховального обряду обумовлені, з одного боку, фрагментарністю збереження матеріальних залишків, а, з іншого, особливостями міфологічного мислення первісних людей, для якого були притаманні предметно-чуттєве сприйняття, асоціативність, система бінарних, трінарних

та інших опозицій тощо [3, с. 45–52]. Образ тварини в поховальному обряді міг кодуватися різними знаковими системами (наявністю тварини або її частини, амулетами, символічними зображенням на кераміці та ін.).

Численні етнографічні та археологічні дані свідчать про різноманіття функцій жертвних тварин у системі поховальної обрядовості. З метою перевірки гіпотези про існування залежності між складом кісткових залишків і місцем їх локалізації в похованні, на матеріалах катакомбних поховальних комплексів Дніпровського Передstepу проведено виділення основних типів жертвників.

До першого типу належать жертвники, в яких тварини зберігали анатомічну цілісність або були розчленовані на великі частини. Зазвичай у похованнях фіксується одна особина бика або вівці. Рідше – 2–3 тварини. Жертвні тварини виявлені як у вхідних шахтах, так і поховальних камерах. Саме цей тип жертвників можна розглядати як особливу форму поклоніння тваринам (зоолатрія) та інтерпретувати як жертвопринесення.

Поховання, що містять цей тип жертвників, диференціюються на два види. До першого належать поховальні комплекси, в яких відсутні сліди поховання людини (так звані кенотафи). Жертвна тварина розміщена в камері, займаючи центральне положення (с. Благодатне, гр. 4, к. 13, п. 14; с. Ново-Подкряз, к. 3, п. 8). Поховання тварин в особливих поховальних спорудах розглядаються дослідниками як культові споруди, пов'язані з діяльністю всієї громади [9; 1]. До другого виду відносяться захоронення, в яких жертвні тварини супроводжують поховання людей. Незважаючи на відмінності в ритуалах, у всіх цих похованнях підкреслюється ідея жертвопринесення і його зв'язок з похованими. Так, у катакомбі 11 кургану 6 біля с. Хашево розчленовані вівці були укладені на дні камери, дугою оточуючи похованого. У похованні 4 кургану 4 біля с. Терни великі частини бика були укладені навколо дорослого похованого. Семантика жертвопринесення в цьому похованні підкреслюється концентрацією кісток тварини поряд з вогнищем. У ведійській релігії вогонь жертвного вогнища розглядався як посередник між людьми та богами, оскільки в його полум'ї згорали жертви, які приносять богам [2, с. 182]. Показово в цьому плані поховання 8 кургану 2 групи 6 біля с. Могілев. На дні вхідної шахти, на рослинній підстилці посипаній порошком вохри, виявлені сліди

багаття, на яке була укладена вівця. Наявність слідів вогню в жертвоних спорудах зафіксовано і в Павлівському могильнику на Середньому Доні [9, с. 174–175].

Жертвонники першого типу виявлені переважно в похованнях кенотафх або в спільних похованнях дорослого і дитини. Імовірно, жертвопринесення тварин відбувалося для заспокоєння божеств, під час здійснення поховань найменш захищених, з релігійно-міфологічної точки зору, членів соціуму.

Другий тип жертвоників представляють останки тварин, які імітують цілісність кістяка. У поховальних комплексах вони представлені переважно черепами й кінцівками бика, рідше вівці чи коня. На підставі етнографічних даних, ряд дослідників висловили припущення, що в даному випадку мало місце розміщення в могилі тільки опудала (кісток і шкіри), а м'ясо тварини використовувалося для поминальної тризни, жертви богам і духам [4, с. 82; 1, с. 20; 12, с. 59]. Як варіант цього типу жертвоників можна розглядати присутність у похованнях черепів або тільки щелеп тварин (частина замінює ціле). У похованнях вони зустрічаються переважно у вхідних шахтах. Стійка традиція розміщення жертвоників даного типу у вхідних шахтах відзначається і на інших територіях катакомбної культурно-історичної області [12, с. 59].

Сакральна символіка черепів тварин у похованнях енеоліту-бронзового віку не викликає сумнівів. Саме в цьому аспекті слід розглядати виявлення у вхідному колодязі катакомби 17 кургану 1 біля с. Боровковка черепа великої особини бика, у лобовій кістці якого знаходився отвір-пролом трикутної форми, краї якого були навмисно згладжені [6, с. 98]. Як поховальне святилище може розглядатися і могила 9 кургану 1 групи XI біля с. Дмухайлівка, у вхідному колодязі якого лежали один на одному по вертикалі 5 черепів: 3 коров'ячих і 2 кінських.

Концентрація жертвоників другого типу у вхідних шахтах дозволяє зв'язати їх з архаїчними уявленнями про форми переходу душі в країну мертвих. Традиційно їх інтерпретують як символічні транспортні засоби. На наш погляд, семантика даного типу жертвоників значно ширша. Етнографічні матеріали демонструють широке коло функцій тварин у процесі переходу душі: від тварин-провідників до тварин-захисників.

Третій тип жертвоників представлений кінцівками тварин або,

як варіант, тільки копитами. У похованнях зафіксовано присутність від однієї до чотирьох кінцівок. Зазвичай вони розташовані в безпосередній близькості до похованого, підкреслюючи семантичний зв'язок з останнім. Показова в цьому плані катакомба 5 кургану 1 групи 3 біля с. Шандрівка, де навколо скелета підлітка, під кожною зі стін поховальної камери, лежали в анатомічному порядку кістки кінцівки вівці. У похованнях кенотафів вони укладалися по центру камери.

На відміну від попереднього виду жертovníків, які фіксуються переважно в колодязі і зустрічаються в похованнях з дорослими (майже 80 %), частіше чоловічими кістяками, кінцівки тварин розташовані в поховальних камерах і виявлені в похованнях менш «захищених» у релігійно-культовому плані: дитячих, жіночих і кенотафах.

Висока частота наявності і особливості локалізації лопаткових кісток дозволяють виділити їх у самостійний, четвертий тип. У похованнях, поряд з лопатками бика і коня, присутні і лопаткові кістки вівці. Присутність на них слідів зносу і заполірованості вказують на використання лопаток як знаряддя праці. Проте це не заперечує їх ритуального значення в системі поховального обряду. У катакомбах вони зазвичай перебувають у вхідних колодязях, спираючись на заклад або укладені на дно поперек входу. Таке розташування дозволяє розглядати їх як своєрідні обереги, що захищають похованого від демонічних темних сил. Ритуальні функції лопаток проявляються і при використанні їх як узголів'я (с. Личкове, гр. 3, к. 1, п. 7; с. Бузівка, гр. 3, к. 1, п. 7). Не викликає сумнівів і їх особлива роль у похованнях кенотафів, де вони розташовані в центрі камери, заміщаючи похованого (с. Хашево, к. 2, п. 7; с. Могілев, гр. 6, к. 2, п. 8).

Останній тип об'єднує залишки тварин, склад кісток і особливості розташування яких дозволяє розглядати їх як так звану напутню їжу. У похованнях вони фіксуються у вигляді окремих кісток тварин, які не мають певного місця локалізації. Імовірно, для розміщення напутньої їжі використовувалися підноси з дерева чи інших недовговічних матеріалів. Залишки плоского дерев'яного блюда-підноса, на якому гіркою була насипана вохра впереміш з гранулами крейди, виявлені в катакомбі 6 кургану 1 біля с. Мало-захаріно. Подібний дерев'яний піднос, на якому лежали трубчасті кістки тварини, виявлений на Донеччині (с. Івано-Дар'ївка, к. 1,

п. 6) [7, с. 9]. У Луганській області (с. Преображенне, к. 1, п. 10) вдалося зафіксувати блюдо, виготовлене з дубової кори, в якому знаходилися залишки їжі [8, с. 108].

Особливий тип становлять альчики. У похованнях вони представлені як поодинокими екземплярами (1–2 од.), так і цілими наборами від 8 (с. Кисличевате к. гр. 1, к. 1, п. 1) до 20 (с. Ковпаківка к. гр. 3, к. 5, п. 2) альчиків. Набори в похованнях займають дві позиції: 1) купкою, поруч з іншим речами (с. Ковпаківка, гр. 3, к. 8, п. 7); 2) рядами біля похованого. Так, у катакомбі 1 кургану 5 групи 3 в с. Ковпаківка перед похованим, від колін до лівої кисті, у ряд лежали 11 альчиків і за спиною – ще 3. У похованні 2 того ж кургану 18 альчиків було покладено двома паралельними рядами перед похованим і ще два – знаходилося за його спиною. У всіх зафіксованих випадках ряди альчиків займали простір між похованим і входом до камери. У похованні 1 кургану 1 у с. Кисличевате спостерігається своєрідна варіація даного ритуалу. Альчики розміщені безпосередньо в проході, між камінням закладу. Подібне розташування наборів альчиків характерне для катакомбних пам'яток інших територій [7, с. 24; 5, с. 48].

Найбільш часто альчики супроводжують скорчених на боці похованих у Н-подібних катакомбах, утворених з овальних камер і підпрямокутних шахт. Слід зазначити відповідність цих ознак обряду пам'яток другого етапу середньодонської катакомбної культури (за А. Т. Синюк), характерною рисою яких є наявність альчиків у складі поховального інвентарю [9, с. 157]. Більшість поховань, що містять набори альчиків, концентруються в районі середнього Приорілля.

Функціональна приналежність наборів альчиків до сакральної сфери не викликає сумнівів. Дослідники відзначають присутність у складі наборів підточених з однієї або двох протилежних сторін альчиків. Співвідношення необроблених і оброблених становить – 5 : 2, 12 : 3, 13 : 1 [5, с. 48]. У поховальних комплексах альчики часто супроводжуються кістяними кільцями [7, с. 38]. Численні етнографічні дані вказують на існування повір'їв, які наділяють окремі народи або групи населення особливою магічною силою [11, с. 193; 10 та ін.]. Імовірно, що культурно, а можливо і соціально відокремлені поховання з наборами альчиків для ворожіння належали жерцям-віщунам, які ворожили. Усе це дозволяє віднести альчики до категорії магічних атрибутів, не пов'язаних з жертвопринесенням тварин.

Таким чином, виділені типи жертovníків втілюють у собі різні семантичні ідеї. Так, загальним показником для жертovníків першого і другого типів є ідея присутності образу цілої тварини, реалізованого в різних проявах: або наявність безпосередньо тварини (1 тип), або його найбільш сакральної частини (2 тип). Вони втілюють найбільш глобальні космологічні уявлення про культ божеств-покровителів тварин і уособлюють запліднюючі й відроджуючі сили природи. Саме з цими жертovníками пов'язують виникнення общинних святилищ. Жертovníки 3 та 4 типів відображають більш вузьку сферу релігійно-міфологічних вірувань, пов'язаних з уявленнями про перехід, шляхи і форми досягнення душею потойбічного світу. Жертovníки останнього типу – напутня їжа, відбивають, імовірно, фінальну стадію переходу душі, забезпечуючи розрив між двома світами і відновлюючи світову гармонію. Напутня їжа була покликана задобрити душу померлого і сприяти її відходу, тим самим забезпечуючи безпеку живих родичів.

Бібліографічні посилання

1. **Берестнев С. И.** Захоронения животных у племен катакомбной общности / С. И. Берестнев // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины : тезисы докл. – Х., 1995. – С. 19–20.
2. **Бонград-Левин Г. М.** Древняя Индия / Г. М. Бонград-Левин, Г. Ф. Ильин. – М., 1969.
3. **Вейнберг И. П.** Человек в культуре древнего Ближнего Востока / И. П. Вейнберг. – М., 1986.
4. **Грязнов М. П.** Бык в обрядах и культурах древних скотоводов / М. П. Грязнов // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. – М., 1977. – С. 80–81.
5. **Ильюков Л. С.** Курганы Миусского полуострова / Л. С. Ильюков, Л. М. Казакова. – Ростов н/Д, 1988.
6. **Ковалева И. Ф.** О новом типе деревянных катакомбных повозок / И. Ф. Ковалева // Проблемы археологии Подніпров'я. – Д., 1999. – С. 97–104.
7. **Кравец Д. П.** Курганы эпохи раннего металла Ивано-Дарьевского микрорайона в Донбассе / Д. П. Кравец, В. А. Посредников, Р. А. Литвиненко. – Донецк, 1991.
8. **Красильников К. И.** Исследование кургана у с. Преображенное на реке Красная / К. И. Красильников, Л. И. Тельнова // Древние культуры Подонцовья. – Луганск, 1993. – С. 91–125.

9. Синюк А. Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона (Павловский могильник) / А. Т. Синюк. – Воронеж, 1983.
10. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Э. Б. Тайлор. – М., 1989.
11. Токарев С. А. Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – М., 1965.
12. Федорова-Давыдова Э. А. Раскопки курганной группы Шахаевская II на р. Маныч / Э. А. Федорова-Давыдова // Древности Дона. – М., 1983. – С. 35–87.

Надійшла до редколегії 27.04.2010 р.

УДК 902.2 (477)

Є. Л. Фещенко, А. В. Марченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КАТАКОМБНИХ СПІЛЬНИХ ПОХОВАНЬ

Розглядається історіографія вивчення катакомбних спільних поховань. Виділяються основні напрямки їх інтерпретації.

Ключові слова: катакомбна культура, спільні поховання, патріархальні відносини, соціальна диференціація, етнокультурні контакти.

Рассматривается историография изучения катакомбных совместных погребений. Выделяются основные направления их интерпретации.

Ключевые слова: катакомбная культура, совместные погребения, патриархальные отношения, социальная дифференциация, этнокультурные контакты.

We consider the historiography of the joint study catacomb burials. Marks the main interpretation.

Key words: Catacomb culture, the joint burial, patriarchal relations, social differentiation, ethnic and cultural contacts.

Початок вивчення спільних катакомбних поховань пов'язане з науковою діяльністю В. А. Городцова. Характеризуючи пам'ятники, які були досліджені в Ізюмському і Бахмутському повітах, він припустив, що «катакомбні люди жили патріархальними родинами

і мали рабів, які не були повноправними членами сім'ї» [1, с. 435]. Дружину і дітей, які супроводжували главу сім'ї, «...найімовірніше, насильно змушували йти в могилу» [2, с. 225–226].

У ході вивчення катакомбних старожитностей до питання розгляду спільних поховань неодноразово звертався цілий ряд дослідників. Однак, відсутність єдиних критеріїв аналізу археологічного матеріалу призвела до формування різних підходів до їх інтерпретації. Виділяється чотири основних напрямки.

Перший напрямок відноситься до традицій інтерпретації обряду спільних поховань В. А. Городцовим. Домінуюче положення чоловіка в похованні і підлеглий характер розташування супроводжуваних його осіб дозволяє, на думку прихильників цього напрямку, розглядати спільні поховання в контексті розвитку форм родового суспільства і генезису патріархальних відносин. Так, у межах розвитку форм сім'ї та становлення патріархальних відносин досліджував колективні поховання У. Е. Ерднієв. Спільні поховання чоловіка і двох жінок розглядались автором як результат існування в катакомбному суспільстві багатоженства [17, с. 18].

Незважаючи на тривалий період існування, дана концепція не отримала глибокого обґрунтування ні в теоретичному плані, ні на археологічному матеріалі. У літературі вже зверталася увага на недостатній ступінь її обґрунтування. Так, А. Л. Нечитайло, відзначаючи наявність у Верхньому Прикубанні парних поховань чоловіків і жінок, підкреслює, що «... пояснити такого роду поховання панівним становищем господаря сім'ї немає достатніх підстав» [8, с. 115–116]. В. Н. Корпусова і С. М. Ляшко так само не вважають за можливе пов'язувати поширення колективних поховань з розвитком форм сім'ї та, зокрема, з появою парної сім'ї [7]. А. А. Щепінський і Є. М. Черепанова вважають, що в окремих випадках колективні поховання могли бути сімейними усипальницями, але звертають увагу на відсутність на кістках слідів насильницької смерті. Розташування похованих головами в протилежні боки, на думку авторів, пояснюється зручністю розміщення в тісній могилі [16, с. 50].

Прихильники другого напрямку пов'язують появу спільних поховань з розвитком процесу соціальної диференціації суспільства і виділенням знаті (родоплемінної аристократії, військових вождів, жерців, бігменів та ін.). Так, збільшення кількості потрійних поховань у катакомбній культурі відносно попередніх епох, розгляда-

ється М. Д. Хлобистіною як наслідок «... зростання ступеня стратифікації на рівні сім'ї і суспільства». Причому, у ролі другого супроводжуючого, що розташовується зазвичай у ногах, виступають патріархальні раби [13, с. 29–31]. Причини цих процесів М. Д. Хлобистіна бачить в інтенсивних міграціях та широких етнічних контактах. На думку В. М. Корпусова і С. М. Ляшко, наявність у катакомбних похованнях пар «жінка – дитина», «жінка – підліток», «два чоловіки», «чоловік – дитина», «дві жінки», «дві дитини» дозволяє пов'язати колективні поховання з розвитком соціальних відносин. Присутність у похованні декількох одночасних поховань маркує високий соціальний ранг похованих або одного з них [7, с. 173]. Е. А. Федорова-Давидова відзначає наявність певних функцій у супроводжуючих осіб. Так, у похованні кургану 2 Шахаєвського II могильника, похованого з високим соціальним статусом супроводжували дорослий візничий і підліток пастух [12, с. 43–44].

С. Ж. Пустовалов вважає, що, у зв'язку з активізацією процесу соціальної диференціації катакомбного суспільства, «форма сім'ї у знаті починає відрізнятися від сімейних стосунків простого люду. Це пов'язано з прагненням відокремити еліту від решти общинників, обмежити доступ до влади вузькому колу однієї або кількох родин» [9]. Процес виділення соціальної еліти, на думку зазначеного автора, досяг рівня класоутворення, що дозволяє припустити наявність ритуалів, пов'язаних з навмисним умертвінням людей для супроводу знатних похованих. Діти знаті також мали високий соціальний статус. На це, зокрема, указують дитячі двокамерні поховання, відомі тільки на р. Молочній, де, за даними зазначеного дослідника, були зосереджені Інгульські поховання високого рангу [9, с. 65, 66]. Л. С. Клейн так само не виключає, що в спільних похованнях жінки тільки супроводжували дітей родової знаті і, можливо, були спеціально вбиті [6].

В. Ф. Єлісєєв указує на необхідність враховувати хронологічний чинник. Ґрунтуючись на матеріалах Степового Побужжя, автор підкреслює, що супровід похованих насильно померлими (з кам'яними сокирами в черепах), характерне лише для багатих пізньокатакомбних поховань [3, с. 25].

Третій напрям об'єднує дослідників, які розглядають спільні поховання як результат етнокультурних взаємодій різних груп населення, що проживали в період середньої бронзи в ареалі катакомб-

ної культурно-історичної області. Н. І. Шишліна, відзначаючи різне положення, що надається кістякам дітей і дорослих у спільних похованнях, інтерпретує це як факт присутності в середовищі автохтонного населення прибульців-чужаків [15, с. 90–92]. А. М. Смірнов звертає увагу, що саме в дитячих похованнях найбільш часто зустрічається кераміка, у формі й орнаменті якої проявляється вплив інших катакомбних культур. На думку автора, це можна пояснити тим, що «дитина, що народилася на території одного з батьків, зберігала в похованні культурний вигляд і стандарти другого з батьків, який перейшов сюди з ареалу іншої культури в результаті шлюбних контактів» [11, с. 120].

Л. С. Клейн інтерпретує поховання в різних позах як результат військово-політичного зіткнення двох народностей. Автохтонне населення з традицією скорчених поховань було підкорене племенами, які ховали своїх небіжчиків у витягнутому положенні в катакомбах [4, с. 54]. А. Т. Синюк розглядає подібні поховання як прояв обряду людських жертвопринесень. У ролі жертв кривавого обряду могла виступати і якась частина залежного населення [10, с. 176–177].

Четвертий напрям об'єднує дослідження, в яких спільні поховання розглядаються як відображення в поховальній обрядовості первісних уявлень про шляхи і форми посмертного воскресіння. Л. С. Клейн пропонує розглядати такі поховання з точки зору архаїчних уявлень про переродження душі. Для здійснення ритуального посмертного обряду «дікші», на думку дослідника, жертвували як жінок, так і дівчаток (або декількох) [5, с. 19]. Ю. А. Шилов акцентує увагу на релігійно-міфологічному аспекті суті кургану і саме з цих позицій розглядає спільні поховання [14].

Імовірно, до самостійного напрямку слід віднести дослідження, в яких спільні поховання розглядаються як результат одночасної смерті, об'єднавши їх в одну групу з підпохованнями. На думку дослідників, вони відображають процес формування сімейних склепів у катакомбників.

Таким чином, наявність різних напрямів об'єктивно відображає поліінформативність семантики, що міститься в поховальному обряді спільних поховань. При цьому в історіографії відзначається відсутність єдиних критеріїв оцінки цієї інформації. Акцентування уваги дослідників на окремих елементах поховального обряду спільних поховань приводить до різних, часто суперечливих виснов-

ків. На наш погляд, проблема інтерпретації катакомбних спільних поховань може бути вирішена за умови розробки теоретичних положень, спрямованих на формування єдиного підходу до вивчення даної групи поховань. Виділення інформаційних блоків, що відображають різні аспекти життя стародавніх товариств, дозволить використовувати спільні поховання як цінне джерело для соціально-культурних та ідеологічних реконструкцій в археології.

Бібліографічні посилання

1. **Городцов В. А.** Раскопки В. А. Городцова в Изюмском уезде в 1901 г. / В. А. Городцов // Труды предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Харьков, 1902. – С. 434–436.
2. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды XIII археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 218–245.
3. **Елисеев В. Ф.** Материалы катакомбной культуры из погребений Степного Побужья / В. Ф. Елисеев // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности. – Запорожье, 1990. – С. 24–26.
4. **Клейн Л. С.** К проверке оснований гипотезы о генетической связи ямной и катакомбной культур / Л. С. Клейн // Советская археология (далее – СА). – 1970. – № 1. – С. 49–57.
5. **Клейн Л. С.** Смысловая интерпретация совместных погребений в степных курганах бронзового века / Л. С. Клейн // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. – Донецк, 1979. – С. 18–20.
6. **Клейн Л. С.** Ямные и катакомбные погребения Калмыкии. Культурная детерминация и восстановление социальных структур / Л. С. Клейн // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья. – Куйбышев, 1976. – С. 27–30.
7. **Корпусова В. Н.** Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму / В. Н. Корпусова, С. Н. Ляшко // СА. – 1990. – № 3. – С. 166–175.
8. **Нечитайло А. Л.** Верхнее Прикубанье в бронзовом веке / А. Л. Нечитайло. – К., 1978.
9. **Пустовалов С. Ж.** Динамика численности степного населения Украины по материалам курганных могильников / С. Ж. Пустовалов, М. О. Степанова // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э. – V в. н. э. – Тирасполь, 1994. – С. 101–103.
10. **Синюк А. Т.** Курганы эпохи бронзы Среднего Дона / А. Т. Синюк. – Воронеж, 1983.
11. **Смирнов А. М.** Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А. М. Смирнов. – М., 1996.

12. Федорова-Давыдова Э. А. Катакомбное погребение с повозкой на Нижнем Дону/ Э. А. Федорова-Давыдова // История и культура Евразии по археологическим данным. – М., 1980. – С. 39–45.
13. Хлобыстина М. Д. Тройные погребения евразийской степи в бронзовом веке / М. Д. Хлобыстина // КСИА, 185. – М., 1986. – С. 28–34.
14. Шилов Ю. А. Прародина Ариев / Ю. А. Шилов. – Киев, 1995.
15. Шишлина Н. И. Об одной группе коллективных погребений эпохи бронзы / Н. И. Шишлина // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1989. – С. 90–92.
16. Щепинский А. А. Северное Присивашье в V–I тыс. до н. э. / А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. – Симферополь, 1969.
17. Эрдниев У. Э. Калмыцкая степь в эпоху катакомбной культуры / У. Э. Эрдниев // Археологические памятники калмыцкой степи. – Элиста, 1978. – С. 3–24.

Надійшла до редколегії 27.04.2010 р.

УДК 902/904

В. О. Векленко*, О. В. Мігульов**

** Інститут суспільних досліджень
(м. Дніпропетровськ)*

***Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди*

СЕРЕДНЬОВІЧНІ НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ З ІГРЕНСЬКОГО ПІВОСТРОВУ

Проаналізовано ставрографічний комплекс періоду середньовіччя з території Ігреньського півострову в контексті урбаністичного розвитку м. Дніпропетровська.

Ключові слова: Ігреньський півострів, місто, поселення, розвиток, Самара, Самарь, урбанізація, хрест.

Проанализирован ставрографический комплекс периода средних веков с территории Игреньского полуострова в контексте урбанистического развития г. Днепропетровска.

Ключевые слова: город, Игреньский полуостров, крест, поселение, развитие, Самара, Самарь, урбанизация.

© В. О. Векленко, О. В. Мігульов, 2010.

The stavrographic complex of the period of the Middle Ages from territory of Igrensky peninsula in a context of an urbanistic development of the city of Dnepropetrovsk is analyzed.

Key words: a city, a cross, urbanization, Igrensky peninsula, development, Samar, Samara, settlement.

Багаторічні дослідження старовинного козацького м. Самарь і його наступниці – Богородицької фортеці дали можливість не тільки вирішити довготривалу дискусію щодо локалізації цих пам'яток на сучасній географічній площині [11], а й ввести до наукового обігу численні комплекси знакових знахідок [10; 12; 17–19]. Крім того, І. Ф. Ковальновою відзначено, що «... перевага пам'ятки (Самарі – Богородицької фортеці – **В. В.**) ... полягає в безперервності існування, оскільки Самарь – Богородицька фортеця напряму пов'язані з виникненням Катеринослава Кільченського, обрання місця для будівництва котрого визначається саме з факту їх існування» [11]. Завдяки інтерпретації отриманих матеріалів дослідниками було отримане розуміння виключності всього самарського пониззя, що потребувало розширення територіальних меж пошуку.

Унаслідок цих студій отримано значний матеріал не тільки з пам'ятки на північній околиці с-ща Шевченко (м. Дніпропетровськ), але і з Ігренського півострову, розташованого на лівому березі р. Самари, зокрема з узбережжя від так званого Попового мису до житлового масиву Придніпровська (рис. 1, 2). Саме тут під час розвідок 50–60-х рр. XX ст. краєзнавців братів В. В. та Є. В. Бінкевичів зібрано і збережено близько 250 мідних і срібних монет, котрі введені до наукового обігу В. М. Шалобудовим [19]. До їх колекції також входять 28 натільних хрестів, які репрезентують період XIII–XIX ст., частина з котрих належить до козацького періоду історії [4], а давніші речі розглядаються в даній публікації.

З матеріалів, зібраних В. В. й Є. В. Бінкевичами¹, значний інтерес викликають чотири виготовлені з бронзи натільні хрести, котрі, за нашим визначенням, відносяться до періоду XII–XV ст.

Хрест № 1, розмірами (з вушком) 28 x 16 мм, литий у вигляді плетива. За формою – прямий латинський, однак наближений за відстанями країв балок до центру до грецького. Довжина верти-

¹ Автори висловлює глибоку вдячність В. В. Бінкевичу за дозвіл публікації.

Рис. 1. Схематичне розташування залягання культурних шарів на території сучасного Ігреньського півострову (за В. В. Бінкевичем і В. М. Шалобудовим):
1 – доба Київської Русі («місто русів»), 2 – золотоординський період,
3 – козацькі часи

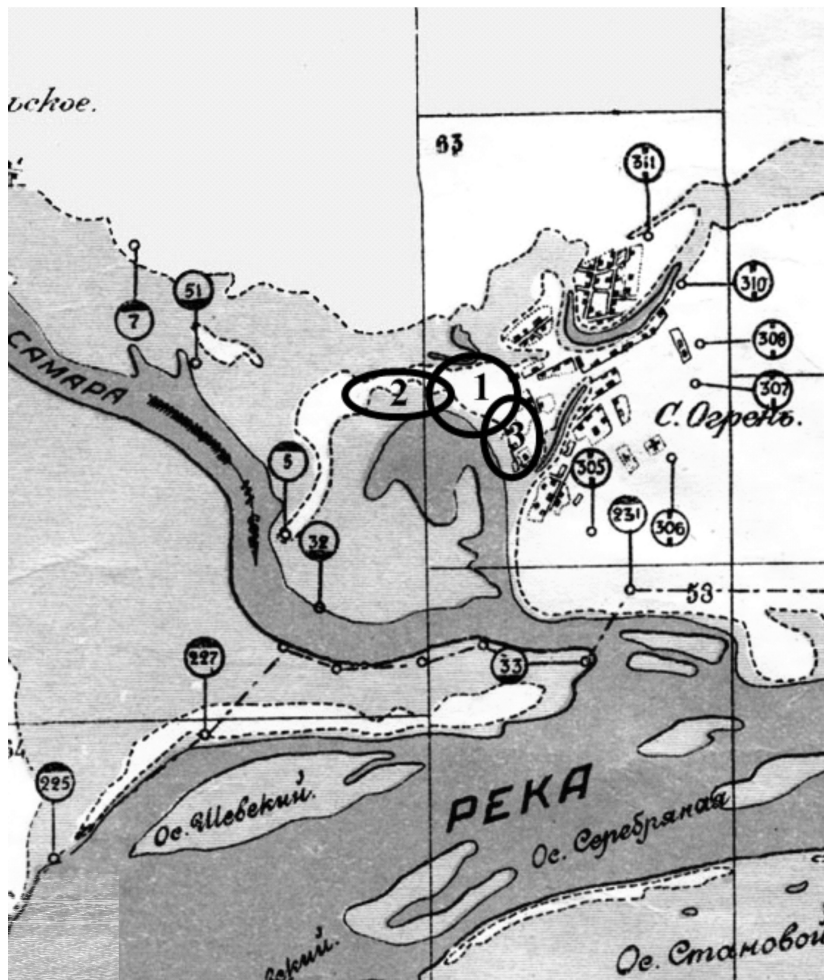

Рис. 2. Схематичне розташування залягання культурних шарів на території Ігреньського півострову до будівництва Дніпрогесу (за В. В. Бінкевичем і В. М. Шалобудовим):

- 1 – доба Київської Русі («місто русів»), 2 – золотоординський період,
3 – козацькі часи

кальної балки становить 20 мм, ширина обох балок однакова і дорівнює 3 мм. Зворотний бік без написів і зображень (рис. 3а).

Хрест № 2, розмірами (з вушком) 32 x 20 мм, литий, прямий латинський за формою, двопланний. Довжина вертикальної балки – 25 мм, внутрішні кути середохрестя заповнені підквадратними фігурами з напівсферичними заглибленнями. Ширина обох балок – 5 мм. Внутрішній хрест також прямий латинський, має вигляд заглиблення розміром 22 x 17 мм по балках, при їх ширині 2 мм. Заглиблення внутрішнього хреста та середохрестя зберегли рештки білої емалі. Зворотний бік без написів і зображень (рис. 3б).

Хрест № 3, розмірами (з вушком) 23 x 16 мм, плетений із бронзового дроту діаметром 1 мм, за формою наближений до прямого латинського (рис. 3в). Вірогідно, є місцевою реплікою хрестів, аналогічних № 1.

Хрест № 4, розмірами (з вушком) 25 x 18 мм, литий, грецький рівнокінцевий «корсунчик» із розширеними балками. Лицевий і зворотні боки ідентичні: по краю виробу – кайма до 1 мм завширшки (рис. 3г).

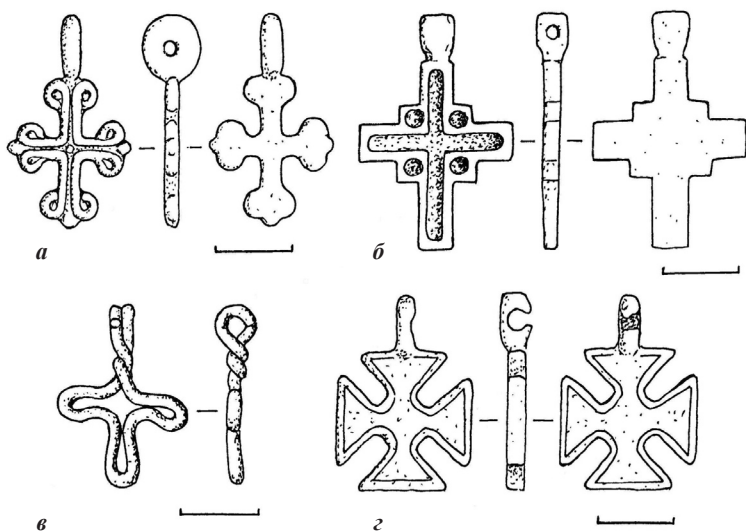

Рис. 3. Натільні хрести доби Київської й Литовської Русі з Ігринського півострову

Наведені вище хрести в цілому синхронні і мають близькі аналогії серед виробів доби Київської та Литовської Русі, що підтверджується і публікаціями відомих російських дослідників А. К. Станюковича, І. М. Осипова, М. М. Соловйова, котрі відносять їх до періоду XII–XIV ст. Дослідники наводять близькі аналогії для, щонайменше, трьох виробів: вироби, схожі на хрест № 2, отримані з території сучасної Калузької обл. (РФ), Старої Рязані та Східної Латвії і датуються XII ст. Для хреста № 3 знайдено близькі аналогії в срібних хресто-подібних привісках зі Старої Рязані та Прибалтики, котрі низка дослідників пов'язують із прибалтійським імпортом. Хрест № 4 має приблизні аналогії в чотирикінцевих рівнобоких тільниках із розширеними кінцями зі Смоленську, Суздаля та Новгороду початку XIII–XIV ст. [9, [foto/3-2.htm](#), [foto/3-51.htm](#), [foto/3-3.htm](#); 15].

В. В. Нечитайло класифікує знахідки, подібні хресту № 1 як трьохкруглокінцеві (XI – початок XII ст.) чи як трьохпелюсткокінцеві (XI – перша половина XII ст.), подібні хресту № 2 (близька аналогія з Київщини) – як прямокутнокінцеві (XI–XII ст.), хресту № 3 (близька аналогія з Чернігівщини) – виключно за матеріалом виготовлення цього ж часу, хресту № 4 – як широколопасні (XI–XII ст.), фіксуючи подібний предмет на Львівщині [14, №№ 218, 232, 234, 277, 382–386, 452]. Серед предметів із зібрання Ханенко, знахідки, подібні хрестам №№ 1 і 2, датуються періодом не пізніше XIII ст. і походять з Києва та його околиць, проте аналогію хресту № 1 знаходимо також і в предметі XII–XIII ст. з Полтавщини, а хресту № 2 – у «мідному набивному хресті» XII ст. з Черкащини [16, №№ 43, 83, 198, 222, 254]. У зібранні Центрального музею давньоруської культури і мистецтва ім. Андрія Рубльова (м. Москва) предмети, подібні знахідці № 1 із зібрання братів Бінкевичів, вважаються широко розповсюдженими територією Давньої Русі XI – початку XV ст. [6, № 16].

Таким чином, вищеописані натільні хрести можуть вважатися характерними для розташованого на перетині торгівельних шляхів поселення. Цю ж тезу підтверджує й інший ставрографічний комплекс із зазначеної території, зібраний придніпровським краєзнавцем Є. Богушем. Комплекс складається з 84 натільних хрестів, з яких 6 належать саме до часів Київської і Литовської Русі ...

Знахідки натільних хрестів зазначеного періоду, разом із численним нумізматичним та різного роду побутовим матеріалом, під-

тверджують наявність на Ігреньському півострові значного осередку доби Київської – Литовської Русі. Згідно з гіпотезою В. В. Бінкевича й В. Ф. Камеко, це поселення може бути ідентифіковане з ранньослов'янським містом уличів Пересеченем [1]. Оскільки повномасштабних досліджень території не проводилося, а підйомний матеріал дуже різноманітний, подібне твердження неможливо ні спростувати, ні підтвердити. Разом з тим, за нашими спостереженнями, у знахідках переважають матеріали XIII–XIV ст., котрі відповідають, за нашим визначенням, поселенню з поліетнічним населенням із чітко вираженим кочівницько-золотоординським компонентом. Монета Володимира Ольгердовича [2], при тій рідкості, котра характерна для знахідок монет литовського карбування XIV ст., є додатковим підтвердженням нашого припущення.

Наявність християнської атрибутики свідчить про належність певної частини його населення до слов'янського компоненту і потребує подальшого вивчення в руслі так званої «бродницької теорії» залюднення Середньої Наддніпрянщини. Численні знахідки золотоординських монет дозволили В. М. Шалобудову припуститися думки про можливість місцевого карбування пулів із триногою тамгою, які відсутні в знахідках із Сараю та інших центрів Золотої Орди [19], тим більше що серед реконструкцій історичної географії Золотої Орди XIII–XIV ст. знаходимо згадку про золотоординське місто (городище), назва котрого не відома, проте розташовувалося нижче порогів і умовно називалося Запорозьким [7; 13, с. 202]. Таким чином, маємо два значних поселення, які контролюють початок і закінчення шляху через дніпровські пороги.

Ординські монети, знайдені на території Богородицької фортеці і її посаду [12], синхронні знахідкам із самарського лівобережжя, свідчать про тісний зв'язок двох поселень та про можливе наступництво козацької Самарі слов'янському місту з Ігреньського півострову.

Таким чином, зафіксовані рештки значного слов'янського поселення на узбережжі лівого берега гирла Самари заслуговують, за І. Ф. Ковальновою, на назву міста [8, с. 31] і розпочинають урбаністичну традицію на території сучасного Дніпропетровська. У подальшому, незважаючи на руйнацію більшості міст Київської Русі під час татаро-монгольської навали, життєдіяльність на пам'ятці продовжується і триває до кінця XV ст. Після розпаду Золотої

Орди на кілька окремих ханств та початку фактично безперервних нападів Кримського ханства на українські землі, життєдіяльність на поселенні в XVI ст. завмирає, але не припиняється повністю, що підтверджується і ставрографічними знахідками. Тим не менше, у пошуках безпечнішого прихистку населення переходить на правий берег р. Самари до району сучасного с-ща Шевченко, розташованого на території, знаній наприкінці XIX ст. як урочище Микільське, де на початку XVI ст. засновується козацьке м. Самарь. Зведення на його місці наприкінці XVII ст. Богородицької фортеці та використання її в якості форштадту Катеринослава Кільченського підтверджує тезу про певну безперервність урбанізаційного розвитку на території сучасного Дніпропетровська з XI – початку XII ст. [8, с. 31].

Бібліографічні посилання

1. **Бінкевич В. В.** «...Град ім'ям Пресічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя / В. В. Бінкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2008.
2. **Бинкевич В. В.** Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
3. **Векленко В. О.** Археологічне вирішення дискусій стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Український археографічний щорічник. – К. ; Н.-Й., 2004. – Вип. 8/9. – С. 190–221.
4. **Векленко В. О.** Натільні хрести XVII–XVIII ст. з території Ігреньського півострову (зібрання В. В. та Є. В. Бінкевичів) / В. О. Векленко, М. В. Несправа // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 96–104.
5. **Векленко В. О.** Нові знахідки православних старожитностей з території посаду Богородицької фортеці / В. О. Векленко // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 58–62.
6. **Гнутова С. В.** Медное художественное литье XI – начала XX в. / С. В. Гнутова, Е. Я. Зотова. – М., 2000.
7. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В. Л. Егоров. – М., 1985.
8. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
9. Каталог Старинных крестов. Сетевая версия книги «Тысячелетие креста». – <http://www.k1000k.narod.ru>.
10. **Ковальова І. Ф.** Місце Самарі в системі пам'яток Наддніпрянщини козацької доби / І. Ф. Ковальова // Перлини козацького Присамар'я:

- містечко Самарь та Богородицька фортеця: [темат. зб.] – Д., 2008. – С. 73–77.
11. **Ковальова І. Ф.** Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я / І. Ф. Ковальова // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. – Вип. 2. – 2003 ; Вип. 1. – С. 187–190.
 12. **Ковальова І. Ф.** Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Науково-довідкове видання / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
 13. Куликово поле : большая иллюстрированная энциклопедия / под общ. ред. В. П. Гриценко. – Тула, 2007.
 14. **Нечитайло В. В.** Каталог христианских нагрудных изделий искусства периода Киевской Руси (X – первая половина XIII ст.) / В. В. Нечитайло. – К., 1999.
 15. **Станюкович А. К.** Тысячелетие креста. Произведения русской христианской металлопластики X–XX вв. из частных собраний / А. К. Станюкович, И. Н. Осипов, Н. М. Соловьев. – М., 2003.
 16. **Ханенко Б. И.** Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко, В. И. Ханенко. – К., 1899. – Вып. I ; К., 1900. – Вып. II.
 17. **Шалобудов В. М.** Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2004. – Вип. 12, № 5. – С. 140–142.
 18. **Шалобудов В. М.** Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Нові дослідження козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 62–68.
 19. **Шалобудов В. М.** Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Д., 2007. – № 6. – С. 214–226.

Надійшла до редколегії: 19.04.2010 р.

VI. РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94 (477. 63) «1928/1947»

Г. Г. Кривчик

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ГЕРОЇЧНЕ ЛИХОЛІТТЯ ОЧИМА ДНІПРОПЕТРОВЦІВ

(Рецензія на книгу «Дніпропетровськ: 1928–1947».

**Укладачі: Г. І. Гуляєв, В. І. Большаков, Н. Д. Бусигина. –
Д. : ПДАБА, 2010. – 144 с.)**

Як відомо, історична наука робиться на основі джерел. Вивчає, аналізує, зіставляє, узагальнює, інтерпретує їх. Історичне джерело для історика – це основа, матеріал для наукового дослідження. Історик оперує конкретними фактами, які у своїй сукупності дають повну й об'єктивну картину дійсності в конкретному часовому просторі. Без наявності достатньої кількості джерел не може бути історичного твору.

Важливими історичними джерелами є записки очевидців, мемуарна література. Вони дозволяють ученому зануритися в минуле, подивитися на нього очима учасників далеких подій, відчутти й зрозуміти дух минулого часу. Без цього будь-який, навіть кваліфікований історик ризикує опинитися в полоні новітніх стереотипів та спотворених, перекручених, тенденційних, сформованих під впливом наступних подій уявлень про характер і причини тих чи інших подій.

Ось чому історична наука зобов'язана з вдячністю приймати появу кожного, нехай навіть суб'єктивного документального свідчення про події минулої епохи. Більше того – саме ступенем цієї суб'єктивності, як парадоксально на перший погляд це не виглядає, визначається цінність даного виду джерел. Адже суб'єктивність означає особисте сприйняття подій, особисте бачення людини. А саме людина та її світ кінець-кінцем мають бути в центрі справжнього історичного дослідження. Інша справа – історик не має права довіряти одному джерелу, одному свідченню, яким би авторитет-

ним не виглядав їхній автор. Він зобов'язаний спиратися у своїх судженнях і висновках на різні джерела й критично ставитися до них, начебто знаходячись над ними.

Звернення до першоджерел є цінним і необхідним ще й тому, що нащадки хоч-не-хоч завжди прагнуть переписати історію «під себе», зробити її, як їм здається, більш правдивою. Особливо, якщо ці нащадки є політиками чи можновладцями і, уявивши себе месіями, наміряються перевиховати на власний розсуд «свою націю» за допомогою пропагандистських міфів чи окремих історичних прикладів і аналогій, нехай, навіть, на перший погляд дуже правдоподібних. Не дарма кажуть, що історія – це політика, яка повернута в минуле. Дослідження першоджерел – кращий засіб у боротьбі з фальсифікацією історії, у чому, слід визнати, має гріх дехто з моїх колег.

У необхідності звир'яти свої історичні погляди й наукові концепції зі свідченнями очевидців переконує нас книга **«Дніпропетровськ: 1928–1947»**, яка являє собою збірку мемуарних, епістолярних та щоденникових зарисовок, що зроблені очевидцями різноманітних подій, які відбувалися в Дніпропетровську в передвоєнні, воєнні та перші повоєнні роки.

Попри те, що в книзі містяться матеріали, які стосуються в основному історії лише одного міста, і в ній немає широких узагальнень, її укладачі невільно розвінчують старі й сучасні міфи про радянську добу. Вона, до речі, була сповнена протиріч, труднощів, часом жорстокості влади по відношенню до власного народу, але водночас героїчною, творчою, такою, що народжувала героїв, романтиків, трудівників.

Як видно з представлених документів, «пересічний» мешканець Дніпропетровська в 1930-ті рр. жив дуже скромно і бідно, відчував на собі безліч побутових негараздів: «25 октября. 1939 г. Большую часть времени стою в очередях. Почти все продукты берутся з бою в очередях, – записал в своем дневнике один из авторов. – Третий месяц живем как пещерные люди: по вечерам освещаем свои квартиры каганцами и елочными свечами – нет энергии, за исключени-ем железной дороги и заводов. С наступлением ночи город погружается во тьму». Однак люди сприймали все, що відбувалося в місті, з розумінням – ну що тут, мовляв, зробиш, коли відбулося обміління Дніпра. І будь-хто не відчував ніякого бажання критикува-

ти владу, брати участь у «національно-визвольних змаганнях». Мешканці Дніпропетровська працювали, відпочивали, якимось вирішували різні побутові проблеми, влаштовували своє життя, мріяли про хороше, світле, багато читали. Прагнули до знань, воліли отримати освіту й послугувати своїми знаннями суспільству. Попри всі труднощі, вони були набагато більш освіченими й морально чистими, ніж громадяни так званих західних демократій. І ще вони в переважній більшості тоді були справжніми патріотами своєї радянської Батьківщини. Саме радянської, а не якоїсь іншої. І коли напали на їхню Вітчизну вороги, люди так само просто й буденно, без особливого пафосу й патетики стали захищати своє право на життя, свої ідеологічні цінності. Гучні слова скажуть потім за них інші. Ті що примастилися до народного подвигу.

З книги видно, що в той час не існувало ніякого конфлікту між владою і народом. Жителі нашого міста, як і переважна більшість радянських людей, любили свою країну, яка звалася Радянським Союзом, поважали владу, хоча й боялися її. Вони ненавиділи фашистів. А ще більше – зрадників. Звичайно, знайшлися такі, що пристосувалися до окупаційного режиму, прислужували окупантам, виправдовуючи свою поведінку тим, що німці, мовляв, цивілізовані люди – несуть культуру і європейські цінності.

Спостереження, зроблені в період німецької окупації, здаються нам найбільш цінними в даному виданні. Адже про цей час в історії нашого міста ми знаємо лише в ракурсі фашистських злочинів і боротьби радянського підпілля проти окупантів. Проте, виявляється, існують й інші ракурси: «Чечелевку наводняють італійці, мадяры (венгры), немцы... Солдаты интересуются серебряной русской монетой – рублями и полтинниками. Дают за них сигареты (три за один полтинник), а также консервы». Виявляється, і фашистські недолюдки іноді виглядали як нормальні обивателі, вони не тільки вбивали, грабували, гвалтували, але у вільний від цієї праці час займалися комерційними справами, розважалися як уміли.

Без будь-яких прикрас показані епізоди відбудовчого періоду. Ущент зруйноване індустріальне місто. Зруйнована країна. Покалічені, голодні, хворі й утомлені люди. Але немає ніякого відчаю і, що особливо дивно – ніякої особливої ненависті до вчорашнього лютого ворога. Перевернута трагічна сторінка. І тепер тільки

одне палке бажання – знову жити «так, як жили до війни», працювати в ім'я цього не покладаючи рук. Очевидно, це можна розглядати як цілком природну для здорового суспільного організму реакцію. І саме вона стане, мабуть, головним фактором того, що пізніше радянські ідеологи пафосно назвуть «безсмертним подвигом радянського народу по відродженню соціалістичної Батьківщини».

Професійні історики написали чимало дисертацій, монографій, статей, де показані діяння тих, кого російський історик М. Карамзін іменував «Героями Історії»: державних діячів, полководців та інших видатних людей минулих епох. Однак поза їхньою увагою часто-густо залишалася пересічна людина з її надіями, турботами, радощами, печальми. Дана книга, певною мірою, усуває вказану лакуну. І навіть у тому епізоді, де згадується один з «Героїв Історії» – М. О. Тихонов, наводиться така цікава подробиця щодо портрета майбутнього Голови Ради Міністрів СРСР брежнєвської доби, а на той час – головного інженера Першоуральського новотрубного заводу. Він поправляє свого співрозмовника: правильно, мовляв, говорити не «свитер», а «светер», на англійський манер.

У доробку укладачів даного видання вже чимало публікацій з історії Дніпропетровська, серед них – «Нариси історії Катеринослава (А так ли это было?)». У двох книгах. Укладачі не історики. В. І. Большаков – ректор Придніпровської державної академії будівництва та архітектури. Він – доктор технічних наук, професор, так само і Г. І. Гуляєв. Н. Д. Бусигіна – метеоролог. Краєзнавство – це їхнє хобі. А втім, існує жарт, що «Титанік» будували фахівці, а Ноїв ковчег – amator...

Будучи аматорами, укладачі книги не ставили своїм завданням зробити широкі теоретичні узагальнення щодо характеристики певного періоду історії країни. Як на мене, вони насамперед прагнули донести до молодого покоління конкретні відомості про минуле нашого міста, яке палко люблять. І хочуть інших навчити його любити. Їх бентежить, що після уходу з життя старших поколінь назавжди зітруться з суспільної пам'яті багато подій, історія здаватиметься людям не такою, якою вона була насправді, розірветься зв'язок часів і поколінь. Хочеться вірити, що серед нашої молоді, молодих жителів Дніпропетровська, передусім тих, хто обрав професію історика, знайдеться чимало таких, які хочуть

самостійно дійти до істини в пізнанні історії свого міста у всій повноті й найдрібніших деталях. Дана книга якнайкраще їм у цьому допоможе.

Зараз ми живемо за іншою системою координат. Інша країна, інші духовні цінності, інша епоха... Однак ми станемо набагато біднішими, будемо скаліченою нацією, якщо перестанемо з вдячністю і повагою ставитися до минулого, до людей, які в ньому жили. Глибоким розумінням цієї істини, високою відповідальністю за правдиве зображення минулого в усіх його півтонах, з усіма його протиріччями пройнята дана книга. Переконаний, що вона буде з вдячністю сприйнята мешканцями міста, студентською молоддю.

Надійшла до редколегії 23.04.2010 р.

НАШІ АВТОРИ

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії м. Дніпродзержинська.

Бурмага Володимир Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Бушин Віктор Сергійович – завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Західнодонбаського інституту економіки управління (м. Павлоград).

Векленко Віктор Олексійович – співробітник ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ).

Грибовський Владислав Володимирович – кандидат історичних наук, виконавчий директор ГО «Інститут суспільних досліджень» (м. Дніпропетровськ).

Дяченко Ольга Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Жегалова Олександра Олександрівна – студентка IV курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кавун Максим Едуардович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Коник Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Константинова Вікторія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету, докторант Запорізького національного університету.

Кочергін Ігор Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури (м. Дніпропетровськ).

Кушлакова Надія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Західнодонецького інституту економіки управління (м. Павлоград).

Лиман Ігор Ігорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, проректор з міжнародних зв'язків Бердянського державного педагогічного університету.

Марченко Альона Василівна – студентка IV курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мігульов Олександр Володимирович – здобувач Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Мирончук В'ячеслав Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Митрофаненко Юрій Станіславович – здобувач кафедри історії України Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Мороз Володимир Степанович – історик-краєзнавець (м. Дніпропетровськ).

Портнова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Прокопенко Леонід Львович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального Інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри фізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Сніда Євген Олегович – студент II курсу історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Старостін Валентин Сергійович – науковий співробітник ГО «Інститут суспільних досліджень», історик-краєзнавець.

Тарнопольська Ілона Олегівна – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Фещенко Євген Леонорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Хоречко Антоніна Михайлівна – аспірантка кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Цимлякова Тетяна Миколаївна – старший науковий співробітник відділу історії України 1917–1945 рр. Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького.

Чепурко Олександр Олексійович – кандидат історичних наук, викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ).

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ЗМІСТ

Вступ	3
I. ІСТОРІЯ МІСТ: ПРОБЛЕМА УРБОГЕНЕЗИСУ	5
Тарнопольська І. О. Урбаністичний міф – простір для дослідження	5
Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в домодерні часи	13
Мицик Ю. А. Початкова історія Кодака у світлі документації коронного гетьмана С. Конєцпольського	25
Старостін В. С. Місце Нового Кодака в проектах створення Катеринослава	33
Мороз В. С. Половиця та її місце в урбогенезисі м. Дніпропетровська	39
Буланова Н. М. Проблема урбогенезису Кам'янського- Дніпродзержинська	52
Швидько Г. К. Катеринославська суконна фабрика як містоутворюючий фактор (кінець XVIII – перша третина XIX ст.)	62
Грибовський В. В. Історія Нікополя на перехресті історіографічних традицій	77
Портнова Т. В. Міграційний чинник в історії Катеринослава-Дніпропетровська	95
Бушин В. С. Мобільність як характерна риса міст південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст.	100
Лиман І. І. Полеміка щодо з'єднання залізницею Бердянська з Дніпровським Надпоріжжям та іншими місцевостями Катеринославщини за публікаціями «Одесского вестника» 1847 р.	111
Константінова В. М. Матеріали повного зібрання законів Російської імперії щодо міст Катеринославщини 1861–1870 рр.	122
Шляхов О. Б. Особливості урбанізаційних процесів в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.	131

Кушлакова Н. М. Виникнення та розвиток Катеринославського відділення Російського Технічного Товариства як відбиття процесу формування соціальної структури міста	150
Іваненко В. В., Кавун М. Е. Особливості розвитку урбанізаційного процесу в Дніпропетровську в добу «соціалістичної модернізації»	160
Бурмага В. П. Паспортизація населення м. Дніпропетровська 1933 р.: технологія соціальної диференціації	186
II. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ	191
Прокопенко Л. Л. Роль Д. Т. Мізка в розвитку освіти краю першої третини XIX ст.	191
Кочергін І. О. Петро Янченко – адміністратор провінційного земства доби ліберальних реформ Олександра II	201
Савчук В. С. І. Я. Акінфієв та його дослідження з впливу урбаністичних процесів на навколишнє середовище (на прикладі міст Катеринослава та Кисловодська)	214
Мирончук В. Д., Світленко С. І., Коник О. О. Олександр Александров – депутат Державної думи Російської імперії IV скликання	219
Бойко О. В., Сніда Є. О. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924 рр.)	225
Дяченко О. В. Сторожко Вячеслав Михайлович – видатний дяч П'ятихатського краю	234
III. ОСВІТА, КУЛЬТУРА, НАУКА.....	241
Хоречко А. М. Діяльність клубів Катеринослава на початку XX ст.	241
IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ.....	247
Чепурко О. О. Меншовики Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: постановка наукової проблеми	247

Яценко В. Я. Політична боротьба на виборах до міської Думи Катеринослава влітку 1917 р.	258
Митрофаненко Ю. С., Цимлякова Т. М. Військово- політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р.	271
V. АРХЕОЛОГІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ	281
Фещенко Є. Л., Жегалова О. О. Типологія жертovníків тварин у поховальному обряді катакомбної культури	281
Фещенко Є. Л., Марченко А. В. До проблеми інтерпретації катакомбних спільних поховань	287
Векленко В. О., Мігульов О. В. Середньовічні натільні хрести з Ігрєнського півострову	292
VI. РЕЦЕНЗІЇ	301
Кривчик Г. Г. Героїчне лихоліття очима дніпропетровців (Рецензія на книгу «Дніпропетровськ: 1928–1947». Укладачі: Г. І. Гуляєв, В. І. Большаков, Н. Д. Бусигина. – Д. : ПДАБА, 2010. – 144 с.)	301
НАШІ АВТОРИ	306

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

Випуск 8

**Свідоцтво про державну реєстрацію
державного засобу масової інформації
серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.**

Редактор *В. П. Пименов*
Технічний редактор *В. А. Усенко*
Коректор *В. П. Пименов*

Підписано до друку з оригінал-макета 03.12.2010.
Формат 60×84%. Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,0. Ум. фарбовідб. 20,45. Обл.-вид. арк. 21,0.
Тираж 300 пр. Вид. № 1480. Зам. № .

Видавництво «ГЕРДА»,
49000, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
серія ДК № 397 від 03.04.2001 р.

ISBN 978-966-551-328-5